

GOSPODARKA POLSKI LUDOWEJ

Janusz Kaliński

BITWA O HANDEL

1947-1948

WARSZAWA

381(438) „1947/1948” (047)

60, 482/4
1971

Redaktor
Barbara Ratyńska

Obwolutę i okładkę projektował
Stanisław Żakowski

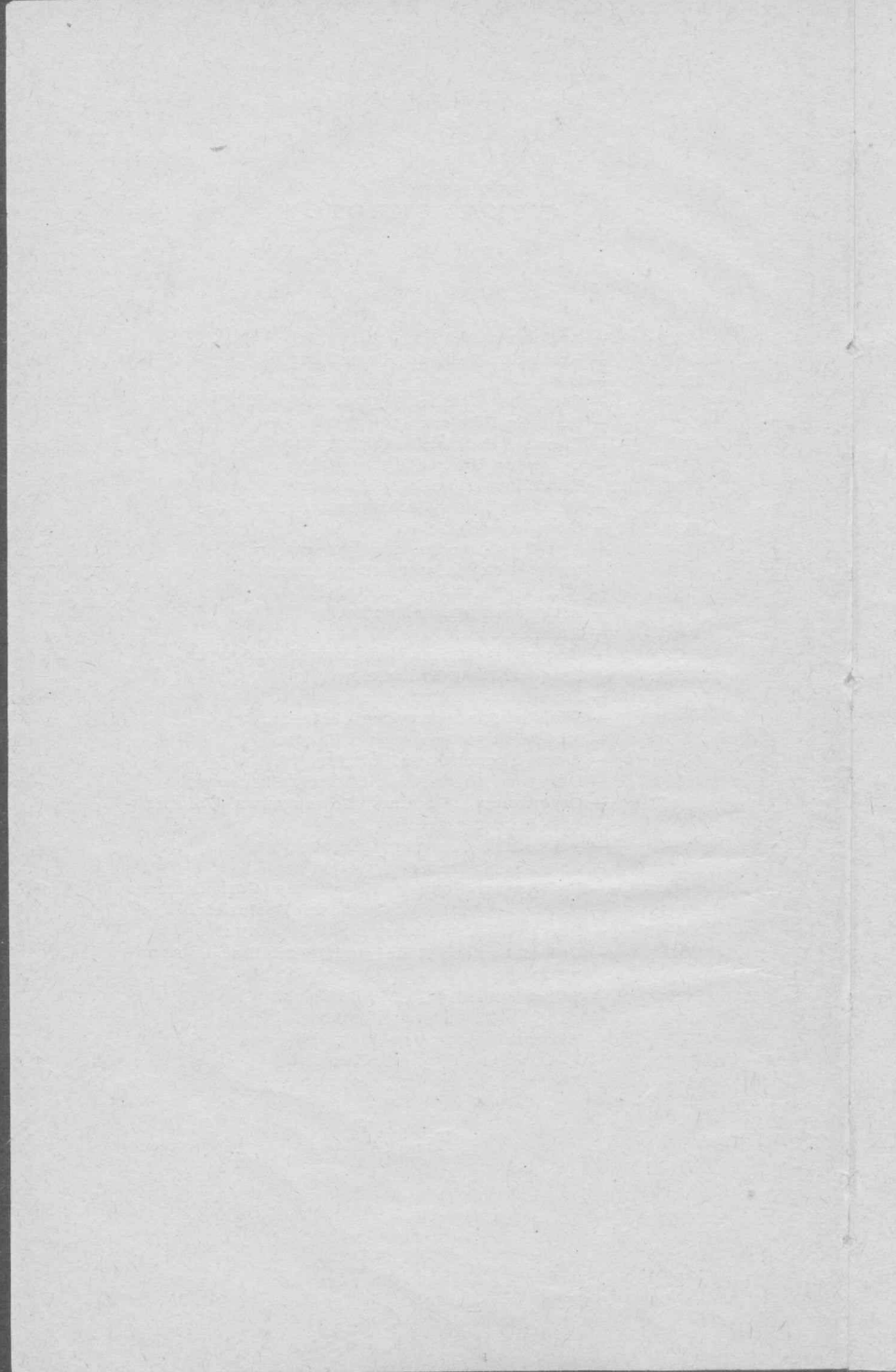

Z. 190722

Copyright by „Książka i Wiedza” 1970 r.
Warszawa, Poland

WYKAZ SKRÓTÓW

AAN	— Archiwum Akt Nowych
AZHP	— Archiwum Zakładu Historii Partii
BGK	— Bank Gospodarstwa Krajowego
CKW	— Centralny Komitet Wykonawczy
CRS	— Centrala Rolnicza Spółdzielni
CSS	— Centrala Spółdzielni Spożywców
CUP	— Centralny Urząd Planowania
CZS	— Centralny Związek Spółdzielczy
DzURP	— Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej
GS	— Gminna Spółdzielnia
IGN	— Instytut Gospodarstwa Narodowego
IGS	— Instytut Gospodarstwa Społecznego
INS	— Instytut Nauk Społecznych
IP-H	— Izba Przemysłowo-Handlowa
KC	— Komitet Centralny
KCZZ	— Komisja Centralna Związków Zawodowych
KRS	— Krajowa Rada Spółdzielcza
MA	— Ministerstwo Apropowizacji
MAIH	— Ministerstwo Apropowizacji i Handlu
MPIH	— Ministerstwo Przemysłu i Handlu
NEP	— Nowa Ekonomiczna Polityka
OIOS	— Okręgowy Inspektorat Ochrony Skarbowej
OMTUR	— Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersy- tetu Robotniczego
PCH	— Państwowa Centrala Handlowa
PDT	— Powszechny Dom Towarowy
PKPG	— Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego
PZGS	— Powiatowy Związek Gminnych Spółdzielni
SGPiS	— Szkoła Główna Planowania i Statystyki
UNRRA	— United Nations Relief and Rehabilitation Admi- nistration
WKW	— Warszawski Komitet Wojewódzki
ZGS	— Związek Gospodarczy Spółdzielni
ZRS	— Związek Rewizyjny Spółdzielni
ZSCh	— Związek Samopomocy Chłopskiej
ZSS	— Związek Spółdzielni Spożywców

Wstęp

Od dłuższego czasu różne środowiska społeczne, przede wszystkim historyczne, wysuwają postulat rozszerzenia badań nad dziejami Polski Ludowej. W ostatnich latach opracowanie historii naszego kraju po 1944 r. zostało uznane za zadanie pierwszoplanowe w pracach szeregu placówek naukowo-badawczych¹.

Obecny stan naszej wiedzy, zwłaszcza z zakresu historii gospodarczej Polski Ludowej, jest niewielki. Wśród publikacji przeważają z jednej strony opracowania popularyzatorskie, a więc w większości powierzchowne, z drugiej zaś — drobne przyczynki. Dopiero w ostatnich latach zaczęły pojawiać się prace oparte na wynikach pogłębionych badań².

Niniejsza monografia wychodzi naprzeciw potrzebom nauki zarówno historycznej, jak i ekonomicznej. Przedmiotem rozprawy jest zagadnienie rozwoju obrotu towarowego w Polsce, a ściślej — zespół politycznych i gospodarczych przedsięwzięć Polskiej Partii Robotniczej w latach 1947—1948 na odcinku handlu wewnętrznego skrótowo nazywanych „bitwą o handel”. Z programem „bitwy o handel” PPR wystąpiła po zwycięskich dla siebie wyborach do Sejmu w styczniu 1947 r. Odniesiony sukces

¹ Por. *Historia najnowsza — bilans 1968*. „Kultura” 1968 nr 26, s. 1.

² Przegląd stanu badań nad historią Polski Ludowej przedstawiają: J. Borkowski, *Badania nad dziejami PRL*. „Polska Ludowa” 1963, t. II, s. 175 i nast.; Wł. Góra, *Program i perspektywy badań nad dziejami Polski Ludowej*. „Z pola walki” 1964 nr 2, s. 176 i nast.; H. Jędruszcza, *Badania nad historią społeczną i gospodarczą Polski Ludowej*. „Polska Ludowa” 1966, t. V, s. 68 i nast.; Cz. Madajczyk, H. Zieliński, *Stan badań i potrzeby w zakresie historii Polski Ludowej*. W: *IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich*. Polska Ludowa. Warszawa 1964, s. 7 i nast.

wyborczy pozwolił PPR rozszerzyć zakres dotychczasowych reform społeczno-gospodarczych na drodze budowy podstaw socjalizmu w Polsce. Posiadając decydujący wpływ na szereg ogniw życia politycznego i gospodarczego, przede wszystkim na znacjonalizowany przemysł, PPR zwróciła uwagę na zagadnienia socjalistycznej przebudowy handlu i spółdzielczości, zgodnie z wcześniej wysuniętym przez partię programem socjalizacji ekonomiki kraju. Partia decydując się na przeprowadzenie poważnych zmian w dotychczasowym modelu gospodarczym kraju wykazała, że zamierza urzeczywistnić własną koncepcję rozwoju społeczno-ekonomicznego Polski, mimo oporu ze strony reakcji i niektórych ugrupowań niedawnej koalicji wyborczej.

Książka przedstawia genezę, przebieg i rezultaty „bitwy o handel”, którą bez przesady można uważać za kluczowy etap kształtowania obecnego modelu organizacyjnego aparatu handlu wewnętrznego. „Bitwa o handel” doprowadziła do przystosowania struktury handlu w Polsce do wymagań gospodarki planowej. Spowodowała wyeliminowanie z rynku lub wydatne ograniczenie silnie wybujałego w trudnym okresie powojennym sektora prywatnego. Wpłynęła na reorganizację spółdzielczości zgodnie z potrzebami gospodarki socjalistycznej. Przyczyniła się do powstania i rozwoju sieci handlu państwowego, obejmującej podstawowe ogniwa obrotu towarowego.

Wszystkie te przemiany dokonywały się w atmosferze dyskusji i ścierania się poglądów, często kontrowersyjnych. Ujawniły się one także między PPR i PPS, a dotyczyły metod budownictwa socjalistycznego w Polsce.

Różnice w poglądach partii robotniczych na przyszły model gospodarczy Polski Ludowej wystąpiły m. in. również na odcinku handlu. Głównie dotyczyły roli spółdzielczości i aparatu państwowego na rynku. PPS stała na stanowisku, że całość wymiany towarowej powinna być powierzona spółdzielczości. Przeciwstawiała się zarówno

utrzymaniu sektora nie uspołecznionego w handlu, jak też szerszemu rozwojowi placówek państwowych.

PPR wypowiadała się za oddaniem państwu kluczowych pozycji w handlu, przede wszystkim ogniw zbytu i hurtu. Domagała się zmian w programie ruchu spółdzielczego w kierunku umożliwienia państwu większego wpływu na spółdzielczość i włączenia jej w ramy gospodarki planowej. Występowała za ograniczeniem rozwoju handlu prywatnego i poddaniem go ściślejszej kontroli państwa.

Z hasłem „bitwy o handel”, za którym kryła się peperowska koncepcja przebudowy struktury obrotu towarowego w Polsce, kierownictwo partii wystąpiło w kwietniu 1947 r. Bezpośrednim powodem podjętych kroków była trudna sytuacja na rynku, spowodowana brakiem równowagi gospodarczej oraz rozwojem spekulacji. Ten ostatni czynnik stał się podstawowym elementem uzasadniającym potrzebę reorganizacji handlu i podporządkowania rynku państwu.

Koncepcja „bitwy o handel” spotkała się z krytyką ze strony PPS i kół spółdzielczych. Potraktowana została jako próba zmiany modelu gospodarczego prowadząca do wzrostu roli państwa w obrocie towarowym kosztem spółdzielczości. W odpowiedzi PPR dowodziła, że nie zamierza ograniczać rozwoju spółdzielczości, że dąży do ściślejszego związania jej działalności ekonomicznej z polityką gospodarczą rządu. Opowiadając się za rozwojem handlu państwowego, PPR widziała w nim skuteczny instrument kierowania rynkiem wewnętrznym w gospodarce planowej.

Po ożywionej i długotrwałej dyskusji nastąpiło zbliżenie stanowisk PPR i PPS. Początkowo, na przełomie maja i czerwca 1947 r., partie robotnicze uzgodniły swe poglądy na system ustalania i kontroli cen oraz rozwój handlu państwowego, a także ograniczenia zakresu działania handlu nie uspołecznionego. W następnej kolejności,

na jesieni 1947 r., doszło do porozumienia między PPR i PPS w sprawie przebudowy struktury spółdzielczości handlowej, zwłaszcza na wsi.

Mimo pewnych nieprawidłowości oraz błędów wynikłych w rezultacie zbyt szybkiego tempa realizacji reform gospodarczych i braku doświadczenia zasadnicze cele związane z „bitwą o handel” zostały osiągnięte. Reformy przeprowadzone w latach 1947—1948 zmieniły całkowicie strukturę handlu w Polsce. Dominującą pozycję na rynku zdobył sektor uspołeczniony. Wielkim osiągnięciem „bitwy o handel” było podporządkowanie obrotu towarowego planowaniu centralnemu. Stanowiło to ważny etap w kształtowaniu socjalistycznego charakteru naszej gospodarki.

Zagadnienie „bitwy o handel” nie znalazło dotychczas poważniejszego miejsca w badaniach naukowych nad historią najnowszą. Dwa kompleksowe opracowania „bitwy o handel” pochodzą z początku lat pięćdziesiątych. Są nimi: nie publikowana rozprawa doktorska E. Krzeczowskiej, której podstawowe tezy zostały omówione w obszernym artykule pt. *Walka o regulującą rolę państwa na rynku w latach 1947—1949*³, oraz praca magisterska B. Karpety pt. *Bitwa o handel w Polsce Ludowej*⁴. W innych pracach, omawiających rozwój gospodarczy Polski Ludowej czy też dzieje handlu, zagadnienie „bitwy o handel” poruszane było w sposób dość ogólnikowy.

W artykule E. Krzeczowskiej „bitwa o handel” potraktowana została jako walka z rozwijającym się w pierwszych latach powojennych sektorem kapitalistycznym w obrocie towarowym. Wysokie marże w handlu prywatnym wymagały obniżenia cen; było to możliwe

3 „Materiały i Studia Instytutu Nauk Społecznych” (dalej INS) 1955, s. 119.

4 Napisała w 1952 r. pod kierunkiem prof. K. Boczara. Maszynopis w Bibliotece Szkoły Głównej Planowania i Statystyki (dalej SGPiS).

jedynie poprzez rozwój handlu państwowego i organizację systemu kontroli cen. Autorka podkreśliła złą pracę spółdzielczości w tym okresie. Do osiągnięć „bitwy o handel” zaliczyła: stabilizację cen, obniżenie marż handlowych, zmniejszenie udziału inicjatywy prywatnej w dochodzie narodowym, zniesienie systemu kartkowego, wzrost dochodowości gospodarstw rolnych, umocnienie więzi ekonomicznych między miastem a wsią.

Analogiczny pogląd reprezentował m. in. O. Lange, zwracając jednocześnie uwagę na niewłaściwą postawę spółdzielczości, usiłującej zgodnie z koncepcją polityczną prawicy PPS zająć stanowisko pośrednie między sektorem socjalistycznym i prywatnym⁵.

A. Papierkowski dostrzegł w „bitwie o handel” walkę państwa o zapewnienie sobie decydującego wpływu na rynek poprzez rozbudowę handlu państwowego, który miał sprawować funkcję stabilizatora cen i podaży⁶.

Od 1955 r. w literaturze ekonomicznej zaczął dominować pogląd, że „bitwa o handel” oznaczała próbę przebudowy modelu ekonomicznego Polski na odcinku obrotu towarowego. Opinię taką reprezentował np. R. Peretiatkiewicz, który dowodził, że zahamowanie spekulacji stanowiło tylko doraźne zadanie⁷. Zasadniczym celem wiązonym z „bitwą o handel” było natomiast zapewnienie przewagi handlu socjalistycznego na rynku. Podobnie K. Boczar i H. Chołaj traktowali „bitwę o handel” jako działanie w kierunku dostosowania organizacji obrotu towarowego do nowych warunków społeczno-gospodarczych kraju⁸. Analogiczny pogląd repre-

⁵ O. Lange, *Rozwój gospodarczy Polski w latach 1945—1954*. „Ekono-DzURP 1944 nr 1.

⁶ A. Papierkowski, *Planowanie handlu wewnętrznego w Polsce*. Warszawa 1953, s. 40—42.

⁷ R. Peretiatkiewicz, *Zarys rozwoju socjalistycznego handlu w Polsce*. „Handel Wewnętrzny” 1955 nr 1, s. 11.

⁸ K. Boczar, H. Chołaj, *Rola handlu socjalistycznego w gospodarce Polski Ludowej*. Warszawa 1956, s. 93.

zentowali J. Gołębiowski i J. Tomaszewski, podkreślając ważną rolę „bitwy o handel” w reorganizacji spółdzielczości i zwalczaniu błędnych poglądów na jej zadania i rolę w gospodarce narodowej⁹.

W niniejszej książce starano się pokazać proces zmian modelowych handlu wewnętrznego, towarzyszących postępującym przeobrażeniom całego systemu gospodarczego Polski Ludowej. Podkreślono także czynniki polityczne zarówno w procesie powstawania koncepcji „bitwy o handel”, jak i realizacji programu, którego inicjatorem była PPR. Wykazując ściśle związki polityki z ekonomiką w ustroju socjalistycznym, problemy handlu przedstawiono na szerokim tle ogólnokrajowych problemów gospodarczych i politycznych.

Przy omówionym stanie opracowania problemu „bitwy o handel” książka oparta została przede wszystkim na bardzo obfitych ilościowo materiałach archiwalnych. Wykorzystano zasoby aktowe Archiwum Akt Nowych i Archiwum Zakładu Historii Partii przy KC PZPR. Szczególnie cenne okazały się zespoły akt: KC PPR, CKW PPS, Centralny Urząd Planowania, Ministerstwo Przemysłu i Handlu oraz Związek Rewizyjny Spółdzielni RP.

Przy konieczności dokonywania ogromnej selekcji materiałów największą trudność sprawiało autorowi utrzymanie właściwego dystansu wobec faktów niedawnej przeszłości. W jeszcze większym stopniu uwaga ta odnosi się do prasy. Wykorzystane zostały czasopisma zarówno polityczne, jak gospodarcze, przede wszystkim: „Głos Ludu”, „Robotnik”, „Trybuna Wolności”, „Nowe Drogi”, „Przegląd Socjalistyczny”, „Życie Gospodarcze”, „Tygodnik Handlowy”, „Kupiec Polski”, „Społem” i inne.

Staraniem autora było, aby ówczesna rzeczywistość została wiernie odtworzona jako właściwe tło „bitwy

⁹ J. [W.] Gołębiowski, J. Tomaszewski, *Odbudowa i rozwój gospodarczy Polski 1944–1949*. W: *Z dziejów Polski Ludowej*. Warszawa 1966, s. 131.

o handel” i jej roli w socjalistycznej przebudowie gospodarki polskiej.

Przy zastosowanym układzie chronologicznym wprowadzono podział materiału na cztery rozdziały. W pierwszym został omówiony rozwój handlu wewnętrznego w Polsce w latach 1944—1946, a więc w okresie poprzedzającym „bitwę o handel”. W rozdziale drugim autor przedstawił polityczne i gospodarcze podłoże „bitwy o handel”, jej założenia oraz dyskusję nad peperowskim programem reformy handlu wewnętrznego. Uwzględniono także czynniki, które wpłynęły na wprowadzenie tego programu w życie. W rozdziale trzecim zobrazowana została realizacja programu „bitwy o handel” zarówno w sferze ogólnogospodarczej, jak również w poszczególnych sektorach handlu. Polityczne i gospodarcze znaczenie wyników „bitwy o handel” zostało omówione w rozdziale czwartym. Obok ogólnej sytuacji w handlu wewnętrznym uwzględniono również wpływ równowagi rynkowej na położenie ludności kraju. Podkreślono też miejsce „bitwy o handel” w procesie przystosowania organizacji gospodarki narodowej do nowych założeń ustrojowych Polski Ludowej.

Książka powstała jako rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem doc. dra habil. Zbigniewa Landaua w Katedrze Historii Gospodarczej Szkoły Głównej Planowania i Statystyki. Autor pragnie złożyć serdeczne podziękowania za cenną pomoc Promotorowi, jak też kolegom z Katedry i wszystkim osobom, które brały udział w dyskusjach nad poszczególnymi częściami książki w czasie jej powstawania. Osobne podziękowanie autor składa recenzentom rozprawy: prof. drowi habil. Kazimierzowi Boczarowi i doc. drowi habil. Januszowi Gołębiowskiemu, których wnikliwe uwagi pozwoliły usunąć szereg usterek w czasie przygotowywania książki do druku:

HANDEL WEWNĘTRZNY W POLSCE W LATACH 1944—1946

1. SYTUACJA HANDLU BEZPOŚREDNIO PO WYZWOLENIU ZIEM POLSKICH

Utworzony 21 lipca 1944 r. Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego stanął przed szeregiem złożonych zagadnień politycznych i gospodarczych¹. Od ich sprawnego i zgodnego z potrzebami społeczeństwa rozwiązania zależało w dużym stopniu poparcie ludności kraju dla nowej władzy.

Program działania PKWN został sformułowany w wydanym 22 lipca 1944 r. Manifestie do narodu polskiego. Obok zapowiedzi daleko idących reform społeczno-gospodarczych Manifest formułował także stanowisko rządu w kwestii wymiany towarowej. Zapowiadał, że „zniesione zostaną niemieckie, znieprawdzone zakazy krępujące działalność gospodarczą, obrót handlowy między wsią i miastem. Państwo popierać będzie szeroki rozwój spółdzielczości. Inicjatywa prywatna, wzmagająca tętno życia

¹ Szerzej o powołaniu i zadaniach PKWN zob. B. Drukier, *Początki Polski Ludowej*. Warszawa 1966, s. 250; K. Kersten, *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*. Lublin 1965, s. 263; N. Kołomejczyk, B. Syzdek, *Polska 1944—1949*. Warszawa 1968, s. 323; *Sto sześćdziesiąt cztery dni „Polski Lubelskiej”*. Lublin 1964, s. 106. *Z dziejów Polski Ludowej*. Warszawa 1966, s. 483.

gospodarczego, również znajdzie poparcie państwa². Wielkie znaczenie, jakie przywiązywały władze państwowe do zagadnienia obrotu towarowego, wynikało przede wszystkim z troski o zabezpieczenie aprowizacji ludności przez aparat handlowy. Pewną rolę odgrywały także względy polityczne.

Od momentu wyzwolenia pierwszych skrawków naszego kraju aprowizację społeczeństwa oparto na systemie mieszanym, tj. z jednej strony zorganizowano zaopatrzenie reglamentowane, z drugiej — pozostawiono ludności możliwość korzystania z rynku wolnego.

Do września 1944 r. aprowizacja reglamentowana opierała się na niewielkich zapasach zgromadzonych przez okupanta i sporadycznie w tym czasie otrzymywanej pomocy od Armii Czerwonej. Jako istotny sukces traktowała władza ludowa zorganizowanie systematycznego zaopatrzenia robotników w chleb. Od pierwszych dni października wprowadzono zaopatrzenie kartkowe w żywność ludności prawobrzeżnej Warszawy i Lublina oraz poszczególnych grup zawodowych w innych miastach. Stało się to możliwe dzięki napływowi produktów spożywczych w ramach realizacji przez wieś wojennych świadczeń rzeczowych rolnictwa, wprowadzonych w sierpniu 1944 r. Obejmowały one zboże, ziemniaki, mięso i siano³.

Niedostateczna produkcja rolnictwa w następstwie trwającej wojny, trudności w realizacji świadczeń rzeczowych, zwłaszcza konieczność aprowizacji walczącej armii, ograniczały wielkość masy towarowej znajdującej się w dyspozycji państwa. Stąd system rozdzielnictwa kartkowego mógł objąć tylko niewielki odsetek ludności w głównych ośrodkach miejskich. I ta część ludności nie zaw-

² *Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*, załącznik do DzURP 1944 nr 1.

³ K. Kersten, *Polski...*, s. 111—119. Por. Sprawozdanie Resortu Aproprowizacji i Handlu PKWN z realizacji świadczeń rzeczowych. Archiwum Akt Nowych (dalej AAN), Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego (dalej PKWN), t. 13.

sze początkowo otrzymywała przydziały towarów w przewidzianym wymiarze⁴.

Reglamentacja wywarła jednak pewien wpływ na ceny w kierunku ich stabilizacji. Pozwoliła na zawarcie w niektórych gałęziach przemysłu układów zbiorowych i przyczyniła się do podjęcia prób unormowania płac.

Z dniem 1 maja 1945 r. zasięg aprowizacji reglamentowanej został rozszerzony formalnie na cały kraj⁵. Był to wynik wzrostu produkcji krajowej oraz napływu towarów z zagranicy. Poważne dostawy artykułów spożywczych, surowców i dóbr inwestycyjnych nadeszły ze Związku Radzieckiego, a także ze Szwecji. Z pomocą Polsce przyszła również Organizacja Narodów Zjednoczonych, dostarczając za pośrednictwem UNRRA⁶ produkty zbożowe, hodowlane, medykamenty, wyroby tekstylne i artykuły inwestycyjne.

Pewnym zmianom uległa jednocześnie organizacja gromadzenia zasobów towarów na cele aprowizacyjne. Uruchomiono mianowicie skup artykułów żywnościowych dokonywany przez państwo na wolnym rynku. W tym właśnie celu utworzony został na jesieni 1945 r. Fundusz Aprowizacyjny. Za środki uzyskane z budżetu państwa

4 Przemówienie B. Bieruta na VI sesji KRN 31 XII 1944. Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń KRN w dniach 31 XII 1944 oraz 2 i 3 I 1945, szp. 34.

5 Zaopatrzeniem reglamentowanym od 1 V 1945 objęci zostali pracownicy przedsiębiorstw i instytucji państwowych, samorządowych i prywatnych, ich rodziny oraz osoby korzystające z opieki państwa. Na kartki miały być przydzielane: chleb, mąka, kasza, ziemniaki, warzywa, mięso, tłuszcze, cukier, słodcyce, mleko, kawa lub herbata, sól, ocet, nafta, zapalki, mydło. Trzeba jednak stwierdzić, że zakres aprowizacji reglamentowanej został zakreślony zbyt szeroko, przekraczając możliwości pełnej realizacji zamierzonych przydziałów. Por. H. Jędruszcza k, *Niektóre zagadnienia sytuacji gospodarczej Polski w latach 1945—1949*. „Kwartalnik Historyczny” 1964 nr 2, s. 369; „Rocznik Polityczny i Gospodarczy” 1948, s. 588—599.

6 UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) — Organizacja Narodów Zjednoczonych do Spraw Pomocy i Odbudowy; działała w latach 1943—1947 udzielając pomocy ludności krajów najbardziej dotkniętych w czasie II wojny światowej. Zob. *Foreign Trade in Poland*. London 1946, s. 45.

oraz ze sprzedaży towarów przemysłowych po cenach wolnorynkowych zakupywano artykuły żywnościowe na potrzeby zaopatrzenia reglamentowanego, nagradzano rolników sprawnie wywiązujących się ze świadczeń rzeczowych, a także wypłacano premie towarowe pracownikom przemysłu. Fundusz Apropowizacyjny podporządkowany był Komitetowi Ekonomicznemu Rady Ministrów, a zadania swoje realizował opierając się na sieci placówek handlu spółdzielczego i państwowego⁷.

W połowie 1946 r. Fundusz Apropowizacyjny rozszerzył swe funkcje w zakresie wolnorynkowego skupu artykułów rolnych na cele zaopatrzenia kartkowego na miejsce zlikwidowanych świadczeń rzeczowych rolnictwa; ze względu na podobieństwo do okupacyjnych kontyngentów były niepopularne w społeczeństwie. Zadecydowało to o ich likwidacji w przededniu Referendum i wyborów do Sejmu⁸. Świadczenia rzeczowe w sensie ekonomicznym prowadziły do wystąpienia szeregu zjawisk ujemnych, zwłaszcza hamowały inicjatywę rolników w kierunku intensyfikacji produkcji.

Zastosowanie w Polsce mieszanego systemu zaopatrzenia ludności postawiło przed aparatem handlowym szereg trudnych problemów. Należało zorganizować zbieranie świadczeń rzeczowych, połączone z premiowaniem rolników za terminowe i pełne wykonanie dostaw, równolegle zaś prowadzić skup wolnorynkowy oraz zaopatrzenie rolników w potrzebne im artykuły konsumpcyjne do produkcji rolnej. Obok obsługi rynku wiejskiego podstawowym zagadnieniem dla handlu było jednak zorganizowanie zaopatrzenia miast. Wśród tej grupy zadań na plan pierwszy wysuwały się: dystrybucja towarów reglamentowanych oraz zaspokojenie popytu ludności na to-

⁷ Statut Funduszu Apropowizacyjnego. AAN, Ministerstwo Przemysłu i Handlu (dalej MPiH), t. 82, k. 1.

⁸ Notatka bez autora, zatytułowana „System apropowizacji”. AAN, Centralny Urząd Planowania (dalej CUP), t. 1446.

wary nabywane na wolnym rynku. Zadania te handel zaczął realizować w warunkach całkowicie zdeorganizowanego okupacją obrotu towarowego, znikomej podaży artykułów przemysłowych, braku lokali sklepowych i środków transportu. W czasie obejmowania władzy przez PKWN legalna działalność handlowa prawie nie istniała. Poza skromnymi obrotami sklepów spółdzielczych, wyprzedających resztki towarów pozostałych z okresu okupacji hitlerowskiej, i prymitywnymi formami pokątnej wymiany, przeważnie na zasadzie towar za towar, handel nie przejawiał większej żywotności⁹.

Podobna sytuacja wystąpiła również na terenach b. Generalnej Guberni wyzwolonych po 12 stycznia 1945 r. oraz na obszarach polskich wcielonych w czasie okupacji do Rzeszy i na Ziemiach Odzyskanych. Uwarunkowane to było przede wszystkim skutkami wojny i okupacji hitlerowskiej. Straty rzeczowe handlu (bez Ziemi Odzyskanych) oszacowano na sumę 7096 mln złotych przedwojennych, co stanowiło 65% substancji majątkowej handlu z sierpnia 1939 r.¹⁰

Kupiectwo polskie na ziemiach wcielonych do Rzeszy uległo prawie całkowitej likwidacji. Jak podaje W. Jastrzębowski, do końca wojny okupant zlikwidował 20 tys. placówek handlowych¹¹.

Inaczej wyglądała sytuacja handlu w Generalnej Guberni. Mimo że liczba sklepów zmniejszyła się prawie o połowę kupcy polscy przeważali w obrocie detalicznym, a także kierowali niektórymi hurtowniami. Natomiast

⁹ Sprawozdanie kierownika Resortu Gospodarki Narodowej i Finansów (PKWN) J. S. Hanemana z działalności Resortu za czas urzędowania w Lublinie do 15 sierpnia 1944 r. „Polska Ludowa” 1965, t. IV, s. 106.

¹⁰ Straty w zakładach handlowych, magazynach i spichrzach oceniono na sumę 350 mln zł, w urządzeniach do przechowywania, przewozu i sprzedaży towaru na 2980 mln zł, w towarach na 3766 mln zł. Zob. *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939—1945*. Warszawa 1947, s. 31.

¹¹ W. J. [Wacław Jastrzębowski], *Historia handlu w Polsce — okres okupacji*. (Hasło przygotowane do encyklopedii handlu). „Handel Wewnętrzny” 1964 nr 3, s. 98.

własność żydowska, dominująca w obrocie towarowym w okresie międzywojennym, została całkowicie zlikwidowana z nakazu okupanta hitlerowskiego¹². Większość polskich placówek handlowych obok działalności dozwolonej przepisami okupacyjnymi (w znacznym stopniu zajmowały się rozdziałem towarów na kartki) prowadziła szeroki obrót nielegalny. Równolegle rozwijał się handel pokątny, często określany mianem „szmugiel”. W istocie była to forma obrony społeczeństwa polskiego przed ostatecznym wyniszczeniem biologicznym na skutek wprowadzenia przez okupanta głodowych norm zaopatrzenia kartkowego.

W okresie okupacji dokonały się poważne zmiany w polskiej spółdzielczości handlowej. Na terenach włączonych do Rzeszy została ona całkowicie zlikwidowana, natomiast w Generalnej Guberni włączono ją do niemieckiego systemu gospodarki wojennej. Początkowo utworzono dwa związki: Związek Spółdzielni Rolniczych i Zarobkowo-Gospodarczych oraz Wydział Lustracyjny „Społem”. W 1942 r. obie instytucje połączono w jeden Rewizyjny Związek Spółdzielni. Spółdzielnie spożywców obsługiwane były przez Centralę Handlową Spółdzielni Spożywców „Społem”, rolnicze zaś przez Centralę Rolną. Poprzez ich sieć okupant ściągał kontyngenty narzucone wsi, a także rozprowadzana była znaczna część towarów przydzielanych na kartki. Dzięki wysiłkowi spółdzielców w czasie okupacji zorganizowano 3 tys. nowych spółdzielni, dając tym samym zatrudnienie blisko 100 tys. osób¹³.

Zaznaczająca się w pierwszych latach okupacji rozbudowa sieci placówek handlu spółdzielczego została zahamowana w 1943 r. z nakazu okupanta. Wobec zbliżania

¹² W. Jastrzębowski, *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939—1945*. Warszawa 1946, s. 313.

¹³ R. Bierzanek, *Ustawy spółdzielcze*. Warszawa 1948, s. 8; J. Jasiński, *Z dziejów polskiej spółdzielczości podczas II wojny światowej*. Warszawa 1965, s. 271.

się frontu okupant zaczął ewakuować mienie należące do spółdzielni, co w połączeniu ze zniszczeniami na skutek działań wojennych spowodowało bardzo poważne straty. Według obliczeń J. Jasińskiego, straty poniesione tylko przez spółdzielnie spożywców wyniosły 162,6 mln zł; stanowiło to 2,3% całości strat handlu polskiego¹⁴. Znaczna część lokali uległa zniszczeniu, przepadło 75% zapasów towarowych i 100% środków transportu pozostających w dyspozycji handlu spółdzielczego. Z 1700 spółdzielni, znajdujących się na terenach Polski wyzwolonych w 1944 r., zaledwie 40% mogło podjąć normalną pracę¹⁵.

Ogólnie okupacja przyniosła olbrzymie rozdrobnienie handlu połączone ze zniszczeniami materialnymi oraz żywiołowy rozwój handlu pokątnego. W handlu znalazła się rzesza ludzi nie przygotowanych do zawodu, traktująca swoje zajęcie przejściowo. Nastąpił upadek etyki kupieckiej. Zniszczenie bazy materialnej handlu oraz niekorzystne zmiany w psychice ludzi zatrudnionych w obrocie towarowym poważnie utrudniały normalizację stosunków rynkowych na wyzwolonych spod okupacji hitlerowskiej ziemiach polskich.

Inną przeszkodę stanowiła skomplikowana sytuacja walutowa. W lecie 1944 r. w obiegu przeważała waluta okupacyjna, ale brak zaufania do niej ze strony społeczeństwa utrudniał rozwój normalnego handlu. W tych warunkach najczęściej dochodziło do wymiany towar za towar lub też przyjmowano ruble. W październiku i listopadzie przeprowadzono w woj. białostockim wymianę marek na złote emitowane przez PKWN (wymieniano 300 zł

¹⁴ J. Jasiński, *Z dziejów...*, s. 270; J. Drozdowicz, *Organizacja spółdzielczości w Polsce Ludowej*. Warszawa 1953, s. 187.

¹⁵ Przemówienie prezesa „Społem” J. Żerkowskiego na Sejmiku Spółdzielczym 10 VI 1945. AAN, Związek Rewizyjny Spółdzielni (dalej ZRS), t. 116, k. 39; przemówienie J. Żerkowskiego na posiedzeniu KRN. Sprawozdanie... z pos. KRN... 3, 4, 5 i 6 V 1945, szp. 108; zob. *Wspomnienia działaczy spółdzielczych*. T. IV. Warszawa 1966, s. 199.

na osobę). W następnej kolejności (styczeń 1945 r.) wymieniono złote okupacyjnego Banku Emisyjnego, tzw. młynarki (po 500 zł na osobę). Równocześnie wycofano z obiegu ruble.

Dekretem z 5 lutego 1945 r. uregulowano sprawę waluty markowej na wyzwolonych spod okupacji hitlerowskiej ziemiach po lewej stronie Wisły¹⁶. Z wymiany skorzystali wyłącznie obywatele polscy, którzy mogli wymienić 500 marek na 250 zł.

Słuszne i konieczne z punktu widzenia ogólnogospodarczego zabiegi deflacyjne mocno uderzyły w kupiectwo. Korzystniejsze warunki wymiany zapewniono jedynie spółdzielczości na terenie tzw. Polski Lubelskiej¹⁷.

Zasadniczym problemem dla handlu było zdobycie masy towarowej. Ogólny brak towarów przemysłowych na terenach „Polski Lubelskiej” nie tylko uniemożliwił zaopatrzenie ludności miast, ale wpłynął także na ograniczenie dopływu artykułów spożywczych ze wsi. Rolnicy bowiem nie mogąc kupić potrzebnych im artykułów przemysłowych wstrzymywali się od sprzedaży płodów rolnych. W tych warunkach w obrocie pojawiły się zbywane przez ludność miejską rzeczy osobiste, a także otrzymywane przez robotników premie w naturze oraz artykuły odkupowane od wojska¹⁸.

Wyzwolenie pozostałego terytorium Polski postawiło przed handlem nowe zadania. Należało uruchomić sieć handlową i zorganizować aprowizację na znacznie większych obszarach, w dużo trudniejszych warunkach gos-

¹⁶ Z. L a n d a u, *Polityka finansowa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*. Warszawa 1965, s. 110; Z. L a n d a u, *Reformy walutowe na ziemiach polskich w 1945 r.* „Kwartalnik Historyczny” 1963 nr 1, s. 59.

¹⁷ Terminem „Polska Lubelska” określa się w literaturze historycznej tereny leżące na prawym brzegu Wisły, wyzwolone latem 1944 r. Zob. Z. L a n d a u, *Reformy...*

¹⁸ Premie w naturze stanowiły część wynagrodzenia za pracę, realizowanego przez przekazywanie pracownikom niektórych produktów wytwarzanych w przedsiębiorstwie. J. K a l i Ń s k i, *Sytuacja kupiectwa prywatnego w Polsce w latach 1944–1945*. „Biuletyn IGS” 1966 nr 3–4, s. 103.

podarczych. Na terenach położonych na lewym brzegu Wisły, na skutek ewakuacji przez Niemców zapasów towarowych oraz w rezultacie zniszczeń wojennych obrót towarowy zamarł zupełnie¹⁹. Skierowane tam przez Rząd Tymczasowy grupy operacyjne zajęte były głównie uruchomieniem przemysłu i organizowaniem administracji. Nie dysponowały odpowiednio liczną kadrą, która równocześnie mogłaby zająć się uruchamianiem przedsiębiorstw handlowych²⁰. W rezultacie po przejściu frontu lokale handlowe pozbawione w większości zabezpieczenia podlegały dewastacji i rabunkowi ze strony przybyłych z centralnych województw osób cywilnych, a także maruderów wojskowych. Ten tzw. szaber stanowił bardzo poważny problem gospodarczy na Ziemiach Odzyskanych²¹. Mniejsze straty w tym sensie poniósł handel na obszarach b. Generalnej Guberni²².

Grabieże i często bezmyślna dewastacja lokali na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy spowodowały оголошение sklepów zarówno z reszty towarów nie ewakuowanych przez okupanta, jak i urzędzeń, co w konsekwencji poważnie opóźniło uruchomienie sieci handlowej²³. Zapasy towarowe, które udało się zabezpieczyć w magazynach, przejęły władze polskie jako majątek pozostawiony

¹⁹ Izba Przemysłowo-Handlowa RP. *Sprawozdanie z działalności w latach 1944—1950*. Warszawa 1950, s. 86.

²⁰ Grupy operacyjne, złożone z działaczy politycznych i gospodarczych, przede wszystkim członków PPR, zaczął tworzyć PKWN w listopadzie 1944 r. Do ich zadań należało: zabezpieczenie zakładów i obiektów przemysłowych przed zniszczeniem, zorganizowanie kierownictw przedsiębiorstw i lokalnych władz przemysłowych oraz praca propagandowa. Por. J. W. Gołębiowski, *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*. Warszawa 1965, s. 108 i nast.

²¹ Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach za lata 1945—1946. AAN, CUP, t. 278, k. 3.

²² Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Częstochowie. AAN, CUP, t. 276, k. 17.

²³ Sprawozdanie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Poznaniu 1945, 1946. AAN, CUP, t. 437, k. 23.

przez okupanta²⁴. Napływające oddziały wojskowe oraz pracownicy uruchamianych zakładów produkcyjnych i instytucji państwowych szybko zasilili przedsiębiorstwa handlowe nową walutą i odprzedawanymi towarami. Do obrotu skierowana została także dotychczas ukrywana masa towarowa, głównie pod wpływem braku pieniędzy wśród kupiectwa. W sklepach zaczęły stopniowo pojawiać się artykuły dostarczane przez chłopów oraz osoby pośredniczące w wymianie między miastem a wsią. Dużą grupę dostawców towarów stanowili też robotnicy, sprzedający swoje premie towarowe²⁵. Odnotować należy również dopływ towarów pochodzenia przemysłowego z Ziemi Zachodnich w ramach tzw. szabru.

Z pewnym opóźnieniem rozpoczęło się zorganizowane życie handlowe na ziemiach polskich włączonych w czasie okupacji do Rzeszy. Oprócz wymienionych już czynników nie pozostało bez wpływu na ogólną sytuację handlu dążenie miejscowej ludności do utrzymania niskiego poziomu cen, jaki pozostał po okresie okupacji. Te tendencje wynikały z faktu, że po wyzwoleniu Polski zaznaczyły się poważne różnice w poziomie cen między poszczególnymi dzielnicami kraju. Były one następstwem istnienia w czasie okupacji ścisłej reglamentacji towarów na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy oraz wysokich cen w nielegalnym handlu wolnorynkowym w Generalnej Guberni. Toteż na terenach tzw. Polski Lubelskiej ceny ukształtowały się na stosunkowo wysokim poziomie. W tej sytuacji proces wyrównywania się cen na obszarze całego państwa nieuchronnie prowadził do ich wzrostu na terenach włączonych do Rzeszy oraz na Ziemiach Od-

²⁴ Sprawozdanie z działalności Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach za lata 1945—1946... k. 4, oraz sprawozdanie... za 1945—1947. AAN, CUP, t. 428, k. 29.

²⁵ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie o sytuacji gospodarczej okręgu Izby za 1945—1947. AAN, CUP, t. 430, k. 30; sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach... za lata 1945—1947..., k. 103.

zyskanych. Wywoływało to niezadowolenie ludności tych obszarów, a w ślad za tym nieodosobnione zatargi miejscowego kupiectwa z władzami terenowymi broniącymi interesów konsumenta²⁶.

Na ziemiach polskich włączonych do Rzeszy brakowało na ogół miejscowego kupiectwa, w większości wysiedlonego w czasie okupacji. Ci, którzy przeżyli wojnę, zaczęli stopniowo wracać do swych domostw, opuszczonych z nakazu okupanta. Wiele placówek handlowych w czasie ich nieobecności prowadzili miejscowi Niemcy lub przybysze, którzy w miarę zbliżania się frontu w 1945 r. uciekali na Zachód. Powracający Polacy nie zawsze zastawali sklepy w stanie pozwalającym na ich uruchomienie. Często brakowało towaru²⁷.

Hamująco wpływał na rozwój handlu również fakt, że Tymczasowy Zarząd Państwowy Nieruchomości długo zwlekał ze sporządzeniem umów dzierżawnych z osobami zajmującymi lokale sklepowe, w okresie okupacji prowadzone przez Niemców. Z tego też powodu w obrocie towarowym przez dłuższy czas panował stan tymczasowości²⁸.

Najpóźniej, bo dopiero w połowie 1945 r., zaczął rozwijać się handel na Ziemiach Odzyskanych, i to głównie w miejscowościach, które w mniejszym stopniu ucierpiały w czasie działań wojennych²⁹.

Oddzielne zagadnienie stanowił problem bezpieczeństwa. Hamującą rolę odgrywał on w rozwoju handlu zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych i w południowo-wschodniej części Polski, gdzie ludność polska ustawicz-

²⁶ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Poznaniu za 1945, 1946..., k. 23.

²⁷ Tamże.

²⁸ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni z sytuacji gospodarczej okręgu Izby w latach 1945—1946. AAN, CUP, t. 425, k. 13.

²⁹ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu z sytuacji prywatnego przemysłu i handlu na Dolnym Śląsku w latach 1946—1947. AAN, CUP, t. 448.

nie była nękana terrorystycznymi akcjami nacjonalistów ukraińskich³⁰.

Na ogół jednak możliwości zdobycia lokalu, stale wzrastający popyt na towary, zwłaszcza artykuły spożywcze, i duże zyski (osiągane drogą maksymalizacji cen) sprzyjały rozwojowi handlu prywatnego. Brak odpowiednich przepisów administracyjnych i podatkowych ograniczających zyski oraz aparatu kontrolnego powodował jednak, że handel stał się tą dziedziną gospodarki, do której zgłaszały się osoby przede wszystkim szukające łatwego zarobku.

2. KSZTAŁTOWANIE MODELU ORGANIZACYJNEGO HANDLU

Rząd, realizując program sformułowany w Manifeście PKWN, od pierwszych dni niepodległości dużo uwagi poświęcał zagadnieniu handlu. Zdając sobie sprawę z olbrzymich trudności aprowizacyjnych, wszelkimi dostępnymi sposobami starał się uruchomić kanały dystrybucji, aby chociaż w ten sposób złagodzić ciężką sytuację żywnościową. W piśmie skierowanym do Zarządu Stowarzyszenia Kupców Polskich w Lublinie 23 września 1944 r. Prezydium PKWN stwierdziło: „PKWN pomimo dużych trudności wojennych utrzymał zasadę wolnego handlu, gdyż tylko ta zasada naszym zdaniem powinna się przyczynić do najlepszego zaspokojenia poważnej części potrzeb ludności, która nie zostanie zaspokojona przydziałem artykułów po cenach państwowych”³¹. Równocześnie jednak władze państwowe domagały się, aby handel, uwiadczniając ceny na towarach, prowadząc rachunkowość i przestrzegając wykupywania świadectw przemysłowych, spełniał w ten sposób określone wymogi prawne. Podobne stanowisko zajęła PPR. W ogłoszonej w prasie re-

³⁰ J. Kaliński, *Sytuacja...*

³¹ „Rzeczpospolita” 27 IX 1944.

zolucji wezwała do „rozwijania wolnego rynku, zdejmując ograniczenia z prywatnej działalności gospodarczej i udzielając jej ochrony i poparcia”³². Wypowiadając się za wolnością handlu, rząd i poszczególne partie podkreślały jednocześnie kluczową pozycję spółdzielczości w obrocie towarowym. Stanowisko takie znajdujemy już w pierwszych enuncjacjach PKWN, a także w programie Rządu Tymczasowego, przedłożonym KRN przez premiera Edwarda Osóbkę-Morawskiego 31 grudnia 1944 r. Czytamy tam m. in.: „[...]Spółdzielczy ruch uważamy za główną dźwignię rozwoju gospodarczego naszego Państwa, jak również za jedną z dróg likwidacji rozpanoszonej i szkodliwej lichwy oraz spekulacji”³³.

Analogiczne stanowisko zajęło Stronnictwo Ludowe „Roch”, stwierdzając w swoim programie: „Wymiana towarowa, zdeorganizowana niemal całkowicie przez okupanta, wymagać będzie gruntownej odbudowy, głównie wysiłkiem spółdzielczości”³⁴.

Również Stronnictwo Demokratyczne poparło ruch spółdzielczy, jako jedną z form uspołecznienia handlu³⁵.

W poglądach na zagadnienie spółdzielczości w Polsce poważne różnice wystąpiły natomiast między PPR a PPS, i to już na wiosnę 1945 r. PPS popierała taką organizację handlu, w której przodująca rola przypadłaby spółdzielczości. Uważała bowiem spółdzielczość za „najbardziej demokratyczną, dołową formę zorganizowanego spożywczy i pracującego robotnika.(rolnika)”³⁶. Natomiast PPR kry-

³² Rezolucja KC PPR o sytuacji politycznej i zadaniach partii. „Rzeczpospolita” 6 X 1944.

³³ Sprawozdanie... z pos. KRN... 31 XII 1944 oraz 2 i 3 I 1945, szp. 83.

³⁴ Program Stronnictwa Ludowego „Roch”. Deklaracja Ideowo-Programowa SL Roch. W: St. Lato, W. Stankiewicz, *Programy Stronnictw Ludowych*. Warszawa 1968, s. 369.

³⁵ Tezy Programowe Stronnictwa Demokratycznego uchwalone przez I Zjazd Rady Naczelnej SD. W: *Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Część I. Wybór dokumentów z lat 1944—1949*. Warszawa 1968, s. 50.

³⁶ Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu PPS dotyczącej zagadnień gospodarczych. „Materiały i studia z najnowszej historii Polski” 1965 nr 2, s. 213.

tycznie ustosunkowała się do dotychczasowych form spółdzielczości. Doceniając jej rolę w gospodarce narodowej, PPR uważała jednak, że spółdzielczość nie jest przygotowana do objęcia całokształtu wymiany towarowej. Partia zwracała przy tym uwagę na słabe powiązanie spółdzielczości z działalnością gospodarczą państwa³⁷.

Klimat, jaki został wytworzony wokół spółdzielczości, sprzyjał jej rozwojowi. Cały rok 1944 i 1945 poświęcono pracom organizacyjnym oraz odbudowie aparatu gospodarczego. Działalność organizacyjna zmierzała głównie w kierunku uporządkowania struktury spółdzielczości i przygotowania jej do rozwinięcia prac na terenach po lewej stronie Wisły.

Struktura powojennej spółdzielczości została ustalona na Kongresie Spółdzielczym odbytym 25 i 26 listopada 1944 r. w Lublinie. Kongres powołał do życia Związek Rewizyjny Spółdzielni RP oraz „Społem” Związek Gospodarczy Spółdzielni RP. W ich skład weszły przedwojenne związki rewizyjne i centrale gospodarcze³⁸. W ten sposób powstał jeden związek rewizyjny i jedna silna centrala gospodarcza, obejmująca cały ruch spółdzielczy w Polsce. Wprowadzenie daleko posuniętej centralizacji podyktowane było koniecznością odbudowy i organizacji spółdzielczości niemal od podstaw, zwłaszcza na Ziemiach Odzyskanych. Poważny brak w nowej strukturze spółdzielczości stanowiło pozbawienie jej organu koordynującego pracę Związku Rewizyjnego i Związku Gospodarczego, a zarazem reprezentującego ruch spółdzielczy wobec władz państwowych. Funkcji tych nie mogła spełniać Państwowa Rada Spółdzielcza, działająca przy Ministerstwie Skarbu.

W tym miejscu należy dodać, że obok powołanych na Kongresie w Lublinie władz spółdzielczych, w Krakowie

³⁷ Plenum Komitetu Centralnego Polskiej Partii Robotniczej, maj 1945 r. Warszawa 1945, s. 36.

³⁸ Kongres Spółdzielczy w Lublinie 25—26 listopada 1944 r. Łódź 1947, s. 123.

pozostającym jeszcze pod okupacją hitlerowską istniał drugi ośrodek kierowniczy spółdzielczości. Był to przeniesiony po Powstaniu Warszawskim Zarząd i Rada Nadzorcza „Społem” ZSS. Ich program wypracowany podczas okupacji przewidywał, że spółdzielczość stanie się po wojnie podstawą planowej i uspołecznionej gospodarki kraju³⁹.

Po rozmowach między przedstawicielami ośrodka lubelskiego i krakowskiego na wiosnę 1945 r. powołano kompromisowy skład ZGS i ZRS, do którego weszli działacze spółdzielczy z terenów na lewym brzegu Wisły⁴⁰.

Ważnym wydarzeniem w odbudowie spółdzielczości i kształtowaniu się jej oblicza ideowego były obrady Sejmiku Spółdzielczego w dniu 10 czerwca 1945 r. Spotkali się na nim reprezentanci wszystkich instytucji spółdzielczych. W uchwalonej przez Sejmik deklaracji ideowo-politycznej stwierdzono m. in.: „Spółdzielczość nie jest i nie chce być neutralna [...]. Ruch spółdzielczy nie chce pozostać bierny wobec kształtującej się rzeczywistości polityczno-społecznej. Spółdzielczość polska uważa za konieczne powiązanie się z ugrupowaniami politycznymi, bo one tylko dają gwarancję realizacji głębokiej przebudowy stosunków politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturalnych”⁴¹.

W czasie obrad Sejmiku program gospodarczy spółdzielczości przedstawił prezes ZGS „Społem”, J. Żerkowski. Jako główne jej zadanie wymienił obsługę rolnictwa, a w następnej kolejności — aprowizację miast. Spółdzielczość powinna, jego zdaniem, uzyskać monopol w dzie-

³⁹ Program Spółdzielczości Polskiej (opr. w Krakowie w 1945 r.). Łódź 1945, s. 32.

⁴⁰ J. Żerkowski, „Społem” Związek Gospodarczy Spółdzielni w 1945 r. „Społem” 1946 nr 4, s. 7.

⁴¹ Deklaracja polityczna ruchu spółdzielczego w Polsce. AAN, ZRS, t. 116, k. 63.

dzinie obsługi rynku wiejskiego, w innych zaś gałęziach handlu udział od 25 do 50%⁴².

Dokonujące się w kraju przemiany społeczno-gospodarcze, w szczególności reforma rolna, jak również zastrzeżenia wysuwane przez PPR w stosunku do spółdzielczości (takiej, jaka wyszła z okresu okupacji), stanowiły podstawę krystalizowania się nowego jej typu. Mówił o tym na Kongresie Spółdzielczym kierownik Resortu Przemysłu PKWN, H. Minc, wyrażając nadzieję, że nastąpi integracja nowej spółdzielczości z dotychczasowym ruchem spółdzielczym. W ten sposób powstaną warunki do połączenia „[...] zdolności twórczych z fachowością i doświadczeniami”⁴³.

W celu zorganizowania nowego typu spółdzielni powołany został na zjeździe chłopskim w Lublinie w dniach 30 i 31 grudnia 1944 r. Związek Samopomocy Chłopskiej. Zgodnie z założeniami organizacja ta stanowić miała rodzaj chłopskich związków zawodowych.

Uchwalony na zjeździe statut ZSCh zawierał program przebudowy wsi opartej na własności indywidualnej oraz podniesienia jej dobrobytu przez tworzenie uniwersalnych spółdzielni chłopskich. Stały się nimi gminne spółdzielnie „Samopomocy Chłopskiej”, prowadzące handlową obsługę rolnictwa w zakresie skupu produktów rolnych i zaopatrzenia wsi w towary pochodzenia przemysłowego⁴⁴.

Inicjatywę organizowania gminnych spółdzielni przejęła PPR. Na tle dążności do prowadzenia przez spółdzielnie działalności detalicznej doszło do szeregu konfliktów między Związkiem Samopomocy Chłopskiej a centralnymi władzami spółdzielczymi, które sprzeciwiały się tworze-

⁴² Program ruchu spółdzielczego w Polsce uchwalony na Sejmiku Spółdzielczym 10 VI 1945. AAN, ZRS, t. 116, k. 39.

⁴³ H. Minc, *Zagadnienia polityki gospodarczej*. Warszawa 1945, s. 5.

⁴⁴ Gminne Spółdzielnie „Samopomocy Chłopskiej” zajmowały się też zagospodarowaniem tzw. resztówek po reformie rolnej. *Statut Związku Samopomocy Chłopskiej*. [Bmw.] 1946, s. 16.

niu obok gminnych także powiatowych i wojewódzkich spółdzielni „Samopomoc Chłopska”⁴⁵. Związek Rewizyjny przez dłuższy czas nie zgadzał się na utworzenie przy ZSCh Zrzeszenia Spółdzielni Samopomocy Chłopskiej (prowadziło ono obsługę handlową spółdzielni gminnych w skali ogólnokrajowej). Dopiero pod naciskiem władz państwowych i partyjnych, głównie PPR i PPS, nastąpiło w marcu 1946 r. włączenie Zrzeszenia w skład „Społem” ZGS RP⁴⁶. Nie położyło to jednak kresu sporom kompetencyjnym między spółdzielniami różnych typów. Ciągłe nie było ustalonej jednolitej struktury spółdzielczości na wsi. Trwała walka gospodarcza i polityczna między spółdzielniami, która miała ujemny wpływ na sprawność ekonomiczną przedsiębiorstw.

Za omówionymi zmaganiem w łonie spółdzielczości kryły się wspomniane już różnice w poglądach partii robotniczych na zagadnienia ruchu spółdzielczego. PPR domagała się coraz intensywniej ścisłej koordynacji pracy spółdzielczości z polityką gospodarczą państwa; podkreślała potrzebę większego upolitycznienia ruchu spółdzielczego. Jednocześnie dążyła do wprowadzenia w szeregi spółdzielców jak największej liczby swych członków, którzy reprezentowaliby na terenie spółdzielczości program PPR⁴⁷.

Podobne zabiegi podejmowała PPS, posiadająca silną pozycję w spółdzielczości. I ona nawoływała swoich zwolenników, aby gremialnie wstępowali do spółdzielni i umacniali w ten sposób wpływy PPS⁴⁸.

45 Sprawozdanie Zarządu ZRS RP, złożone na posiedzeniu Rady Głównej 9 X 1945. AAN, ZRS, t. 2, k. 11.

46 L. K o k o s z k i e w i c z, *Spółdzielczość Samopomocy Chłopskiej*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 23–24a, s. 33.

47 Protokół posiedzenia Sekcji Spółdzielczej KC PPR 21 I 1946. Archiwum Zakładu Historii Partii (dalej AZHP), KC PPR, 295/XI/21.

48 Protokół posiedzenia Referatu Spółdzielczego przy Miejskim Komitecie PPS w Radomiu 29 V 1946. AZHP, Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej (dalej CKW PPS), 235/XV/103.

Dążność do uzyskania przewagi w ruchu spółdzielczym wynikała przede wszystkim z prób realizowania przez obie partie własnych programów wobec spółdzielczości, co pozostawało w ścisłym związku z nieco odmiennymi poglądami PPR i PPS na model gospodarczy Polski.

Polska Partia Socjalistyczna domagała się dla spółdzielczości bardziej samodzielnej roli w gospodarce narodowej. Według jej programu państwo powinno objąć kierownictwo podstawowych gałęzi gospodarki, natomiast zaspokajanie codziennych potrzeb ludności powinno znaleźć się w gestii spółdzielczości⁴⁹. Stanowisko PPS spotkało się z poparciem działaczy spółdzielczych. Wspólnie z PPS prowadzili oni ożywioną dyskusję z działaczami PPR na temat miejsca spółdzielczości w gospodarce polskiej oraz organizacji i kierunków działania spółdzielczości. Szczególnie dużo miejsca w polemikach poświęcono zagadnieniom spółdzielczości handlowej na wsi⁵⁰.

Do kwietnia 1945 r. przedstawiciele rządu w oficjalnych wypowiedziach traktowali handel jako wyłączną domenę spółdzielczości i inicjatywy prywatnej. Minister przemysłu w Rządzie Tymczasowym, H. Minc, zabierając głos na sesji KRN w dniu 3 maja 1945 r., powiedział: „Jeżeli chodzi o dziedzinę handlu, rzemiosła, drobnego i średniego przemysłu, to rząd stoi na stanowisku, że równoległe do rozwoju spółdzielczości restytucja inicjatywy prywatnej zniszczonej przez rabunek niemiecki jest rzeczą pożądaną i konieczną”⁵¹. Poparcie rządu dla rozwijającej się inicjatywy prywatnej w handlu było wyrazem tendencji reprezentowanej przez ugrupowania polityczne wchodzące w skład Rządu Tymczasowego. Szczególnie sil-

49 A. Rapacki, *Sektor wiązący*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 23–24a, s. 4.

50 J. Zerkowski, *Osiągnięcia spółdzielczości w 1946 r. i zadania na przyszłość*. „Społem” 1947 nr 6, s. 4.

51 Sprawozdanie... z pos. KRN... 3, 4, 5 i 6 V 1945, szp. 48.

nie domagało się rozbudowy sektora nie uspołecznionego w handlu Polskie Stronnictwo Ludowe⁵².

Całkowicie nową formę organizacji handlu w Polsce, która wykształciła się w latach 1945—1946, stanowiły placówki handlu państwowego. Dały im początek państwowe przedsiębiorstwa produkcyjne, zajmujące się obok wytwórczości sprzedażą swoich wyrobów. Na początku kwietnia 1945 r. minister przemysłu H. Minc, przemawiając na Ogólnopolskiej Konferencji Przemysłowej, zapowiedział utworzenie organizacji zbytu przy wszystkich Centralnych Zarządach Przemysłu. Uzasadniał to koniecznością odciążenia przedsiębiorstw od działalności handlowej i powierzenia sprzedaży wyspecjalizowanym centralom⁵³.

Centrale zbytu utworzone zostały na podstawie okólnika ministra przemysłu z 5 lipca 1945 r. w sprawie ożywienia sprzedaży wyrobów przemysłowych⁵⁴. Podlegały one poszczególnym centralnym zarządom, a zadaniem ich była planowa sprzedaż produkcji. W ten sposób państwo podporządkowało sobie całkowicie zbyt produkcji kluczowych gałęzi przemysłu.

Na wspomnianej już konferencji (kwiecień 1945 r.) poruszono także problem, kto będzie odbiorcą central zbytu. H. Minc postulował, aby powierzyć tę funkcję spółdzielczości, hurtowi prywatnemu oraz projektowanej organizacji handlu państwowego. Była to zapowiedź objęcia przez państwo nadzoru nad pozostałymi niższymi szczeblami obrotu towarowego, a więc hurtu i detalu. Już 11 maja 1945 r. Rada Ministrów w uchwale o zaopatrzeniu pracującej ludności nierolniczej zobowiązała ministra aprowizacji i handlu do powołania przedsiębiorstwa pod nazwą: Państwowa Centrala Handlowa. Jej zadaniem miał być skup artykułów żywnościowych na wolnym ryn-

⁵² Program Polskiego Stronnictwa Ludowego. W: St. Lato, W. Stankiewicz, *Programy...*, s. 369.

⁵³ Materiały z Ogólnopolskiej Konferencji Przemysłowej. AAN, MPiH, t. 562, s. 95.

⁵⁴ Okólnik w aktach MPiH. AZHP, KC PPR, 295/XI/141.

ku z przeznaczeniem na zaopatrzenie kartkowe⁵⁵. Tak sprecyzowane zadania PCH pozwalały jej na prowadzenie zarówno działalności hurtowej, jak i detalicznej.

Przeciwko powołaniu PCH wystąpił energicznie handel prywatny i spółdzielczość. Prezes „Społem”, J. Żerkowski, przemawiając na posiedzeniu KRN w lipcu 1945 r., postawił wniosek, aby państwo nie podejmowało działalności w handlu, którą może wykonywać spółdzielczość. W obronie PCH wystąpił minister aprowizacji i handlu, J. Sztachelski, stwierdzając, że Centrala nie ma zamiaru ograniczać działalności ani spółdzielni, ani też handlu prywatnego. Głównym zadaniem PCH miała być rozbudowa słabo rozwiniętej sieci hurtu oraz działalność interwencyjna zmierzająca do obniżenia marż zarobkowych handlu. Minister podkreślił, że PCH nie zamierza zakładać placówek handlu detalicznego⁵⁶.

Podobnie sprecyzowana została rola PCH w handlu w projekcie dekretu przygotowanym przez Ministerstwo Aproprowizacji i Handlu w październiku 1945 r. Przyjęty przez Radę Ministrów, nie został jednak zatwierdzony przez KRN. Powodów stanowiska KRN należy szukać w poglądach części społeczeństwa i grupy posłów przeciwnych tak daleko idącej ingerencji państwa w sprawy gospodarcze. W tych warunkach podstawę działania gospodarczego PCH stanowił statut, zatwierdzony 23 stycznia 1946 r. przez Ministerstwo Aproprowizacji i Handlu. Centrala miała zajmować się handlem hurtowym artykułami przemysłu państwowego, skupem na wolnym rynku artykułów rolnych oraz hurtem w tym zakresie⁵⁷. W praktyce miały miejsce znaczne odstępstwa od zadań określonych w statucie.

55 Zob. uzasadnienie do dekretu o utworzeniu PCH. AAN, Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów (dalej KERM), t. 36, nr rep. 85/45.

56 Sprawozdanie... z pos. KRN... 21, 22 i 23 VII 1945, szp. 174 i 214—220.

57 Statut PCH. AZHP, KC PPR, 295/XI/330.

Potwierdzenie istnienia i rozwoju handlu państwowego przyniósł okólnik ministra aprowizacji i handlu z 21 maja 1945 r. Stwierdzono tam, że „handel we wszystkich swych formach: spółdzielczej, państwowej i prywatnej korzysta z szerokiego poparcia i ułatwień ze strony władz”⁵⁸.

Omówione posunięcia były wyrazem konsekwentnego stanowiska władz państwowych, zakładających istnienie w Polsce trójsektorowego systemu gospodarczego. Dawał on możliwości rozwoju własności państwowej, spółdzielczej i prywatnej. Mówił o tym wiceminister przemysłu E. Szyr, stwierdzając, że system ten oparty jest na dwóch zasadniczych elementach: „wzorach planowej gospodarki Związku Radzieckiego i pewnych momentach demokracji zachodniej”⁵⁹.

Trójsektorowy model gospodarki wynikał z kierunku przemian społeczno-gospodarczych dokonujących się w Polsce, które z góry przesądzały o istnieniu wielu form własności.

Realizację modelu trójsektorowego w handlu deklarował także utworzony w połowie 1945 r. Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej. Prezes Rady Ministrów, E. Osóbka-Morawski, przemawiając na posiedzeniu KRN 21 lipca 1945 r., powiedział: „Obok przedsiębiorstw państwowych i społecznych jest miejsce i na inicjatywę prywatną, która w zakresie rozwoju produkcji i wymiany nie będzie niczym skrepowana”⁶⁰.

W tym też czasie zostało określone miejsce poszczególnych form handlu w systemie trójsektorowym. W „Tezach” opracowanych przez Ministerstwo Aprowizacji i Handlu spółdzielczość uznana została za podstawowy człon handlu uspołecznionego, zajmującego się całokształ-

⁵⁸ Dziennik Urzędowy Ministerstwa Aprowizacji 1945 nr 3, poz. 7.

⁵⁹ E. Szyr, *Na drodze przemian gospodarczych*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 14, s. 455.

⁶⁰ Sprawozdanie... z pos. KRN... 21, 22 i 23 VII 1945, szp. 16.

tem spraw rozdzielnictwa towarów i posiadającego zasadniczy wpływ na kształtowanie się cen rynkowych. Zapowiedziano poparcie dla handlu prywatnego, zwłaszcza na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Handel państwowy miał spełniać funkcje regulatora podaży i cen, z zastrzeżeniem jednak, że nie będzie dążył do ograniczenia sektora prywatnego i spółdzielczego⁶¹.

Dotychczasowe osiągnięcia w rozwoju handlu wewnętrznego nie zadowalały działaczy PPR. Na I Zjeździe Partii w grudniu 1945 r. wystąpili oni z generalną krytyką pracy handlu wewnętrznego. Zjazd uznał za jedną z głównych przyczyn hamujących rozwój gospodarczy kraju „nieuregulowanie zagadnień handlu i rozdzielnictwa, co stworzyło możliwości rozwoju elementów spekulacyjnych”⁶². Krytykując przede wszystkim działalność handlu spółdzielczego, Zjazd wzywał do ściślejszego skoordynowania jego działalności z polityką gospodarczą państwa. Opowiedział się też za ograniczeniem rozwoju handlu prywatnego. Ostatni postulat popierała również PPS, sprzeciwiała się jednakże rozbudowie handlu państwowego i broniła pozycji spółdzielczości w handlu⁶³.

Do końca 1946 r. trwała ożywiona dyskusja między partiami robotniczymi nad problemem wewnętrznego obrotu towarowego. Spór toczył się głównie o rolę spółdzielczości i handlu państwowego na rynku, o miejsce ZSCh w ruchu spółdzielczym. Uregulowanie omawianych spraw wymagało zbliżenia stanowisk PPS i PPR. Poważnym krokiem w tym kierunku była umowa między partiami o jedności działania i współpracy, zawarta 26 listopada 1946 r.⁶⁴ Umowa stanowiła zapowiedź ściślejszego uzgodnienia przez obie partie rządowej polityki gospo-

61 „Tezy dotyczące istniejących form handlu w Polsce”, oprac. w MAIH. AAN, Ministerstwo Apropowizacji (dalej MA), t. 556, k. 1.

62 Rezolucje I Zjazdu PPR. „Trybuna Wolności” 1946 nr 85, s. 5.

63 St. Szwałbe, *Handel spółdzielczy i handel państwowy*. „Robotnik” 17 XII 1946.

64 „Głos Ludu” 29 XI 1946.

darczej. Do pełnej jedności poglądów w innych dziedzinach życia gospodarczego droga była jeszcze daleka.

3. DZIAŁALNOŚĆ HANDLU W LATACH 1944—1946

Poparcie rządu dla odbudowy rynku wewnętrznego przyczyniło się do dynamicznego rozwoju handlu, niekiedy jednak zbyt żywiołowego. Szereg wcześniej wspomnianych czynników sprawił również, że rozwinął się przede wszystkim handel pokątny. W dużej mierze organizowały go elementy zdeprawowane wojną, przyzwyczajone do zyskowej wymiany łańcuskowej. Sprzyjała rozwojowi tych form handlu pewna rezerwa, jaką zachowywali właściciele lokali sklepowych, którzy oczekiwali na stabilizację sytuacji walutowej i wzrost podaży towarów⁶⁵. W tych warunkach przekupnie opanowali główne ulice miast i targowiska, oferując artykuły spożywcze, różne towary przemysłowe, starzyznę po dowolnych cenach⁶⁶. Rząd zmuszony był podjąć zdecydowaną rozprawę z istniejącym stanem rzeczy w handlu. Dnia 25 października 1944 r. PKWN wydał dekret o zwalczaniu spekulacji wojennej⁶⁷. Nakładał on obowiązek podawania cen na towarach, wydawania faktur i rachunków, zabraniał handlu poza wyznaczonymi miejscami. Za żądanie nadmiernej cen, udział w handlu łańcuskowym i ukrywanie towarów przewidywał wysokie kary.

Egzekwując przepisy dekretu, już 26 października pierwsze komisje rozpoczęły sprawdzanie cen i badanie kalkulacji w sklepach lubelskich. Tego dnia ukarano 17 spekulantów pobierających wygórowane ceny⁶⁸. Z pomocą władzom przyszła spółdzielczość uruchamiając już 28 lip-

⁶⁵ Zob. np. *Sto sześćdziesiąt cztery dni „Polski Lubelskiej”*. Lublin 1964, s. 40.

⁶⁶ *Do walki ze spekulacją*. „Rzeczpospolita” 23 IX 1944.

⁶⁷ DzURP 1944 nr 9, poz. 49.

⁶⁸ *Spekulanci pod sąd*. „Rzeczpospolita” 28 X 1944.

ca 1944 r. pierwsze sklepy na terenie Lublina. Zaczęto też rozprowadzać zapasy towarów pozostałe z czasów okupacji. Wkrótce podjęły pracę spółdzielnie rolniczo-handlowe ze swą dobrze zorganizowaną siecią placówek zbierających kontyngenty⁶⁹.

Intensywny rozwój placówek handlowych w całym kraju nastąpił z chwilą zakończenia wojny. Wynikało to w dużej mierze ze stopniowej poprawy sytuacji w zakresie transportu, który w latach 1944—1945 stanowił „wąskie gardło” gospodarki⁷⁰.

Decydujące znaczenie dla przyspieszenia rozwoju handlu miała jednak podaż towarów. Poprawa zaopatrzenia rynku stanowiła rezultat wzrostu produkcji przemysłowej i rolniej. Najszybciej rosła sieć sklepów spożywczych i zakładów gastronomicznych. Sklepy innych branż uruchamiano w późniejszym terminie. Wiązało się to z typową dla okresu powojennego strukturą popytu, w którym zdecydowaną przewagę miały artykuły żywnościowe. Nie bez winy był też wadliwie funkcjonujący system reglamentowanego zaopatrzenia w żywność pracującej ludności i niedostateczne zaspokajanie jej podstawowych potrzeb aprowizacyjnych. Również kupiectwo w pogoni za jak najwyższą rentownością przedsiębiorstw chętniej uruchamiało sklepy spożywcze, gdyż największych zysków dostarczała sprzedaż poszukiwanych przez ludność artykułów żywnościowych. Na początku 1946 r. sklepy spożywcze stanowiły 60% prywatnej sieci detalicznej. Do tego należy dodać 20% sklepów określonych w statystykach jako różne, w większości prowadzących sprzedaż artykułów żywnościowych⁷¹.

Handel prywatny najintensywniej rozwijał się w dużych ośrodkach miejskich i uprzemysłowionych rejonach

⁶⁹ Kongres..., s. 40.

⁷⁰ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Katowicach... za lata 1945—1947..., k. 29.

⁷¹ J. Dominiko, T. Wojnowski, *Handel prywatny i handel spółdzielczy w Polsce* (maszynopis). AAN, MPIH, t. 75, tabl. II.

kraju. W Krakowie np. pod koniec 1945 r. jeden sklep przypadał średnio na 70 mieszkańców, przy przeciętnej krajowej jeden na 154 osoby⁷². Rozwojowi sieci handlowej towarzyszyło postępujące rozdrobnienie obrotów. Powstające sklepy były jednostkami małymi, o prymitywnym wyposażeniu technicznym. W większości opierały się na pracy właściciela i jego najbliższej rodziny. Kupcy starali się uzyskać maksymalne dochody przy minimalnym wysiłku inwestycyjnym.

Omawiane tendencje najsilniej wystąpiły na Ziemiach Zachodnich. Podobnie jak w pozostałej części kraju, rozwinęła się tam przede wszystkim sieć sklepów spożywczych. Obok nich żywiłowo powstawały sklepy niewłaściwie nazywane komisowymi, w których przygotowująca się do repatriacji ludność niemiecka spieniężała część swych rzeczy osobistych. Niektóre tzw. sklepy komisowe prowadziły handel wymienny, oferując żywność w zamian za garderobę, obuwie, srebro, kryształy⁷³. Wymienna forma handlu przeważała także w pokątnych transakcjach ulicznych. Towary gromadzone tą drogą przesyłane były następnie do centralnych dzielnic Polski. Działalności tej starało się przeciwdziałać zarządzenie Ministerstwa Ziem Odzyskanych, wydane pod koniec 1945 r.; zabraniało ono wywozu wszelkich towarów z Ziem Zachodnich⁷⁴.

Przy nie zawsze skutecznej kontroli państwa nad handlem prywatnym coraz większe znaczenie w walce ze spekulacją odgrywała spółdzielczość, a od połowy 1945 r. pierwsze placówki handlu państwowego. Funkcje hurtownika dla wszystkich typów spółdzielni handlowych zostały powierzone „Społem” ZGS RP. Dla spełnienia tego za-

⁷² Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby za 1945–1947. AAN, CUP, t. 430, k. 87.

⁷³ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu z sytuacji prywatnego przemysłu i handlu na Dolnym Śląsku w 1946–1947. AAN, CUP, 448. Por. *Pamiętniki osadników Ziem Odzyskanych*. Poznań 1963, s. 37.

⁷⁴ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu..., k. 50.

dania tylko w 1945 r. „Społem” uruchomiło 206 oddziałów i składnic, zaś do końca 1946 r. już 285. Powołano także 6 Oddziałów Specjalnych Centrali w Łodzi i Katowicach. Jeżeli oddziały powiatowe i ich filie (składnice) były hurtowniami spożywczymi, to Oddziały Specjalne zajmowały się rozdziałem na obszarze całego kraju artykułów przemysłowych — reglamentowanych i wolnorynkowych⁷⁵. Oprócz tego „Społem” uczestniczyło w zbieraniu świadczeń rzeczowych rolnictwa, prowadziło skup nadwyżek rolnych oraz zaopatrywało rolników w artykuły konsumpcyjne i niezbędne do produkcji rolnej.

Powierzenie spółdzielczości szeregu zadań w dziedzinie aprowizacji wywarło zasadniczy wpływ na strukturę sprzedaży „Społem”. Wartościowo obroty towarami reglamentowanymi w 1945 r. stanowiły 61,7% obrotów zewnętrznych Związku⁷⁶, ilościowo zaś około 90%. Obejmowały takie artykuły, jak: włókiennicze, mąkę, cukier i inne towary spożywcze. Sprzedaż wolnorynkowa osiągnęła wartość 2234 mln zł. Z tego na obroty ze spółdzielniami przypadało 46,8%, z instytucjami uspołecznionymi 26,1%, z odbiorcami prywatnymi 27,1%⁷⁷. W 1946 r. obroty wolnorynkowe podniosły się do wysokości 30209 mln zł, a ich udział w ogólnych obrotach zewnętrznych „Społem” wzrósł do 46%. Wiązało się to ze zniesieniem świadczeń rzeczowych, rozwojem produkcji przemysłowej i importu⁷⁸.

Początkowo rozwój sieci i obrotów hurtowych dokonywał się znacznie szybciej niż w handlu detalicznym. Przyczyna leżała przede wszystkim w przyjętej koncepcji

⁷⁵ Sprawozdanie „Społem” ZGS RP za okres od dnia 26 listopada 1944 roku do dnia 31 grudnia 1946 roku. Warszawa 1947, s. 13.

⁷⁶ Wszystkie statystyki „Społem” stosują podział na obroty zewnętrzne i wewnętrzne. Pod terminem obroty zewnętrzne rozumiano transakcje hurtowe między „Społem” a spółdzielniami, odbiorcami prywatnymi i państwowymi. Obrotami *wewnętrznymi* określano transakcję między instytucjami wchodzącymi w skład Związku.

⁷⁷ Tamże, s. 22.

⁷⁸ Tamże, s. 13 i nast.

rozwoju spółdzielczości w Polsce, w tzw. ogólnym tworzeniu aparatu spółdzielczego na terenie kraju (przede wszystkim na Ziemiach Zachodnich). Występował przy tym brak odpowiednich lokali sklepowych, wyposażenia i obsługi. Mimo to już 1 maja 1945 r. działało na terenie Polski 3811 spółdzielni handlowych. Najliczniejszą grupę stanowiły spółdzielnie spożywców (86,5%) i rolniczo-handlowe (11,1%)⁷⁹. Szybkie tempo rozwoju cechowało również gminne spółdzielnie „Samopomocy Chłopskiej”, zaopatrujące wieś w artykuły codziennego użytku i skupujące nadwyżki rolne (zob. tabl. 1).

Tablica 1

Spółdzielnie handlowe i gminne w latach 1945—1946

Wyszczególnienie	1945 r.	1946 r.
Spółdzielnie handlowe ogółem	34 436	5 589
w tym:		
spożywców	3 867	4 784
rolniczo-handlowe	513	521
Spółdzielnie gminne	784	1 658

Źródło: Organizacja i reorganizacja spółdzielczości. Opr. ZRS RP. AAN, CUP, t. 1386, k. 12.

Z rozbudową spółdzielni rosła sieć uruchamianych przez nie punktów sprzedaży detalicznej. Liczba sklepów spółdzielczych wzrosła z 8 220 w 1945 r. do 15 530 w końcu 1946 r.⁸⁰

Podobnie szybko wzrastały obroty handlu spółdzielczego (zob. tabl. 2).

Największą dynamikę obrotów wykazywały gminne spółdzielnie „Samopomocy Chłopskiej” oraz spółdzielnie spożywców. Poważnym zmianom podlegała struktura

⁷⁹ Materiały ZGS RP „Społem” w aktach Wydziału Ekonomicznego KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/246.

⁸⁰ Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948. AAN, CUP, t. 718, tabl. 3/V.

obrotów. Jeżeli w 1945 r. obroty wolnorynkowe spółdzielni stanowiły 39%, to w 1946 r. wyniosły już 78%⁸¹.

Mimo rosnącej sieci sklepów i obrotów oraz zwiększania się udziału w nich transakcji wolnorynkowych spółdzielczość nie osiągnęła w tym czasie decydującego wpływu na rynek. Korzystniej przedstawiała się sytuacja spół-

Tablica 2

Obroty spółdzielni handlowych i gminnych w latach 1945—1946
(w mln zł)

Wyszczególnienie	1945 r.	1946 r.
Spółdzielnie spożywców	4 589	40 424
Spółdzielnie rolniczo-handlowe	2 356	15 250
Spółdzielnie gminne	368	5 335

Źródło: Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948. AAN, CUP, t. 718, tabl. 5 A/V.

dzielczości w hurcie niż w detalu. W 1945 r. jej udział w ogólnych obrotach hurtowych w kraju wynosił 38%, w 1946 r. wzrósł do 47%, natomiast w detalu podniósł się z 17,8% tylko do 21%⁸². W połowie 1946 r. na jeden sklep spółdzielczy przypadało średnio 2 553 mieszkańców, zaś na jeden sklep prywatny 154⁸³.

W tej sytuacji spółdzielczość z trudem mogła przeprowadzać skuteczne akcje interwencyjne na rynku. Dzięki ofiarności i lepszemu przygotowaniu fachowemu pracowników na każdym kroku uwidaczniała się jednak obecność spółdzielczości. Jej placówki były na ogół większe i lepiej zaopatrzone, a kultura handlu wykazywała wyższy poziom. Akcje socjalne i społeczno-wychowawcze prowadzone przez spółdzielczość pozyskiwały dla niej coraz szersze rzesze członkowskie. Dobrze zaopatrzone sklepy spółdzielcze przyciągały kupujących. Potwierdza to też dwukrotnie wyższy niż w handlu nie uspołecznionym

⁸¹ Organizacja i reorganizacja spółdzielczości..., s. 14.

⁸² Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948..., tabl. 1/V.

⁸³ J. Dominko, T. Wojnowski, *Handel...*, tabl. VII.

wskaźnik obrotów przypadających na jeden punkt sprzedaży⁸⁴.

Pierwszoplanowym zadaniem spółdzielczości, od czasu jej reaktywowania po wyzwoleniu, była realizacja polityki państwa w dziedzinie obrotu towarowego, zwłaszcza wymiany między miastem i wsią, oraz aprowizacji ludności. Już w 1944 r. spółdzielczość rozpoczęła skup produktów rolnych w ramach wojennych świadczeń rzeczowych. Było to zadanie trudne i bardzo niewdzięczne. Chłopi bowiem dobrze pamiętali akcję kontyngentową z czasów okupacji hitlerowskiej i niechętnie oddawali płody rolne, zwłaszcza że płacone za nie ceny miały charakter symboliczny, a akcja premiowa nie przebiegała prawidłowo z braku odpowiednich towarów przemysłowych. Pomimo to w latach 1944—1946 placówki „Społem” przyjęły od chłopów 1,5 mln ton zboża, dostarczając im łącznie znaczne ilości artykułów przemysłowych⁸⁵.

Drugą ważną dziedziną działalności gospodarczej spółdzielczości, prowadzonej na zlecenie władz państwowych, był obrót artykułami reglamentowanymi. W 1946 r. wyniósł on 13 911 mln zł i stanowił 21,2% obrotów zewnętrznych „Społem”⁸⁶.

Zniesienie wojennych świadczeń rzeczowych rolnictwa nie zmniejszyło roli spółdzielczości w utrzymywaniu więzi ekonomicznej między miastem a wsią. Szczególnie poważne zadania przypadły jej w udziale w związku z zorganizowaniem przez władze państwowe w drugiej połowie 1946 r. akcji pod nazwą „Przemysł dla wsi”⁸⁷. Jej zadaniem było dostarczyć ludności wiejskiej w zamian za produkty rolne towarów przemysłowych wartości 50 mld

84 Projekt tablic statystycznych dotyczących całokształtu zagadnień gospodarczych Polski za lata 1938, 1946—1948. AAN, CUP, t. 719, tabl. 213.

85 Sprawozdanie „Społem”..., s. 22. Por. Z. Czajka, Założenia i przebieg akcji specjalnej rolnej w Polsce w latach 1945—1946. „Biuletyn IGS” 1966 nr 3/4, s. 121.

86 Sprawozdanie „Społem”...

87 H. Mińc, Przemówienie wygłoszone na konferencji „Przemysł dla Wsi” w dniu 6 września 1946 roku. Warszawa 1946, s. 33.

zł. Przyczynić się to miało do wzrostu dostaw artykułów spożywczych ze wsi do miasta. Na spółdzielczości spoczęła odpowiedzialność za powodzenie akcji, a tym samym za utrzymanie więzi ekonomicznej między miastem a wsią. W tej działalności spółdzielczość mogła liczyć jedynie na pomoc słabej organizacyjnie Państwowej Centrali Handlowej⁸⁸.

Szczególnie trudne zadania do spełnienia przypadły spółdzielczości na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Nie istniał tutaj aparat gospodarczy, brak było poważniejszych tradycji ruchu spółdzielczego⁸⁹. Budowę spółdzielczości rozpoczęto tam tzw. metodą odgórną, tj. od tworzenia sieci hurtowni „Społem” i nadbudowy administracyjnej oraz zabezpieczenia pozostałych po zniszczeniach wojennych lokali sklepowych i sprzętu. W następnej kolejności, w miarę napływu ludności polskiej, uruchamiano dopiero spółdzielnie. Dużą rolę przy organizacji spółdzielczości na Ziemiach Odzyskanych odegrały specjalne grupy zasłużonych i doświadczonych działaczy spółdzielczych, kierowane tutaj z centralnych dzielnic Polski⁹⁰.

W dniu 31 grudnia 1945 r. na Ziemiach Odzyskanych istniało 309 spółdzielni spożywców, 79 rolniczo-handlowych i 97 gminnych. Do końca 1946 r. ich liczba wzrosła odpowiednio do 710, 123 i 515. Zwiększyła się także liczba sklepów z 881 do 3 293 w końcu 1946 r.⁹¹

Postępujący rozwój spółdzielczości na Ziemiach Odzyskanych niósł ze sobą nie tylko korzyści gospodarcze dla ludności, ale przyczyniał się w poważnym stopniu do eko-

⁸⁸ Notatka z konferencji „Społem” i PCH w dniu 25 XI 1946. AAN, MPiH, t. 92, k. 3.

⁸⁹ Por. K. Piętrzak-Pawłowski, *Spółdzielczość polska na Ziemiach Zachodnich i Północnych 1918—1939*. Warszawa 1967, s. 327.

⁹⁰ Sprawozdanie Z. Juchniewicza z wyjazdów na teren Mazur i Pomorza Zachodniego w VIII 1945. AAN, ZRS, t. 120, k. 45—62.

⁹¹ K. Boczar, *Rola spółdzielczości w obrocie towarowym na Ziemiach Odzyskanych*. „Społem” 1947 nr 23—24, s. 35.

onomicznej i społecznej integracji Ziem Zachodnich i Północnych z Macierzą⁹².

Wykonywanie akcji zleconych przez rząd, jak również udział w zagospodarowaniu Ziem Zachodnich stanowiły duże obciążenie spółdzielczości, absorbujące jej siły i środki. Wprawdzie państwo pospieszyło z pomocą w postaci kredytów dla spółdzielni, jednak wyznaczane zadania często przerastały możliwości poszczególnych placówek. Aby wykonać zobowiązania w stosunku do państwa, spółdzielnie niejednokrotnie zmuszone były ograniczać swe zainteresowania transakcjami wolnorynkowymi, co z kolei wykorzystywało kupiectwo prywatne powodując na rynku chaos głównie przez podnoszenie cen. Akcje zlecone na ogół były nierentowne i spółdzielczość traktowała je jako obowiązek społeczny.

Niedomagania występujące w pracy spółdzielczości wywołały krytykę ze strony władz państwowych i partyjnych, a także wewnątrz samej spółdzielczości. Szczególnie podkreślano niedostateczny udział spółdzielczości w akcjach interwencyjnych na rynku i słabe zainteresowanie rozwojem sprzedaży wolnorynkowej. Hurtowi spółdzielczemu zarzucano prowadzenie niewłaściwego asortymentu towarów, nie dostosowanego do potrzeb rynku, zaniedbywanie zaopatrzenia sklepów spółdzielczych w następstwie dostaw towarów dla handlu prywatnego⁹³.

Dużo zastrzeżeń ze strony władz państwowych budziła realizacja akcji zleconych spółdzielczości, przede wszystkim akcja „Przemysł dla wsi”⁹⁴. Wiele z tych zarzutów nie było pozbawionych słuszności. Często jednak w dyskusjach niezbyt precyzyjnie rozróżniano braki wynikające ze złej pracy spółdzielczości od obiektywnych trudności

⁹² Por. *Udział spółdzielczości w rozwoju Ziem Zachodnich i Północnych. Materiały z konferencji*. Warszawa 1961, s. 405.

⁹³ Sprawozdanie z rewizji oddziałów ZGS RP „Społem” w Ciechanowie, Szczecinie i Świeciu w okresie I—III 1946. AAN, ZRS, t. 142.

⁹⁴ J. C., *Cienie akcji specjalnej. Towary przemysłowe nie docierają do chłopów*. „Głos Ludu” 16 I 1947.

ci, w jakich działała, a które niejednokrotnie wpływały ujemnie na jej sprawność. Braki w pracy spółdzielczości mocno podkreślała PPR, jako argument w walce o przebudowę ruchu spółdzielczego i rozwój handlu państwowego.

Reprezentująca sektor państwowy PCH skoncentrowała swą działalność na obsłudze kupiectwa prywatnego oraz zaopatrzeniu sklepów i stołówek wielkich zakładów przemysłowych. Do końca 1945 r. miała już 37 punktów sprzedaży hurtowej⁹⁵. Obroty Centrali wyniosły w tym roku 168 mln zł. Największy udział miał w nich, cukier — 22,7%, artykuły przemysłowe stanowiły zaś 14,4% obrotów⁹⁶.

Poza działalnością hurtową PCH zajęła się także sprzedażą detaliczną, głównie z samochodów. Na przełomie 1945 i 1946 r. prowadziła m. in. akcję sprzedaży chleba w celu obniżenia jego ceny⁹⁷. Ogólnie można powiedzieć, że 1945 r. był okresem wypracowywania form pracy przez PCH i ustalania zakresu jej działalności. Rok następny cechował dynamiczny rozwój Centrali. Liczba placówek hurtowych wzrosła do 259, PCH uruchomiła też ponad 300 punktów skupu zboża⁹⁸. Zgodnie z założeniami, najszybciej sieć państwowego handlu hurtowego rozwijała się w rejonach uprzemysłowionych. Słabe tempo wzrostu liczby placówek wykazywała natomiast PCH na Ziemiach Zachodnich oraz we wschodnich województwach Polski⁹⁹.

Obroty PCH osiągnęły w 1946 r. wartość 10 444 mln zł. Ponad połowę stanowiły już obroty artykułami przemysłowymi, przede wszystkim włókienniczymi. Spadły nato-

⁹⁵ *Rocznik statystyczny 1947*, s. 82, tabl. 13.

⁹⁶ „Biuletyn PCH” 1946 nr 4. AAN, CUP, t. 1000.

⁹⁷ Materiały PCH z lat 1945—1946. AZHP, KC PPR, 295/XI/344.

⁹⁸ *Rocznik statystyczny 1947*, s. 82, tabl. 13.

⁹⁹ Tamże.

miast obrotu cukrem na korzyść innych towarów spożywczych¹⁰⁰.

Szybki rozwój obrotów PCH w 1946 r. nie doprowadził jednak do poważniejszego jej oddziaływania na rynek i ceny. Obroty PCH stanowiły zaledwie 8—10% obrotów handlu prywatnego¹⁰¹. W tej sytuacji działalność interwencyjna PCH na rynku nie mogła przynieść większych rezultatów. Z drugiej strony zwiększenie obrotów przekraczało możliwości techniczne i personalne przedsiębiorstwa. Słaba organizacja pracy, braki w przygotowaniu fachowym pracowników powodowały, że działalność poszczególnych oddziałów terenowych Centrali w znacznym stopniu była nierentowna, a wydajność pracy niska¹⁰². W magazynach PCH gromadziły się duże zapasy towarów nie znajdujących nabywcy. Poważne niedociągnięcia wykazywała gospodarka finansowa¹⁰³. Mimo wskazanych braków PCH odgrywała jednak ważną rolę: bezpośredniego wykonawcy polityki rządu w dziedzinie handlu. W pierwszym okresie swej działalności Centrala spełniała funkcję hurtowego dostawcy towarów dla prywatnego kupiectwa. Od października 1946 r. kierunki działania PCH zostały sformułowane bardziej precyzyjnie. Pierwszoplanowym zadaniem stała się obsługa państwowych placówek detalu, w następnej dopiero kolejności kupiectwa prywatnego zorganizowanego w zrzeszeniach oraz handlu prywatnego nie zrzeszonego, ale posiadającego karty rejestracyjne¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Wywiad z Dyrektorem PCH. „Głos Ludu” 22 I 1947. Materiały statystyczne „A” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski w latach 1945—1948, oprac. przez CUP. AAN, CUP, t. 719, k. 15.

¹⁰¹ Wstępne uwagi z kontroli finansowo-gospodarczej PCH, opracowane przez BGK, AAN, CUP, t. 1679.

¹⁰² Notatka M. Kality dla wiceministra przemysłu E. Szyra z posiedzenia Rady Nadzorczej PCH w dniu 23 I 1947. AAN, MPIH, t. 240. Wyniki prac podkomisji sejmowej do spraw PCH. AZHP, KC PPR, 295/XI/348.

¹⁰³ Notatka M. Kality z pierwszego posiedzenia Rady Naczelnej PCH 7 I 1947. AAN, MPIH, t. 240.

¹⁰⁴ Okólnik PCH nr 146. AAN, MPIH, t. 1161, k. 8.

Centrala pilnowała, ażeby wszystkie transakcje handlowe przeprowadzane były za pomocą rachunków i faktur. Przyczyniała się w ten sposób do stopniowego eliminowania z rynku handlu nielegalnego. Mimo ogólnie małego udziału w obrotach rynkowych w skali całego kraju PCH skutecznie prowadziła szereg akcji interwencyjnych na rynkach lokalnych. Dzięki tej działalności nastąpiła obniżka cen wielu podstawowych artykułów konsumpcyjnych¹⁰⁵.

Znaczny wysiłek włożyła PCH w realizację zadań zleconych przez państwo. Prowadziła np. sprzedaż artykułów poniemieckich, która w 1946 r. stanowiła 2% ogólnych obrotów PCH¹⁰⁶. Od jesieni 1946 r. włączyła się też do dystrybucji towarów w ramach akcji „Przemysł dla wsi”. Do końca 1946 r. PCH rozprowadziła towary wartości 2,5 mld zł, głównie włókiennicze, wykonując plan w 61,8%¹⁰⁷. Odbiorcą hurtowni PCH były również gminne spółdzielnie „Samopomoc Chłopska”¹⁰⁸.

Państwo obok organizowania zbytu artykułów wytwarzanych przez znacjonalizowany przemysł oraz hurtu przystąpiło w 1946 r. do otwierania sklepów detalicznych. Uruchamiały je poszczególne zjednoczenia przemysłu, głównie w dużych miastach. Sklepy miały charakter propagandowo-reklamowy i jedno z ich zadań polegało na aktywnym oddziaływaniu na poziom cen¹⁰⁹. Ze względu na małe obroty sklepów (4,1 mld zł w 1946 r., tj. 1% ogólnych obrotów detalicznych w kraju)¹¹⁰ do końca 1946 r.

105 Sprawozdania gospodarcze Oddziałów Narodowego Banku Polskiego (dalej NBP) woj. koszalińskiego za 1946. AAN, CUP, t. 402, k. 89 oraz sprawozdania... Oddziałów NBP woj. wrocławskiego..., tamże, t. 413, k. 210.

106 Materiały... „A”..., k. 15.

107 Sprawozdanie z wykonania akcji „Przemysł dla wsi”. AAN, MA, t. 556 (bez woj. kieleckiego i szczecińskiego).

108 Sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. warszawskiego (1946–1947). AAN, CUP, t. 412, k. 127.

109 Zjednoczenie Przemysłu Spożywczego otworzyło sklep na Marszałkowskiej. „Życie Warszawy” 18 VIII 1946.

110 Materiały statystyczne CUP 1938..., tabl. 1/V.

państwowy handel detaliczny pozostał jednak formą eksperymentalną bez większego znaczenia gospodarczego.

Działalność handlu państwowego często stykała się z pracą sektora prywatnego i spółdzielczości. W wielu miejscowościach PCH występowała jako poważny konkurent ZGS „Społem”¹¹¹. Stanowiło to często podłoże ostrej krytyki ze strony spółdzielców pod adresem PCH, której zarzucano niepotrzebne dublowanie funkcji aparatu spółdzielczego oraz dążność do opanowania innych poza hurtem szczebli obrotu towarowego. Spółdzielczość „Społem” występowała przeciw organizowaniu przez PCH punktów skupu, konkurujących z placówkami spółdzielni rolniczo-handlowych, oraz sprzedaży detalicznej, głównie na targowiskach¹¹². Stanowisko władz spółdzielczych popierali działacze PPS, krytykując przede wszystkim zajmowanie się przez PCH handlem detalicznym¹¹³.

W obronie PCH aktywnie występowała PPR. Na zarzuty odpowiadała, że działalność Centrali nie zmniejsza obrotów innych organizacji handlowych. Wprost przeciwnie, stanowi pomoc dla spółdzielczości, która zajęta akcjami zleconymi przez państwo, nie jest w stanie sprostać wymaganiom wolnego rynku¹¹⁴.

Argumentacja ekonomiczna stosowana w dyskusjach na temat organizacji obrotu towarowego, wydaje się, była wyrazem wcześniej sygnalizowanych istotnych różnic politycznych w poglądach partii robotniczych na problemy obrotu towarowego.

Rozwój organizacyjny i gospodarczy handlu spółdzielczego i państwowego, przede wszystkim zaś zgodność stanowisk obu partii robotniczych w sprawie konieczności pe-

111 Sprawozdanie gospodarcze Oddziałów NBP woj. poznańskiego. AAN, CUP, t. 408, k. 173.

112 Poseł, *Państwowa Centrala Handlowa na rozdrożu*. „Robotnik” 3 IX 1946.

113 Protokół posiedzenia Rady Gospodarczej CKW PPS w dniu 5 i 6 X 1946. AZHP, CKW PPS, 235/XV/24.

114 *Czy jest potrzebna PCH?* „Głos Ludu” 13 XII 1946.

wnego ograniczenia prywatnego handlu, doprowadziły w 1946 r. do zahamowania tempa jego rozwoju. Wprawdzie obroty nie uspołecznionego handlu detalicznego podniosły się z 43,9 mld zł w 1945 r. do 298 mld zł w 1946 r., jednak ich udział w ogólnych obrotach detalicznych spadł z 82% do 78%¹¹⁵. Podobnie sieć sklepów prywatnych zwiększyła się z 70 tys. do 142 tys., ale nie zmienił się procentowy udział placówek handlu prywatnego w całej sieci¹¹⁶.

W 1946 r. poważnie wzrosły obciążenia fiskalne handlu nie uspołecznionego. W połączeniu ze świadczeniami na Pożyczkę Odbudowy Kraju i Daninę Narodową oraz szeregiem opłat lokalnych w wielu wypadkach przekroczyły one możliwości płatnicze przedsiębiorstw, powodując likwidację sklepów¹¹⁷. Miały też miejsce sporadyczne wypadki eksmisji kupców z lokali handlowych, a nawet mieszkań, na rzecz placówek handlu uspołecznionego¹¹⁸. Firmom prywatnym utrudniano również nabywanie szeregu artykułów w hurtowniach uspołecznionych¹¹⁹.

Tendencje do ograniczania działalności handlu prywatnego wzrosły w drugim półroczu 1946 r. na tle poważnych zakłóceń ekonomicznych na rynku. Ceny wykazujące stabilizację w 1945 r. i w pierwszej połowie 1946 r., a nawet trend malejący, w ostatnim kwartale 1946 r. po-

115 Materiały statystyczne CUP 1938..., tabl. 1/V.

116 Tamże, tabl. 2A/V.

117 Sprawozdanie z działalności Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupieckich RP za rok 1946. AAN, CUP, t. 291, s. 3; sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. bydgoskiego, 1946—1947. AAN, CUP, t. 396, k. 139; materiały ze Zjazdu Izb Przemysłowo-Handlowych w Szczecinie 16—19 VIII 1946. AAN, CUP, t. 4090. Zob. B. S i k o r s k i, *Równy start dla inicjatywy prywatnej*. „Kupiec Polski” 1946 nr 2, s. 3.

118 Sprawozdanie... Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupieckich..., s. 3; sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. katowickiego. AAN, CUP, t. 399; sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej (dalej IP-H) w Łodzi za rok 1946. AAN, CUP, t. 282.

119 Sprawozdanie... Naczelnej Rady..., s. 9—10; sprawozdanie IP-H w Rzeszowie z sytuacji gospodarczej w okręgu Izby. AAN, CUP, t. 439. Sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. łódzkiego za 1946—1947 (AAN, CUP, t. 405, s. 265) oraz Oddziałów NBP woj. krakowskiego za 1946—1947. AAN, CUP, t. 304, s. 26.

ważnie wzrosły. Bezpośrednią przyczynę stanowiły objawy inflacyjne w naszej gospodarce, spotęgowane spekulacyjną postawą części kupiectwa¹²⁰. W prasie pojawiły się głosy domagające się ograniczenia sektora prywatnego w handlu¹²¹. W ślad za tym nastąpiła działalność, szczególnie na odcinku hurtu. Mimo że sieć placówek handlu prywatnego wzrosła z 4 tys. w 1945 r. do 8 tys. w końcu 1946 r. ich udział w ogólnych obrotach hurtowych zmniejszył się jednak z 57% do 20%¹²².

Prywatne firmy hurtowe były zakładami małymi, ich przeciętne obroty niewiele różniły się od poziomu obrotów placówek detalicznych. W 1946 r. wyniosły w hurcie 3825 tys. zł, w detalu 2106 tys. zł¹²³.

Ograniczeniom handlu prywatnego na drodze ekonomicznej towarzyszyły posunięcia administracyjne. Wzmożliła działalność Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym¹²⁴. Specjalne ekipy Komisji zaostrzyły i zwiększyły częstotliwość kontroli sklepów. Działalność Komisji w znacznym stopniu uderzyła w kupiectwo legalne, które najłatwiej można było skontrolować. Nie został natomiast zahamowany rozwój handlu nielegalnego. Szczególnie silnie rozwinął się obrót pokątny w dużych miastach. W niektórych dzielnicach Warszawy przekupnie utrudniali ruch uliczny¹²⁵.

Gdy na ziemiach Polski centralnej zamykaniu części prywatnych placówek handlowych towarzyszył przyrost nowych, na Ziemiach Zachodnich oraz w południowej

¹²⁰ *Sytuacja gospodarcza Polski*. Maszynopis powielony, opr. przez CUP. Warszawa 1947, s. 163.

¹²¹ M. Błachowski. *Zwyżka cen*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 22, s. 882; K. Sokołowski, *Drożyna*. „Przegląd Socjalistyczny” 1946 nr 12, s. 19.

¹²² Materiały statystyczne CUP 1933..., tabl. 1/V i 2A/V.

¹²³ Tamże, tabl. 2B/V.

¹²⁴ *Komisja Specjalna* została utworzona w listopadzie 1945 r. w celu niesienia pomocy aparatowi wymiaru sprawiedliwości w ściganiu i karaniu w trybie doraźnym różnego rodzaju przestępstw gospodarczych.

¹²⁵ Pismo komendanta garnizonu m. st. Warszawy do prezydenta miasta. AAN, MPiH, t. 90, k. 27.

części województwa rzeszowskiego występował objaw kurczenia się prywatnej sieci handlowej. Było to zjawisko szkodliwe gospodarczo, gdyż tereny te posiadały naj-słabiej rozbudowaną sieć sklepów. Na jeden sklep na Ziemiach Odzyskanych przypadało w połowie 1946 r. 238 mieszkańców, zaś w woj. rzeszowskim 274. Jedyne woj. białostockie znajdowało się w gorszej sytuacji (jeden sklep na 315 mieszkańców, przy średniej krajowej 154). Poza tendencjami występującymi na terenie całego kraju zaistniały tutaj pewne zjawiska lokalne. Na Ziemiach Zachodnich np. odpływ ludności niemieckiej, która stanowiła początkowo znaczną część klienteli miejscowych sklepów, nie został od razu wyrównany napływem osadników polskich¹²⁶. W woj. rzeszowskim działalność ukraińskich band UPA zmusiła władze do przesiedlenia znacznej liczby mieszkańców na teren innych województw, w następstwie czego obszary Beskidów i Bieszczadów zamieniły się w tereny bezludne; ustała tam też wszelka działalność handlowa¹²⁷.

Oceniając pracę handlu prywatnego w latach 1944—1946 stwierdzić należy, że mimo ujawnionych braków jego odbudowa była ze wszelkich miar niezbędna. Bez kupiectwa prywatnego niemożliwe byłoby uruchomienie zdeorganizowanego wojną obrotu towarowego. Placówki handlu prywatnego często podejmowały działalność pionierską na terenach wykazujących słaby rozwój życia gospodarczego. Pobudzając obrót towarowy, przyczyniały się do lepszego zaopatrzenia ludności. Często jednak nawyki z okresu okupacji, w powiązaniu z trudnościami gospodarczymi, skłaniały kupiectwo do maksymalizacji zysków drogą podwyższania cen. Kupcy realizowali przeciętnie marżę w wysokości 30% wartości obrotów. Dla niektórych

¹²⁶ Sprawozdania... Oddziałów NBP woj. wrocławskiego. AAN, CUP, t. 414, s. 118; Por. J. Kaliński, *Handel wewnętrzny w Polsce w latach 1944—1946*. „Przegląd Historyczny” 1968, z. 1, s. 67. Zob. też: J. Dominko, T. Wojnowski, *Handel...*, tabl. VII.

¹²⁷ Sprawozdanie IP-H w Rzeszowie..., k. 150.

jednak towarów marża dochodziła do 300, a nawet 500% (głównie na Ziemiach Odzyskanych)¹²⁸.

Rosnące zyski prywatnych firm handlowych oraz nadmierne zatrudnienie w handlu prywatnym nie były do pogodzenia z polityką gospodarczą rządu, nastawioną na szybką, planową odbudowę kraju, wymagającą akumulacji w ręku państwa olbrzymich środków finansowych i zatrudnienia jak największej rzeszy ludzi w gałęziach produkcyjnych. Z tego względu niezbędna stała się dalsza racjonalizacja i podporządkowanie obrotu towarowego państwu.

Przedstawione tendencje w rozwoju handlu wewnętrznego w Polsce w latach 1944—1946 znalazły wyraz w jego strukturze, którą obrazuje tablica 3.

Tablica 3

Sieć placówek handlowych w Polsce w 1946 roku

Wyszczególnienie	1946 r.	%
<i>Hurt ogółem</i>	9 950	100
w tym:		
państwowy	1 150	12
spółdzielczy	800	8
prywatny	8 000	80
<i>Detal ogółem</i>	157 830	100
w tym:		
państwowy	800	1
spółdzielczy	15 530	10
prywatny	141 500	89

Z r ó d ł o: Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948. AAN, CUP, t. 713, tabl. 2A/V.

Jak wynika z tablicy 3, handel prywatny odgrywał dominującą rolę zarówno w hurcie, jak detalu. Utrzymywaniu tego stanu rzeczy przeciwna była grupa działaczy

¹²⁸ Sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. białostockiego (AAN, CUP, t. 394, k. 189), Oddziałów NBP woj. łódzkiego (tamże, k. 83) oraz Oddziałów NBP woj. wrocławskiego (tamże, t. 413, k. 6).

państwowych związanych z PPR. Występowała ona za zwiększeniem udziału sektora uspołecznionego w obrocie towarowym, zwłaszcza przedsiębiorstw państwowych. Również PPS sprzeciwiała się utrzymaniu rozbudowanego handlu prywatnego, domagając się zwiększenia udziału spółdzielczości w organizacji rynku wewnętrznego.

Koniec 1946 r. nie przyniósł żadnych poważniejszych rozstrzygnięć w dziedzinie struktury obrotu towarowego. Zasadnicze zmiany w ustawieniu problemu handlu wewnętrznego podjęte zostały dopiero po zwycięskich dla ugrupowań demokratycznych wyborach do Sejmu w styczniu 1947 r.

GENEZA I ZAŁOŻENIA PROGRAMU „BITWY O HANDEL”

1. POŁOŻENIE KRAJU NA WIOSNĘ 1947 R.

a) Polityczne następstwa wyborów do Sejmu Ustawodawczego

Wybory do Sejmu w dniu 19 stycznia 1947 r. były jednym z głównych wydarzeń politycznych w Polsce tego roku. Do wyborów, które miały zadecydować o zasadniczych kierunkach politycznego i gospodarczego rozwoju kraju, społeczeństwo polskie przygotowywało się od szeregu miesięcy. Już latem 1945 r. Polska Partia Robotnicza opracowała swą taktykę wyborczą. Jej podstawę stanowiła wspólna lista wyborcza stronnictw demokratycznych działających w kraju¹. Wspólna lista miała osłabić siłę polityczną Polskiego Stronnictwa Ludowego, posiadającego znaczne wpływy w społeczeństwie. Po pewnych wahaniach inicjatywę PPR przyjęła Polska Partia Socjalistycz-

¹ J. Borkowski, *Pertraktacje przedwyborcze między Polską Partią Robotniczą i Polską Partią Socjalistyczną a Polskim Stronnictwem Ludowym (1945—1946)*. „Kwartalnik Historyczny” 1964 nr 2, s. 423.

na. Ona też w listopadzie 1945 r. publicznie wystąpiła z projektem utworzenia wspólnego bloku wyborczego².

Propozycje PPR odrzuciło mikołajczykowskie PSL. Stronnictwo to, przekonane o swojej popularności i sile, dążyło do szybkiego przeprowadzenia wyborów i pójścia do nich z odrębną listą. Pertraktacje między partiami, toczony na przełomie 1945 i 1946 r., nie dały pożądaných rezultatów. PSL nie zgodziło się na udział w bloku montowanym przez PPR i PPS. W tej sytuacji PPR zaproponowała w marcu 1946 r. odroczenie terminu wyborów. Stanowisko partii, z którym solidaryzowały się stronnictwa demokratyczne, podyktowane było koniecznością zyskania na czasie niezbędnym dla dalszego wzmocnienia ugrupowań postępowych celem zapewnienia im zwycięstwa w wyborach³.

Okres do dnia wyborów wypełniła aktywna działalność partii robotniczych, mająca na celu skupienie wokół ich programu politycznego najszerzych rzesz społeczeństwa. Równolegle budowano blok wyborczy złożony z czterech stronnictw: PPR, PPS, Stronnictwa Ludowego i Stronnictwa Demokratycznego. Poza blokiem pozostały i wzięły udział w wyborach z oddzielnymi listami: PSL, PSL „Nowe Wyzwolenie” i Stronnictwo Pracy⁴.

Wybory poprzedziła akcja propagandowa prowadzona z jednej strony przez Blok Demokratyczny, z drugiej przez PSL. Nasilała się także walka polityczna między rywalizującymi ze sobą ugrupowaniami. W niektórych rejonach kraju doszło do rozlewu krwi w wyniku działań zbrojnych organizacji podziemnych związanych z reakcją. Władze państwowe wystąpiły z kontrakcją wzmac-

² Tamże. Zob. też: *O podstawie ruchu socjalistycznego wczoraj i dziś. Uchwały Rady Naczelnej PPS z dnia 31 marca i 1 kwietnia 1946 r.* W: *St. Szwalbe, PPS wobec zagadnień nowej Polski.* Warszawa 1946, s. 9–10.

³ J. Borkowski, *Pertraktacje...; Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964.* T. II. Warszawa 1967, s. 270 i nast.

⁴ N. Kołomejczyk, B. Syzdek, *Partie robotnicze w Polsce w latach 1944–1948.* W: *Z dziejów...*, s. 227.

niając organy bezpieczeństwa oraz wykorzystując środki administracyjne przeciwko wrogom władzy ludowej⁵.

Wyniki wyborów przyniosły zdecydowane zwycięstwo stronnictwom demokratycznym. Blok uzyskał 80,1% głosów, za PSL wypowiedziało się 10,3% wyborców. Pozostałe ugrupowania uzyskały: Stronnictwo Pracy — 4,7%, PSL „Nowe Wyzwolenie” — 3,5%, inne ugrupowania — 1,4%⁶. Był to niewątpliwie duży sukces PPR i PPS a klęska PSL, które w ślad za tym straciło aktywność i pogłębił się jego rozłam wewnętrzny. Przeciwko kierownictwu PSL rozwinęła się w łonie stronnictwa silna opozycja lewicowa. Jednocześnie wystąpił proces odchodzenia mas członkowskich⁷.

Wspólny udział w wyborach oraz w poprzedzających je dyskusjach nie zniwelował dosyć istotnych różnic w poglądach PPR i PPS na problemy budowy socjalizmu w Polsce. Wkrótce po wyborach i ukonstytuowaniu się nowego rządu odżyła polemika między partiami robotniczymi. Wzmogła się także rywalizacja w obejmowaniu kierowniczych stanowisk w życiu politycznym i gospodarczym kraju⁸.

Ważne miejsce w polemikach międzypartyjnych zajmowały problemy ideologiczne i gospodarcze, w tym zagadnienie modelu ekonomicznego kraju. Ujawniły się też na nowo różnice poglądów w tym ostatnim zakresie⁹. Wprawdzie PPS miała również na celu uspołecznienie gospodarki i objęcie jej planowaniem, lecz odmiennymi droga-

5 Wł. Góra, *Rozwój i działalność partii robotniczych w Polsce Ludowej (na tle sytuacji ogólnej) 1944—1964*. Warszawa 1966, s. 249—254. (Na prawach rękopisu); Wł. Góra, R. Halaba, *O utworzenie i utrwalenie władzy ludowej*. Warszawa 1968, s. 182.

6 „Głos Ludu” 22 I 1947; „Robotnik” 23 I 1947.

7 J. Borkowski, A. Skarżyński, *Walka władzy ludowej z siłami kontrrewolucji (1944—1947)*. W: IX Powszechny..., s. 161.

8 H. Jabłoński, 30 czerwca 1947 r. „Lewy Tor” 1947 nr 4, s. 1; J. Hochfeld, *O roli i treści uchwał Rady Naczelnej PPS z dnia 30 VI 1947*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 9—10, s. 4.

9 St. Szwalbe, *Nasza forma gospodarki ma przed sobą przyszłość — przemówienie we Wrocławiu*. „Robotnik” 21 IV 1947.

mi niż PPR; w przeszłości widziała potrzebę współistnienia własności państwowej, samorządowej i spółdzielczej¹⁰. Zasadniczą rolę w gospodarce narodowej PPS przeznaczała organizacjom spółdzielczym¹¹. Wiązało się to z preferowaniem przez PPS zdecentralizowanego systemu kierowania gospodarką. Swoją system gospodarczy popierający przeciwstawiali peperowskiemu modelowi centralistycznego zarządzania, który według ich oceny nieuchronnie musiał prowadzić do jednosektorowości i ograniczania inicjatywy przedsiębiorstw. Działacze PPS uważali, że zdecentralizowane zarządzanie uczyni gospodarkę bardziej wydajną i efektywną, pozwoli jednocześnie na szeroki rozwój spółdzielczości¹².

Polska Partia Robotnicza ustaliła swoją taktykę w okresie powybiorczym na zwołanym w kwietniu 1947 r. plenum Komitetu Centralnego. Dyskusja na plenum rozwinęła się nad referatami wygłoszonymi przez sekretarza generalnego KC PPR, Wł. Gomułkę, oraz ministra przemysłu i handlu, H. Minca.

Wł. Gomułka wskazał, iż zwycięstwo frontu demokratycznego w wyborach otworzyło przed krajem i PPR nowy etap rozwoju, wymagający wzmożonej walki partii z reakcją oraz rozszerzenia w duchu demokracji ludowej dotychczasowych reform społeczno-gospodarczych. Niezbędnym warunkiem pomyślnej realizacji zadań w przyszłości stało się pogłębienie współpracy między partiami robotniczymi. Nadszedł czas, zdaniem mówcy, żeby dotychczasowy wspólny front walki PPR i PPS przekształcić w jedność organiczną obu partii. Osiągnięcie tego celu uznał za zadanie o doniosłym znaczeniu. Wł. Gomułka

¹⁰ Używany przez PPS termin „własność samorządowa” pokrywa się w zasadzie z obecnym pojęciem „gospodarka komunalna”. Zob. *Projekt uchwały programowej XXVI Kongresu PPS...*

¹¹ Tezy przyszłej organizacji życia gospodarczego w Polsce opracowane przez PPS. AZHP, CKW PPS, 235/XV/23.

¹² J. Topiński, *Dlaczego spółdzielczość*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 7–8, s. 22.

wskazał też na różnice dzielące PPR i PPS oraz na konieczność ich likwidacji w drodze oddziaływania ideologicznego.

Realizacja tak sformułowanego programu wymagała czasu, aby doprowadzić do zbliżenia poglądów obu partii na szereg spraw natury politycznej i gospodarczej¹³.

Wystąpienie H. Minca poświęcone sprawom gospodarczym było wyrazem wprowadzenia nowych elementów do dotychczasowego programu ekonomicznego PPR, przeciwstawnych często koncepcjom reprezentowanym przez PPS. Minister przemysłu i handlu zwrócił uwagę na dwa zagadnienia: na konieczność opanowania rynku przez państwo oraz podporządkowania mu spółdzielczości. W uzasadnieniu stwierdził, że ustroj gospodarczy Polski jest ustrojem mieszanym. W jego ramach obok pozostałości ustroju kapitalistycznego istnieją pewne elementy socjalistyczne. Między innymi znacjonalizowany przemysł zaliczyć można do gałęzi gospodarki o znacznych elementach socjalistycznych. Nie jest on jednak w pełni przemysłem socjalistycznym, gdyż środki produkcji stanowią wprawdzie własność państwa, lecz nie przejmuje ono całego produktu dodatkowego wytworzonego przez przemysł. Natomiast przemysłem konsekwentnie socjalistycznym, do czego dąży PPR, może stać się on dopiero w wyniku zlikwidowania zjawiska przechwytywania przez elementy kapitalistyczne produktu dodatkowego lub też ograniczenia tego objawu do nieszkodliwych rozmiarów. Prowadzić będzie do tego „[...] opanowanie rynku i narzucenie mu pewnych określonych przez państwo ram działania”¹⁴. Jednocześnie H. Minc wypowiedział się przeciw próbom całkowitej likwidacji „elementów rynkowo-kapitalistycznych”. Żądał natomiast wzmożenia kontroli nad handlem, w wyniku której uległby zahamowaniu pro-

¹³ Wł. Gomułka, *Nasze zadania*. „Nowe Drogi” 1947 nr 3, s. 26.

¹⁴ H. Minc, *Charakter i tendencje rozwojowe naszego przemysłu*. „Nowe Drogi” 1947 nr 3, s. 39.

ces nadmiernego przechwytywania produktu dodatkowego przez kupiectwo. Postulował też ustalenie takiego stosunku cen artykułów rolnych i przemysłowych, który umożliwiłby „[...] dalszy rozwój aparatu przemysłowego nie prowadząc, jak to się dzieje obecnie, do przechwytywania produktu dodatkowego wytworzonego w sektorze państwowym głównie i przede wszystkim przez bogatą część wsi”¹⁵. H. Minc nawoływał do wzmocnienia i przebudowy systemu finansowego w celu zmuszenia elementów kapitalistycznych do udziału w kosztach odbudowy kraju.

Mówca dużo miejsca poświęcił zagadnieniu spółdzielczości. Wychodząc z założenia, że marksizm nie wyróżnia spółdzielczego typu ustrojowego, potraktował spółdzielczość jako zrzeszenie, które w zależności od warunków może służyć ludowemu państwu i budowie ustroju socjalistycznego lub też stać się narzędziem walki z kontrolą państwa. H. Minc za postępową formę spółdzielczości uznał spółdzielnie drobnych wytwórców, zwłaszcza rolnych. Twierdził, że „najwyższą, a zarazem jedyną formą skutecznego uspołecznienia współczesnych środków produkcji jest ich upaństwowienie”. Wskazał przy tym, że tylko takie uspołdzielczenie przynosi postęp, które prowadzi do ściślejszego podporządkowania spółdzielczości państwu¹⁶. Przeciwwstawił pepesowskiej koncepcji uspołecznienia gospodarki — program upaństwowienia.

Wprawdzie dzisiaj nie zgadzamy się z tezą, że jedynie upaństwowienie środków produkcji zapewnia socjalistyczny charakter ekonomiki kraju, ale zarazem musimy przyznać, że wówczas program PPR stanowił oręż w walce z błędną koncepcją pankooperatyżmu.

Wystąpienia na plenum kwietniowym uwidoczniły poważną ewolucję w programie gospodarczym PPR. Zmodyfikowana została dotychczasowa koncepcja gospodarki

¹⁵ Tamże, s. 40.

¹⁶ Tamże, s. 43.

trójsektorowej na rzecz systemu o wyższym stopniu centralizacji decyzji gospodarczych. Nowy model ekonomiczny zakładał „[...] kierowniczą rolę państwa w sensie podporządkowania gospodarki sektora prywatnego, spółdzielczego i samorządowego ośrodkowi planowania gospodarczego”¹⁷.

Formułując program przewidujący wzrost roli państwa w kierowaniu gospodarką narodową kosztem ograniczenia autonomii poszczególnych jej sektorów, PPR zdawała sobie sprawę, że jego realizacja nie będzie sprawą łatwą, że wymagać będzie stoczenia walki politycznej nie tylko z przeciwnikami partii, ale i jej sprzymierzeńcami, głównie z PPS, reprezentującą odmienny pogląd na zagadnienia gospodarcze. Dla zwycięstwa tego programu niezbędne było zjednanie szerokich rzesz społeczeństwa, nie zawcze rozumiejącego wówczas celowość tak daleko idącej ingerencji państwa w sprawy ekonomiczne. Dogodnym momentem do przeprowadzenia gruntownych reform gospodarczych oraz nakłonienia PPS do przyjęcia peperowskiej koncepcji rozwoju społeczno-ekonomicznego kraju stały się trudności gospodarcze przeżywane przez Polskę na wiosnę 1947 r.

b) Trudności w realizacji planu trzyletniego

Przyczynę zakłóceń w ekonomice kraju, poza normalnymi trudnościami okresu odbudowy, stanowiło wzrastające napięcie w sytuacji międzynarodowej oraz ciężka zima i wiosenne powodzie¹⁸. Nie sprzyjające warunki atmo-

¹⁷ Podstawowe zagadnienia gospodarcze w najbliższym czasie. AZHP, KC PPR, 295/XI/76, s. 3.

¹⁸ Por. I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski, *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa 1966, s. 461–462; J. W. Gołębiowski, J. Tomaszewski, *Odbudowa i rozwój gospodarczy Polski 1944–1949*. W: *Z dziejów...* s. 131; H. Jędruszcza k, *Niektóre...*, s. 369.

sferyczne sparaliżowały pracę transportu. Wystąpiły znaczne opóźnienia w zaopatrzeniu zakładów przemysłowych w surowce i dostawach gotowych produktów na rynek. Wzrosła absencja w przedsiębiorstwach, spowodowana głównie nasileniem epidemii chorób. W rezultacie w pierwszym kwartale 1947 r., mimo wzrostu wytwórczości (zob. tabl. 4), nie wykonano planu produkcji szeregu podstawowych artykułów przemysłowych, przede wszystkim konsumpcyjnych¹⁹.

Tablica 4

Wskaźniki produkcji przemysłowej w I półroczu 1947 roku
(1938 r. = 100)

Miesiąc	Wskaźnik ogólny	Wskaźnik produkcji art. konsumpcyjnych	Wskaźnik produkcji art. inwestycyjnych
I	93,6	78,0	84,8
II	93,5	78,2	89,1
III	97,2	76,6	97,4
IV	99,3	83,2	99,0
V	98,9	76,3	106,2
VI	102,9	81,6	110,0

Źródło: *Tablice statystyczne Instytutu Gospodarstwa Narodowego* (dalej IGN) 1947 nr 7.

Pewna poprawa nastąpiła w drugim kwartale, głównie jednak w zakresie produkcji dóbr inwestycyjnych, co nie mogło bezpośrednio wpłynąć na polepszenie zaopatrzenia rynku. Przemysł lekki, zwłaszcza włókienniczy, silnie odczuwał braki surowców²⁰.

¹⁹ Wskaźniki wykonania planu produkcji niektórych artykułów w I kwartale 1947: węgiel — 99,8%, stal — 97,0%, cement — 94,0%, parowozy — 96,0%, wyroby bawełniane — 95,0%, papier — 81,0%. Zob. Sprawozdania (kwartalne) CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce w 1947. AAN, CUP, t. 386, s. 36.

²⁰ Sprawozdanie CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce w 1947 (za kwartał I i II). AAN, CUP, t. 386; T. Zawadzki, *Produkcja przemysłowa w I-szym półroczu 1947 r.* „Biuletyn IGN” 1947 nr 6, s. 11.

Także w zakresie podaży artykułów rolnych na rynek wystąpiły poważne zakłócenia w pierwszej połowie 1947 roku. Utrzymujące się, mimo tendencji malejących, rozwarcie nożyc cen na korzyść artykułów rolnych (zob. tabl. 5) oraz wzrost konsumpcji ludności rolniczej hamowały dopływ produktów żywnościowych do miast²¹. Chłó-

Tablica 5

*Nożyce cen artykułów rolnych i przemysłowych
w I połowie 1947 roku*
(1933 r. = 1)

Miesiąc	Ceny miejscowe płacone rolnikom	Ceny artykułów nabywanych przez rolników	Nożyce cen
I	161,0	142,0	113,4
II	167,0	145,9	114,5
III	182,4	157,3	116,0
IV	199,3	167,8	118,8
V	231,5	185,1	125,1
VI	211,0	188,8	111,8

Źródło: Materiały statystyczne „B” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski, opr. przez CUP. AAN, CUP, t. 720, k. 85.

pi wstrzymywali się ze zbytem płodów rolnych, gdyż za sprzedaż stosunkowo niewielkiej ich ilości mogli nabyć niezbędne towary przemysłowe. Od sprzedaży wstrzymywał chłopów również brak na rynku atrakcyjnych produktów oraz mało sprawnie przeprowadzona akcja „Przemysł dla wsi”. Z drugiej strony ostra zima zniszczyła dużą część ozimin (ok. 40% pszenicy i 20% żyta) oraz spowodowała wymarznącie zakopcowanych ziemniaków²².

²¹ Materiały statystyczne CUP 1933, 1946—1948, tabl. 16A/V i 16B/V. Tamże, t. 718. Por. także: H. Min c, *Nożyce cen*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 17, s. 606.

²² Miesięczne sprawozdania CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce, IV 1947. AAN, CUP, t. 390, k. 102. Sprawozdania Banku Gospodarstwa Krajowego dotyczące położenia gospodarczego Polski, I 1947. Tamże, t. 417; miesięczne sprawozdania o sytuacji gospodarczej w Polsce, I 1947. Tamże, t. 390, k. 15.

W rezultacie pogłębił się jeszcze odczuwany przez kraj deficyt żywnościowy²³.

Niedostatek podaży towarów na rynek wewnętrzny spotęgowany był również poważnym ograniczeniem przywozu z zagranicy. Na skutek zamrożenia portów zmalały dostawy artykułów konsumpcyjnych, środków produkcji oraz surowców (zob. tabl. 6).

Tablica 6

Przywóz towarów w I półroczu 1947 roku
(w mln zł z 1938 r.)

Przywóz	Przeciętny miesięczny przywóz w 1946 r.	Miesiąc					
		I	II	III	IV	V	VI
<i>Ogółem</i>	171,9	128,0	112,5	63,4	102,1	208,0	252,3
w tym: dostawy UNRRA	134,8	43,3	41,3	8,7	45,4	79,9	110,4

Źródło: T. Witt, *Obrót zagraniczny Polski*. „Biuletyn IGN” 1947 nr 6, s. 14, tabl. 1.

Poza ogólnym spadkiem przywozu nastąpiły również poważne zmiany strukturalne importu. Porównując pierwsze sześć miesięcy 1947 r. z pierwszym półroczem 1946 roku zauważa się względny spadek przywozu dóbr konsumpcyjnych na rzecz dostaw artykułów inwestycyjnych²⁴.

Sytuację gospodarczą kraju pogarszały stały wzrost ilości pieniądza w obiegu, nie dostosowany do wielkości masy towarowej na rynku. W pierwszych czterech miesiącach

²³ Szef misji UNRRA w Polsce stwierdził na początku marca 1947, że Polska potrzebuje dodatkowo ok. 250 tys. ton żywności, w pierwszym rzędzie ziemniaków i żyta. Por. *Potrzeby Polski*. „Dziennik Ludowy” 6 III 1947.

²⁴ Udział dóbr konsumpcyjnych w imporcie w I półroczu 1946 wynosił 47%, zaś w I półroczu 1947 r. 31,4%. Jednocześnie nastąpił wzrost importu dóbr inwestycyjnych, a ich udział podniósł się z 25,5% do 38,7%. Natomiast spadł o 22% import surowców i półfabrykatów. Zob. T. Witt, *Obrót...*

1947 r. emisja wzrosła o 8,2 mld zł (zob. tabl. 7)²⁵. O podobną kwotę zwiększył się obieg pieniądza bankowego. Ograniczenie emisji nastąpiło dopiero w maju i czerwcu 1947 r.²⁶

Tablica 7

Emisja pieniądza gotówkowego w I połowie 1947 roku
(w mln zł)

Miesiąc	I	II	III	IV	V	VI
Emisja	59 691	63 488	66 567	68 287	67 508	67 518

Źródło: *Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu* 1948 nr 2, s. 27. AZHP, CKW PPS, 235/XV/247.

W obliczu piętrzących się trudności gospodarczych, mogących zaważyć na realizacji planu trzyletniego, rząd podjął środki zaradcze. Jego wysiłki skierowane zostały w kilku kierunkach:

- usprawnienia systemu podatkowego,
- ustalenia zasad kontraktacji roślin przemysłowych,
- podwyżki cen sztywnych i komercyjnych artykułów produkowanych przez przemysł państwowy w celu likwidacji ich deficytowości²⁷,
- ograniczenia zaopatrzenia kartkowego i związanej z tym regulacji płac,
- uchwalenia kredytów na akcję siewną²⁸.

Realizując ten program rząd już w marcu podniósł ceny węgla, koksu, artykułów przemysłu chemicznego

²⁵ W. Fischer, *Rynek pieniężny w Polsce*. „Biuletyn IGN” 1947 nr 5 i 6.

²⁶ Tamże.

²⁷ *Ceny sztywne* ustalano w oderwaniu od sytuacji rynkowej; początkowo zostały oparte na niskich mnożnikach w stosunku do cen przedwojennych, a od 1946 r. na kosztach własnych + planowany zysk; obowiązywały w sektorze państwowym i zaopatrzeniu kartkowym.

Ceny komercyjne ustalano uwzględniając możliwości produkcyjne i popyt na towary; zawierały w sobie marżę zysku dla hurtownika i detalisty. Por. Opracowanie CUP pt. „Polityka cen”. AAN, CUP, t. 1700, k. 27—28.

²⁸ Sprawozdania CUP... za I kwartał 1947...

(z wyjątkiem nawozów sztucznych), papieru i piwa. W wyniku prowadzonej od stycznia akcji eliminowania poszczególnych grup pracowników z zaopatrzenia reglamentowanego wartość przydziałów kartkowych spadła z 7 519 mln zł w styczniu do 5 617 mln zł w kwietniu 1947 r.²⁹ Użyte tą drogą oszczędności budżetowe w dużej mierze przeznaczone zostały na ekwiwalenty i dodatki dla pracowników sektora państwowego w związku z likwidacją zaopatrzenia kartkowego. Jednocześnie w pierwszym kwartale 1947 r. rząd rozpoczął akcję przymusowego skupu zboża, przekazując na potrzeby Funduszu Apropowizacyjnego 3 mld zł³⁰.

Omówione posunięcia rządu nie spowodowały jednak poważniejszych zmian w sytuacji gospodarczej kraju. Produkcja przemysłowa po pewnym ożywieniu w kwietniu uległa w maju zahamowaniu, zwłaszcza w zakresie artykułów konsumpcyjnych. Wzrost produkcji nastąpił dopiero w końcu kwartału, przede wszystkim w wyniku napływu surowców zagranicznych.

Podaż produktów rolnych na wolny rynek była niedostateczna. W znacznej mierze było to następstwem wyczerpywania się zapasów zboża w okresie przednówka, obaw rolników o przyszłe zbiory, których wysokość po ostrej zimie i nie sprzyjających warunkach atmosferycznych w maju (susza) stała pod znakiem zapytania, a także zwiększonych zakupów na rzecz Funduszu Apropowizacyjnego³¹.

²⁹ Informacja o wykonaniu planu z zakresu apropowizacji w 1946, obejmująca niektóre dane z I półrocza 1947, w aktach CUP. AAN, CUP, t. 636, k. 10.

³⁰ Była to jednorazowa akcja polegająca na obowiązkowej odsprzedaży przez kupców i młyny posiadanych zapasów zboża i jego przetworów. Zob. „Rocznik Polityczny i Gospodarczy” 1948, s. 593; Sytuacja gospodarcza w I kwartale 1947. Opr. w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/190, k. 1; *Chleba nie zabraknie*. „Głos Ludu” 22 IV 1947.

³¹ Miesięczne sprawozdania CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce za kwiecień—maj—czerwiec 1947. AAN, CUP, t. 390.

c) Warunki bytowe ludności

Braki towarowe i nadmiernie rosnąca do kwietnia 1947 roku emisja pieniądza wywołały znaczny wzrost cen wolnorynkowych (zob. tabl. 8). Najsilniej zwyżkowały ceny na przełomie lutego i marca oraz kwietnia i maja. Dotyczy to w szczególności zboża i przetworów zbożowych.

Tablica 8

Wskaźniki cen wolnorynkowych w Warszawie w I połowie 1947 roku

(kwiecień 1945 r. = 100)

Miesiąc	Wskaźnik ogólny	Żywność		Art. przemysłowe	
		ogólny	przetwory żywnościowe	ogólny	wyroby gotowe
I	122,9	97,3	128,4	149,2	153,3
II	129,2	101,2	140,2	157,8	159,2
III	137,3	109,1	184,3	165,8	171,6
IV	140,3	102,3	163,7	177,8	187,8
V	148,2	115,1	181,5	181,3	203,8
VI	147,3	107,9	199,1	185,9	210,5

Źródło: *Tablice statystyczne IGN 1947 nr 7.*

Poza omówionymi już czynnikami ekonomicznymi zwyżkę cen przyspieszyła działalność spekulantów, ograniczających podaż towarów, oraz wybuchające paniki na rynku spowodowane pokątnie szerzonymi wiadomościami o mającej nastąpić ogólnej podwyżce cen i wymianie banknotów. Równocześnie na rynku pojawiły się znaczne kapitały zgromadzone przez bogate chłopstwo i kupiectwo. Wobec trudności gospodarczych oraz pod wpływem powszechnej psychozy wyzbywania się pieniędzy występowały poważne zakłócenia w wymianie towarowej³².

³² Miesięczne sprawozdanie CUP... za IV 1947...; sprawozdanie Komitetu Łódzkiego PPR za miesiąc IV 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/49.

Zwykowy ruch cen artykułów spożywczych próbowa-
no zahamować w drugiej połowie maja energiczną inter-
wencją państwa w formie rzucenia na rynek poważnych
ilości zboża i mąki z importu. Interwencja dała wyraźne
rezultaty dopiero w czerwcu. Nie został natomiast za-
trzymany wzrost cen produktów przemysłowych, spowo-
dowany głównie wyczerpywaniem się surowców z rema-
nentów ponemieckich, sezonowym wzrostem popytu na
artykuły budowlane oraz wcześniej wspomnianymi ogólnymi
brakami surowcowymi. Jednocześnie na poziom cen
towarów przemysłowych poważnie wpływała zwyżka
marż handlowych, będąca następstwem spekulacji³³.

Wzrostowi cen w pierwszym półroczu 1947 r., który
z różnym nasileniem obejmował poszczególne rejony kra-
ju, towarzyszyła zwyżka kosztów utrzymania (zob. tabl. 9).

Tablica 9

Wskaźniki kosztów utrzymania w niektórych miastach
w I połowie 1947 roku
(kwiecień 1946 r. = 100)

Miesiąc	Gdynia	Katowice	Lublin	Poznań	Warszawa	Ogólno- krajowy wskaźnik kosztów utrzyma- nia
I	93,7	120,2	166,2	119,2	134,1	100
II	101,5	129,0	192,1	120,9	135,1	101
III	123,3	136,8	180,3	125,3	141,9	106
IV	124,4	138,6	161,4	132,4	146,8	110
V	138,1	140,8	201,4	133,2	153,3	113
VI	141,9	146,1	189,7	133,4	164,0	123

Źródło: *Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu* 1947 nr 10, s. 20.
AZHP, KC PPR, 295/XI/123; W. Iwaszkiewicz, *Plące i zatrudnienie
w II półroczu 1947*. „*Biuletyn IGN*” 1948 nr 7, s. 9, tabl. 9.

³³ Miesięczne sprawozdania CUP... za kwiecień—maj 1947...; K., *Sytuacja
Gospodarcza Polski w maju* br. „*Robotnik*” 1 VII 1947.

W tych warunkach zaznaczył się spadek płac realnych, choć płace nominalne wzrosły.

• Pogorszenie się warunków bytowych najsilniej odczuili pracownicy najemni. Notowano w tym czasie strajki robotników spowodowane złą sytuacją materialną. W związku ze wzrostem cen artykułów pierwszej potrzeby pracownicy domagali się rewizji układów zbiorowych³⁴.

Szczególnie trudna sytuacja gospodarcza wystąpiła na Ziemiach Zachodnich i Północnych, zaopatrywanych w żywność przywożoną z Polski centralnej. Trudności transportowe spowodowały zmniejszenie się dostaw towarów na rynek. W niektórych rejonach zabrakło nawet chleba³⁵.

d) Sytuacja w handlu wewnętrznym w I połowie 1947 r.

Pogarszanie się sytuacji materialnej ludności i braki w zaopatrzeniu wywoływały w społeczeństwie uzasadnione niezadowolenie. Kierowało się ono przeciw pracy placówek obrotu towarowego, ale często odpowiedzialnością za ten stan rzeczy obarczano nowy ustrój. Władze państwowe i ugrupowania polityczne, szczególnie PPR po kwietniowym plenum Komitetu Centralnego, starały się drogą odpowiedniej akcji propagandowej wyjaśnić społeczeństwu przyczyny trudności gospodarczych, wskazując m. in. na rozwój spekulacji w handlu prywatnym i na nie najlepszą pracę spółdzielczości.

Niedostatek masy towarowej w połączeniu ze złym funkcjonowaniem transportu oraz brakami organizacyjnymi handlu poważnie dezorganizowały dystrybucję. Na-

³⁴ Wyciąg ze sprawozdania Wojewódzkiego Komitetu (dalej WK) PPS za IV 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/163; wyciąg ze sprawozdania WK PPS Kielce z 24 III 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/103.

³⁵ Wyciąg ze sprawozdania WK PPS Olsztyn za IV 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/50.

stąpił ogólny spadek obrotów we wszystkich sektorach handlu, spowodowany poza brakiem towarów również podwyżką cen³⁶. Skłaniała ona społeczeństwo do zaspokajania jedynie najpilniejszych potrzeb materialnych³⁷.

Najtrudniejsza sytuacja wystąpiła w handlu prywatnym w związku ze wzrastającymi ograniczeniami sprzedaży kupiectwu towarów produkowanych przez przemysł państwowy³⁸. Jednocześnie wzmógł się nacisk różnego rodzaju obciążeń finansowych, które poważnie zmniejszyły zasoby gotówkowe firm prywatnych, pozbawionych (poza hurtem) możliwości korzystania z kredytów bankowych. Często kończyło się to bankructwem lub też zamykaniem sklepów z inicjatywy właścicieli³⁹.

Z drugiej strony przenikające do środowiska handlowego wiadomości o postępujących zmianach ustroju gospodarczego Polski w kierunku socjalizmu traktowano jako zapowiedź likwidacji inicjatywy prywatnej. W rezultacie nastąpiła gwałtowna zwyżka marż handlowych w sklepach prywatnych. Tym sposobem właściciele przedsiębiorstw starali się uzyskać jak największe zyski na wypadek przymusowego wywłaszczenia. Jednocześnie ukrywali towary w celach spekulacyjnych, przyczyniając się do zmniejszenia masy towarowej na rynku i wzrostu cen⁴⁰.

Poza tendencjami ujawnionymi wobec detalu nasilała się też akcja władz w kierunku likwidacji prywatnych hurtowni, jako zbędnego ogniwa w dystrybucji produk-

36 Sprawozdania gospodarcze Oddziałów NBP woj. warszawskiego za 1947. AAN, CUP, t. 411.

37 Wyciąg ze sprawozdania z działalności Okręgowego Inspektoratu Ochrony Skarbowej w Gdańsku za okres 25 kwietnia — 24 maja 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/72; sprawozdanie IP-H w Olsztynie o sytuacji gospodarczej okręgu Izby. AAN, CUP, t. 426, k. 7.

38 Sprawozdanie z działalności IP-H w Częstochowie w 1947. AAN, CUP, t. 276.

39 Sprawozdanie IP-H w Gdyni z sytuacji gospodarczej okręgu Izby w 1947. AAN, CUP, t. 426.

40 Sprawozdanie IP-H z sytuacji gospodarczej okręgu Izby w 1947. AAN, CUP, t. 434, k. 10; sprawozdanie IP-H we Wrocławiu z sytuacji gospodarczej prywatnego przemysłu i handlu na Dolnym Śląsku 1946/47..., k. 115.

tów przemysłu państwowego. Jedną z metod służących temu celowi było koncesjonowanie niektórych branż. Spowodowało to wyeliminowanie z rynku wielu firm kupieckich⁴¹.

Równolegle powstawały jednak nowe przedsiębiorstwa prywatne, głównie na Ziemiach Zachodnich, coraz lepiej rozwijających się gospodarczo. W przeważającej większości były to placówki ekonomicznie słabe, rzadko prowadzące działalność hurtową. W ogólnym bilansie, mimo istnienia tendencji ograniczających, następował powolny wzrost ilościowy placówek handlu prywatnego (zob. tabl. 10). Spadała jednak przeciętna wielkość przedsiębiorstw, obniżała się kultura handlu⁴².

Tablica 10

*Rozwój sieci placówek handlu prywatnego
w okresie styczeń—październik 1947 r.*

Wyszczególnienie	I 1947 r.	X 1947 r.	Procentowy wskaźnik wzrostu
Detal ^a	164 200	180 566	+ 9,0
Hurt ^b	3 200	3 574	+11,7

a W tym handel usługowy.

b Bez półhurtu.

Zródło: B. Nietyksza, T. Gout, *Przedsiębiorczość prywatna w przemyśle i handlu. Prawa i obowiązki*. Warszawa 1948, s. 59.

W nieco szybszym tempie wzrastała sieć placówek i obroty handlu uspołecznionego. W spółdzielczym aparacie obrotu towarowego szczególny nacisk położono, pod

⁴¹ Sytuacja handlu prywatnego. Opr. w aktach IP-H. AAN, IP-H, t. 848, k. 5; sprawozdanie IP-H w Szczecinie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby w 1947. AAN, CUP, t. 442.

⁴² Sprawozdanie IP-H w Olsztynie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby...; krótkie sprawozdanie z sytuacji gospodarczej okręgu IP-H w Warszawie 1947. AAN, IP-H, t. 850; opracowanie pt. „Sektor prywatny w świetle sprawozdań Okręgowych Inspektoratów Ochrony Skarbowej za miesiąc czerwiec 1947”. AZHP, CKW PPS, 235/XV/232.

wpływem PPR, na rozwój gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”⁴³.

Rozwój organizacyjny spółdzielczości nie zawsze szedł w parze ze wzrostem sprawności ekonomicznej jej aparatu. Mimo poważnych osiągnięć gospodarczych na niektórych odcinkach działalności spółdzielczość nie stała na

Tablica 11

Spółdzielczość według stanu na dzień 30 czerwca 1947 roku

Typ spółdzielni	Liczba spółdzielni	Przyrost liczby spółdzielni w stosunku do stanu na 31 XII 1946 r. (w %)	Liczba sklepów
Spółdzielnie handlowe ogółem	6 148	+11,0	18 798
w tym:			
spożywców	5 286	+10,5	11 099
rolniczo-handlowe	522	+ 0,2	1 861
inne	340	.	5 838
Spółdzielnie gminne	1 998	+20,4	3 272

Źródło: Dane statystyczne Działu Statystycznego ZRS RP „Społem” na dzień 1 lipca 1947. AAN, CUP, t. 852. Organizacja i reorganizacja spółdzielczości. Opr. ZRS RP. AAN, CUP, t. 1386, k. 12.

odpowiednim poziomie. Szczególnie często występowały braki w zakresie wymiany towarowej między miastem a wsią⁴⁴. Wiele trudności sprawiało organizacjom spółdzielczym skup zboża. Słabość finansowa spółdzielni, brak środków transportu i magazynów ograniczały możliwości nabycia od chłopów większych ilości zboża. W okresie od stycznia do maja 1947 r. „Społem” zakupiło 264,1 tys. ton zboża, z czego tylko 50,3 tys. ton w ramach zakupów wolnorynkowych⁴⁵.

43 „Dziennik Ludowy” 18 II 1947.

44 Wyciąg ze sprawozdania z działalności Okręgowego Inspektoratu Ochrony Skarbowej w Gdańsku...; J. C., *Cienie...*

45 Materiały statystyczne „A” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski 1945—1948..., k. 19; J. Niemiec, *Blaski i cienie spółdzielczości w 1947 r.* „Głos Ludu” 13 I 1948.

Braki organizacyjne występowały także w pracy spółdzielczości miejskiej. Nastawiła się ona na rozwój rentownych sklepów spożywczych, zaniedbując sprzedaż towarów przemysłowych. W połowie 1947 r. na 18 798 sklepów spółdzielczych ok. 80% prowadziło handel wyłącznie towarami spożywczymi⁴⁶.

Nie najlepiej pracowały hurtownie „Społem”, niedostatecznie obsługujące spółdzielnie przy jednoczesnym zainteresowaniu transakcjami z kupiectwem prywatnym. Asortyment towarów przeznaczonych na wolny rynek często odbiegał od potrzeb konsumenta⁴⁷. Pewne usprawnienia mogą stanowić rosnące obowiązki spółdzielczości wobec państwa w zakresie skupu zboża na rzecz Funduszu Aprowizacyjnego, sprzedaż towarów reglamentowanych oraz udziału w akcjach interwencyjnych na rynku. W maju 1947 r. „Społem” w ramach walki o obniżkę cen żywności przekazało do sprzedaży 60 tys. ton zboża⁴⁸. Ogólne obroty zewnętrzne „Społem” w pierwszym półroczu 1947 r. wyniosły 62,9 mln zł, przekraczając przeszło trzykrotnie poziom pierwszego półrocza 1946 roku⁴⁹.

Rozwojowi gospodarczemu placówek spółdzielczych towarzyszyła pogłębiająca się walka polityczna między rywalizującymi o wpływy w spółdzielczości PPS i PPR. Ta ostatnia, przyjmując tezy kwietniowego plenum KC za podstawę działania, uznała za aktualne zadanie: podporządkowanie spółdzielczości państwu przez ściślejsze związanie jej z ogólnokrajowym planem gospodarczym, przebudowę struktury organizacyjnej spółdzielczości na

⁴⁶ Organizacja i reorganizacja spółdzielczości..., k. 41—43.

⁴⁷ Sprawozdanie ZRS RP okręgu gdańskiego z działalności w 1947. AAN, ZRS, t. 64, t. 108.

⁴⁸ Sprawozdanie Wydziału Spożywczego „Społem” za rok 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/431.

⁴⁹ Obroty zewnętrzne zob. przyp. 76 na s. 40. „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1947, z. IV, s. 241.

wsi oraz bardziej aktywne włączenie jej do walki ze spekulacją⁵⁰.

W samej spółdzielczości walka polityczna przebiegała między Związkiem Rewizyjnym, opanowanym w dużym stopniu przez peperowców, a silnie powiązanim z PPS Związkiem Gospodarczym Spółdzielni „Społem”. Na wiosnę 1947 r. walka nasiliła się w związku z wyborami do samorządu spółdzielczego i władz „Społem”. Wybory przeprowadzone w czwartym kwartale 1946 r. na terenie Ziemi Zachodnich i Północnych ujawniły znikome wpływy PPR w spółdzielczości i zdecydowaną przewagę PPS⁵¹. W tych warunkach władze PPR zorganizowały akcję mającą na celu zwiększenie wpływów w spółdzielczości odpowiednio do pozycji PPR w życiu politycznym i gospodarczym kraju. Ponieważ rozmowy z PPS w sprawie odłożenia terminu wyborów w pozostałych okręgach nie dały rezultatu, PPR wystąpiła z programem wyborczym, który miał zapewnić jej przeprowadzenie jak największej liczby własnych kandydatów⁵². Agitacji przedwyborczej PPR usiłowały przeciwdziałać instancje PPS, dążąc do utrzymania swych wpływów w spółdzielczości⁵³.

Obok rywalizacji o wpływy w spółdzielczości „Społem”, w której przewagę miała PPS, drugi nurt rozbieżności poglądów między partiami robotniczymi występował na odcinku nie rozwiązanego zagadnienia spółdzielczości wiejskiej. Z początkiem 1947 r. nastąpiło pewne zbliżenie stanowisk. Tak PPR, jak i PPS doszły do przekonania, iż warunkiem dźwignięcia wsi polskiej z zacofania gospodarczego oraz większego politycznego związania chłopstwa z nowym ustrojem jest rozwinięcie na terenie wiejskim

⁵⁰ St. Tołwiński, *Partia a spółdzielczość* (maszynopis). AAN, MPiH, t. 75, k. 156–157.

⁵¹ Notatka z posiedzenia Sekcji Spółdzielczej KC PPR, 16 III 1947. AZHP, KC PPR, 235/XI/21.

⁵² Tamże.

⁵³ Sprawozdanie Wydziału Ekonomiczno-Przemysłowego CKW PPS za miesiąc luty 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/417.

dużych, uniwersalnych spółdzielni wytwórczo-handlowych. Spółdzielnie te miały m. in. przejąć całokształt zagadnień związanych z handlową obsługą ludności wiejskiej. Z programem tym solidaryzowało się Stronnictwo Ludowe⁵⁴.

Istniały jednak poważne różnice poglądów co do form unifikacji spółdzielczości na wsi. PPS nie chciała dopuścić do wchłonięcia przez „Samopomoc Chłopską” wiejskich spółdzielni spożywców, gdyż wzmocniłoby to wpływy PPR, posiadającej w swych rękach kierownictwo spółdzielni gminnych. Także wśród działaczy spółdzielczych i szeregowych członków wychowanych w dawnych tradycjach ruchu spółdzielczego idea unifikacji ruchu spółdzielczego nie była popularna. Negatywny stosunek argumentowano różnie, zwykle powołując się na złą pracę spółdzielni gminnych. Często otwarcie demonstrowano niechęć do Związku Samopomocy Chłopskiej. Dlatego też zebrania mające na celu połączenie spółdzielni nierzadko dawały wynik negatywny⁵⁵.

PPR natrafiała na opór przy realizacji swego programu spółdzielczego, PPS zaś jeszcze raz ukazywała, że nie zrezygnowała z walki o wprowadzenie w życie własnej koncepcji rozwoju społeczno-gospodarczego kraju.

Równoległe z działalnością na terenie spółdzielczości PPR dążyła do rozbudowy handlu państwowego. Obok wielu innych posunięć proces ten miało przyspieszyć scentralizowanie zagadnień produkcji i dystrybucji w powstałym na wiosnę 1947 r. Ministerstwie Przemysłu i Handlu⁵⁶.

54 K. Sokołowski, *Organizacja gospodarcza wsi*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 6, s. 11; St. Cieślak, *Ważne zagadnienie, które trzeba rozstrzygnąć. Spółdzielczość wiejska*. „Dziennik Ludowy” 19 III 1947.

55 Sprawozdanie z działalności ZRS RP okręgu poznańskiego za rok 1947. AAN, ZRS RP, t. 94, k. 28; sprawozdanie z działalności ZRS RP okręgu toruńskiego za rok 1947. AAN, ZRS RP, t. 107, k. 101.

56 Zob. komunikat dla prasy. AAN, MPIH, t. 557.

W obrocie towarowym szybki rozwój wykazywały placówki central zbytu oraz Państwowej Centrali Handlowej. Obroty handlu państwowego na odcinku zbytu wzrosły w pierwszym półroczu 1947 r. o ponad 200%⁵⁷.

Szybka rozbudowa central zbytu nie była wolna od pewnych błędów. Do zasadniczych należał brak koordynacji, który prowadził do dublowania działalności poszczególnych placówek handlowych, głównie sektora państwowego i spółdzielczego⁵⁸.

Sieć placówek Państwowej Centrali Handlowej wzrosła w pierwszym półroczu 1947 r. o 162 jednostki⁵⁹. W tym czasie obroty podniosły się o 39%, osiągając w czerwcu 1947 r. sumę 2 317 mln zł (zob. tabl. 12).

Tablica 12

Obroty Państwowej Centrali Handlowej w I połowie 1947 roku

Miesiąc	Ogółem w mln zł	Artykuły spożywcze	Artykuły przemysłowe	Artykuły monopolowe a
		w %		
I	1 759	20,3	66,5	13,2
II	1 720	23,3	60,5	16,2
III	2 886	17,0	67,2	15,8
IV	3 063	17,5	64,9	17,6
V	2 662	18,6	63,2	18,2
VI	2 317	20,3	57,1	22,6

a Łącznie z cukrem

Źródło: Materiały statystyczne „A” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski w latach 1945—1948. Opr. CUP. AAN, CUP, t. 719, k. 15—16.

W strukturze obrotów Centrali pojawiła się tendencja do stopniowego eliminowania artykułów przemysłowych na rzecz spożywczych. Zgodnie z założeniami polityki han-

⁵⁷ Statystyka zbytu produkcji przemysłowej. Opr. MPiH. AAN, MPiH, t. 3272, tabl. 1.

⁵⁸ Notatka M. Kality dla wiceministra E. Szyra w sprawie sieci zbytu Ministerstwa Przemysłu z 28 I 1947. AAN, MPiH, t. 240.

⁵⁹ Bilans PCH sporządzony 31 XII 1946. AAN, CUP, t. 1681, k. 12.

dłowej państwa, PCH powoli stawała się organizacją hurtu spożywczego. Nawiązywało do tych zmian zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 8 maja 1947 r. w sprawie przekazania hurtu artykułami włókienniczymi z PCH do wyspecjalizowanej w tym zakresie Centrali Tekstylnej⁶⁰.

Mimo niewątpliwych sukcesów w organizowaniu rynku i walce ze spekulacją PCH nie realizowała w pełni postawionych przed nią zadań gospodarczych. Przedsiębiorstwo nie wypracowało dostatecznej ilości kapitałów własnych, co pociągało za sobą konieczność korzystania z kredytów bankowych. Słaby fachowo personel powodował błędy w pracy Centrali⁶¹.

Część władz państwowych będących pod wpływem PPR uważała braki w pracy PCH za przejściowe, jednocześnie uznawała tę formę organizacyjną handlu za najlepsze rozwiązanie problemu hurtu w przyszłości. Istniały nawet plany szerokiego rozwoju PCH poprzez włączenie do niej central zbytu przemysłu upaństwowionego. Z zamiaru tego zrezygnowano ze względu na słabość organizacyjną PCH⁶². Zwiększone zostało natomiast, mimo oporu PPS i władz „Społem”, zwłaszcza zaś PSL, tempo zakładania sklepów detalicznych prowadzonych przez poszczególne gałęzie przemysłu państwowego oraz podporządkowanych lub związanych gospodarczo z PCH.

Najsilniej rozwinęła się sieć placówek Centrali Handlu Detalicznego Polskiego Związku byłych Więźniów Politycznych Hitlerowskich Więzień i Obozów Koncentracyjnych. Centrala powstała w lipcu 1946 r., zaczęła się rozwijać dopiero od grudnia sprzedając towary otrzymaniwane w komis od PCH. Pokonując znaczne trudności finansowe i lokalowe, CHD do połowy 1947 r. uruchomiła 293

⁶⁰ AAN, MPiH, t. 306, k. 201.

⁶¹ Opr. bez autora pt. „Uwagi w przedmiocie organizacji i działalności PCH”. AZHP, KC PPR, 295/XI/331.

⁶² Notatka M. Kality dla E. Szyra z posiedzenia Rady Nadzorczej PCH w dniu 23 I 1947...

sklepy. Jej obrót wynosił przeciętnie ok. 250 mln zł miesięcznie⁶³.

Nową formą detalicznego handlu państwowego, która pojawiła się na początku 1947 r., były założone w kwietniu trzy państwowe domy towarowe: w Bielsku, Gliwicach i Katowicach. Podporządkowane PCH, miały charakter wielkich sklepów uniwersalnych. Do ich podstawowych zadań należała działalność interwencyjna na rynku w kierunku obniżenia cen poprzez stosowanie niskich marż handlowych⁶⁴. Początkowo obroty domów towarowych były niewielkie, np. w czerwcu 1947 r. wyniosły 135 tys. zł⁶⁵.

Ciągle niski udział handlu państwowego w hurcie, nastrożająca trudności realizacja programu rozwoju państwowego handlu detalicznego, zwłaszcza przejściowe niepowodzenia peperowskich koncepcji na terenie spółdzielczości, poważnie hamowały działalność PPR w kierunku zapewnienia państwu decydującego wpływu na gospodarkę kraju. Partia przeciwna była utrzymywaniu sytuacji, w której tak ważna dziedzina ekonomiki jak handel pozostawałaby poza ścisłym nadzorem władz państwowych.

2. ZAŁOŻENIA PROGRAMU „BITWY O HANDEL”

Bezpośrednio po zakończeniu kwietniowego plenum PPR przystąpiła do opracowania programu reform rynku wewnętrznego, które znalazły wyraz w tezach wysuniętych na plenum przez H. Minca. Generalnie program przewidywał przezwycięzenie dotychczasowego oporu PPS w kwestii rozwoju handlu państwowego oraz założeń sy-

⁶³ Sprawozdanie CHD za 1946 i 1947. AAN, ZRS RP, t. 265, k. 9-10; (F a l k), *Handel krzepi*. „Rzeczpospolita” 26 VI 1947.

⁶⁴ Sprawozdanie BGK dotyczące położenia gospodarczego Polski w III 1947. AAN, CUP, t. 417, k. 45.

⁶⁵ Sprawozdanie PCH z działalności za XII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/339, k. 1.

stemu ustalania i kontroli cen. Ta druga sprawa od dłuższego czasu była przedmiotem uwagi zarówno Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, pozostającego pod wpływami PPR, jak i Centralnego Urzędu Planowania, opanowanego przez PPS. Między obu instytucjami istniały znaczne rozbieżności poglądów w sprawie polityki kształtowania cen. Centralny Urząd Planowania, reprezentujący stanowisko PPS, przeciwstawiał się postulatowi MAiH wprowadzenia silnie scentralizowanego systemu ustalania cen⁶⁶. Trzecim zagadnieniem wymagającym rozwiązania w ramach reformy rynku wewnętrznego był problem spółdzielczości handlowej, a ściślej — włączenia jej do narodowego planu gospodarczego.

Przy ustalaniu programu reform ujawniły się pewne różnice zdań wśród działaczy skupionych w Komisji Gospodarczej KC PPR. J. Kole i M. Popiel wyrażali wątpliwości, czy słuszne jest jednoczesne ograniczanie handlu prywatnego i „Społem”. Obawiali się także konfliktów między rozwijającym się handlem państwowym a spółdzielczością⁶⁷. Wiele zastrzeżeń budził proponowany przez H. Minca tryb ustalania i kontroli cen. S. Jędrychowski wystąpił przeciw projektowi ustawy zabraniającej powszechnego podwyższania cen, słusznie uważając, że życie nie pozwoli na jej respektowanie. Podobne stanowisko zajęli inni członkowie Komisji Gospodarczej. W rezultacie postanowiono zastąpić projekt ustawy zgłoszony przez ministra przemysłu i handlu odpowiednim zarządzeniem Rady Ministrów⁶⁸. Nie brakowało też głosów sprzeciwiających się tak szeroko zakrojonej akcji przeciwko drobno-mieszczaństwu i bogatemu chłopstwu. S. Jędrychowski proponował uderzyć w spekulacyjne elementy w mieście,

⁶⁶ Notatka z 5 VI 1946 w aktach Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie. AAN, IP-H, t. 957.

⁶⁷ Protokół z posiedzenia Komisji Gospodarczej KC PPR w dniu 21 IV 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/86.

⁶⁸ Protokół z posiedzenia Komisji Gospodarczej KC PPR w dniu 5 V 1947. Tamże.

pozostawiając zagadnienie walki z bogatym chłopstwem na okres późniejszy⁶⁹.

Sprawy reformy rynku wewnętrznego i walki ze spekulacją stały się głównym hasłem PPR podczas obchodów święta pierwszomajowego w 1947 r. H. Minc, przemawiając w Katowicach, powiedział: „Wygraliśmy bitwę o produkcję, postaramy się wygrać bitwę o handel”⁷⁰.

Równocześnie posłowie peperowcy prowadzili akcję na terenie komisji sejmowych w sprawie podjęcia zdecydowanej walki ze spekulacją, usunięcia zbędnych ogniw pośrednictwa w handlu oraz kontroli marż i cen⁷¹. Wzmogła się także akcja prasy peperowskiej przeciw handlowi prywatnemu i spółdzielczemu⁷².

W dniu 7 maja 1947 r. KC PPR skierował do CKW PPS list, który zawierał z jednej strony ocenę aktualnej sytuacji gospodarczej kraju, z drugiej — proponował zespół środków zmierzających do jej uzdrowienia; stanowiły one zarazem program zreorganizowania rynku wewnętrznego w kierunku ściślejszego podporządkowania go państwu⁷³.

Odrzucając tezę, że przyczyną zwyżki cen na rynku były nadmierna emisja pieniądza i brak towarów, KC PPR wystąpił z twierdzeniem, że źródła zakłóceń ekonomicznych trzeba szukać w trzech grupach zjawisk:

— nadmiernej sile nabywczej niektórych grup ludności miejskiej, uzyskanej z różnic cen, wahań koniunktury i tzw. szabru z Ziemi Odzyskanych,

— nadmiernej sile nabywczej wsi, zwłaszcza bogatego chłopstwa ciągnącego zyski z wysokich cen artykułów rolnych, nieoddawania świadczeń rzeczowych i niepłacenia podatków,

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ *Będą zwalczeni ci, którzy próbują obedrzeć ludzi pracy.* „Głos Ludu” 2 V 1947.

⁷¹ *Walka ze spekulacją — to czołowe zadanie gospodarcze.* „Głos Ludu” 6 V 1947.

⁷² Zob. „Głos Ludu”, „Trybuna Wolności” z IV, V 1947.

⁷³ Protokół z posiedzenia Komisji Gospodarczej KC PPR w dniu 5 V 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/86.

— „bałaganie, dezorganizacji, anarchii, zdziczeniu, barbarzyństwie, demoralizacji” panującej w handlu⁷⁴.

Podkreślając, że najpoważniejszy wpływ na warunki rynkowe miała trzecia grupa przyczyn, PPR główną uwagę zwróciła na zagadnienie handlu spółdzielczego. Krytykując pracę central spółdzielczych, zarzucała im nieudolność w skupie zboża, zbyt duży udział w obrotach artykułami monopolowymi, nastawienie się na współpracę z kupiectwem prywatnym oraz wysokie koszty handlowe.

W celu przeciwdziałania niekorzystnym zjawiskom na rynku, grożącym zachwianiem równowagi gospodarczej, peperowski program „bitwy o handel” wysuwał konieczność energicznego działania w zakresie cen, usprawnienia zakupów produktów rolnych i polityki finansowej.

W dziedzinie cen PPR domagała się wprowadzenia zakazu podwyższania cen produktów masowego spożycia w sektorze uspołecznionym i natychmiastowego uchwalenia ustawy o trybie ich ustalania i kontroli. Na jej podstawie zostałyby powołane do życia Komisje Notowań Cen i Komisje Cennikowe, kierowane przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu, z szerokimi uprawnieniami do ustalania cen i marż oraz kontroli w tym zakresie.

Równocześnie PPR stawiała spółdzielczości zadanie zaopatrzenia ludności miast w tanie artykuły żywnościowe, a chłopstwa w wyroby przemysłowe. Domagała się rozwinięcia w większych miastach sieci nowoczesnie urządzonych państwowych domów towarowych, zdolnych do przeciwdziałania wyższości cen. Do współpracy z państwem PPR zamierzała włączyć także uczciwe kupiectwo prywatne, wyposażając jego organizacje branżowe w prawo wydawania uprawnień do wykonywania zawodu. Na koniec zapowiadano przystąpienie do akcji obniżania cen niektórych towarów przeznaczonych na zaopatrzenie ludności.

⁷⁴ Wielki program walki z drożyzną. „Głos Ludu” 18 V 1947.

W zakresie polityki zakupów rolnych (przy założeniu, że wieś posiada znaczne ilości zboża) wysunięta została koncepcja powołania instytucji państwowej, wyposażonej w odpowiednie środki finansowe, która przez podporządkowane sobie ogniwa handlu państwowego, spółdzielczego i prywatnego prowadziłyby skup zboża na zaopatrzenie kartkowe.⁷⁵ Instytucja ta miała stosować system tzw. transakcji wiązanych, premiując artykułami przemysłowymi rolników odsprzedających państwu produkty rolne. PPR opowiadała się również za wyposażeniem spółdzielczych organizacji skupu w dodatkowe kredyty na zakup płodów rolnych.

Postulowane przez PPR zmiany w polityce finansowej zmierzały do wzmocnienia aparatu skarbowego drogą przekazania Ministerstwu Skarbu i jego aparatowi wykonawczemu uprawnień do ściągania podatku gruntowego (przysługiwały dotąd samorządowi terytorialnemu). Do instytucji wymiaru i poboru podatków włączony byłby czynnik społeczny. Jednoczesne wprowadzenie amnestii kapitałowej zabraniałoby władzom fiskalnym badania źródeł pochodzenia środków zaangażowanych w budownictwie, imporcie oraz przedsiębiorstwach zlokalizowanych na Ziemiach Odzyskanych⁷⁵.

3. DYSKUSJA NAD PROGRAMEM „BITWY O HANDEL”

a) Polska Partia Socjalistyczna wobec programu „bitwy o handel”.

Na przygotowany przez PPR program reform najenergiczniej zareagowała Polska Partia Socjalistyczna. Już sama ocena przyczyn złego stanu rynku dokonana przez peperowców różniła się od oceny partii socjalistycznej. Jako pierwszoplanowe zagadnienie PPS stawiała problem deficytu produkcji przemysłu państwowego oraz niewłaści-

⁷⁵ Wielki program...

wego trybu ustalania cen zbytu, pozwalającego na uzyskiwanie znacznych zysków przez inicjatywę prywatną w handlu. PPS wskazywała na niską wydajność pracy oraz nadmierną emisję pieniądza. Do przyczyn trudnej sytuacji gospodarczej zaliczała także skutki ciężkiej zimy, które spowodowały wzrost spekulacji.

Dla przezwyciężenia trudności gospodarczych PPS proponowała szereg środków zaradczych. W dziedzinie przemysłu należało, jej zdaniem, doprowadzić do pełnej rentowności przedsiębiorstw, w ich działalności kierować się zasadą rachunku ekonomicznego, na wyższych stanowiskach zatrudniać „lojalnych specjalistów”, przekazać spółdzielczości lub reprivatyzować zakłady małe czy też o przestarzałym wyposażeniu technicznym. W sferze handlu PPS żądała — wobec złej pracy central zbytu — przekazania ich spółdzielczości albo usamodzielnienia i dopuszczenia konkurencji. Domagała się usprawnienia działalności spółdzielczości handlowej, zwłaszcza w dziedzinie detalu i skupu, oraz wyposażenia jej w odpowiednie kredyty. Ponadto PPS opowiedziała się za powołaniem państwowego monopolu zbożowego i branżowych zrzeszeń kupieckich.

Z posunięć o charakterze ogólnoeconomicznym PPS postulowała „kompletną jawność gospodarki publicznej”, przerwanie akcji regulowania cen do czasu zapewnienia rentowności przemysłu, zmniejszenie emisji pieniądza gotówkowego i bankowego, zrewidowanie zasad progresji podatku dochodowego i usprawnienie aparatu ściągania podatku gruntowego przez włączenie czynnika społecznego do jego wymiaru i poboru, przeprowadzenie amnestii kapitałowej, wstrzymanie importu towarów luksusowych oraz walkę ze spekulacją i szkodnictwem społecznym⁷⁶.

⁷⁶ Tezy gospodarcze opr. przez Wydział Ekonomiczno-Przemysłowy CKW PPS. AZHP, CKW PPS, 235/XV/217; Wywiad z sekretarzem CKW PPS, A. Rapackim. „Robotnik” 25 V 1947.

Opierając się na własnej analizie sytuacji gospodarczej, PPS krytycznie ustosunkowała się do peperowskiego programu „bitwy o handel”. W odpowiedzi na list KC PPR odrzuciła twierdzenie o dużych zapasach zboża na wsi. Socjaliści uważali, że rezerwy są niewielkie, w dodatku potencjalna podaż zboża jest hamowana złym zaopatrzeniem rynku w artykuły przemysłowe. Propozycji PPR powołania aparatu ustalania i kontroli cen przeciwstawiła PPS projekt Komisariatu Cen, złożonego z przedstawicieli premiera rządu, Centralnego Urzędu Planowania, MPiH i Ministerstwa Apropowizacji. Socjaliści odrzucili też projekt dalszego rozwoju państwowej sieci handlu detalicznego. Domagali się również rewizji planu inwestycyjnego na rok 1948 w kierunku ograniczenia wydatków⁷⁷.

Równocześnie z odpowiedzią na list KC PPR, CKW PPS opublikował uchwałę, która w istocie zawierała pepesowski program „bitwy o handel”. Celem przeciwdziałania zwwyżce cen PPS domagała się następujących posunięć:

+ przeprowadzenia ofensywy przeciw osobom spekulującym zbożem,

+ dopilnowania, aby aparat skarbowy ściągnął 100% podatków należnych od sektora prywatnego,

+ wprowadzenia w życie dekretu o zasadach ustalania i kontroli cen⁷⁸ oraz stabilizacji cen komercyjnych,

⊕ usprawnienia skupu zboża przez powierzenie nadzoru nad nim państwu i wyzyskanie sieci placówek spółdzielczych,

+ usprawnienia działalności placówek handlu spółdzielczego, przy jednoczesnym utrzymaniu dotychczasowej pozycji spółdzielczości w zakresie dystrybucji towarów,

⁷⁷ Wielki program...

⁷⁸ Zob. Projekt dekretu w sprawie zasad ustalania i kontroli cen, przygotowany w 1946 r. przez CUP według programu gospodarczego PPS. AZHP, CKW PPS, 235/XV/180.

— ścisłej kontroli handlu prywatnego,
— zwiększenia podaży artykułów przemysłowych na rynek wewnętrzny, głównie przez rozszerzenie planu produkcji, oraz wyzyskania w większym stopniu możliwości importowych,

— nasilenia akcji oszczędnościowej w całej gospodarce.

PPS mocno akcentowała doraźność proponowanych przez PPR środków antyspekulacyjnych, uważając, że trudności ekonomiczne będzie można pokonać tylko w drodze długofalowej „[...] polityki stabilizacji i normalizacji, spokojnej linii rozwoju społeczno-gospodarczego kraju”⁷⁹.

Przedstawiona w uchwale ocena sytuacji rynkowej, jej przyczyn oraz proponowane sposoby naprawy wyraźnie wskazywały na pewne zbliżenie w stanowiskach obu partii robotniczych. PPS podkreślała, że jednym z czynników powodujących zakłócenia na rynku jest nadmierna ilość pieniędzy, zgromadzona w rękach części przedstawicieli sektora prywatnego na skutek omijania przepisów podatkowych. Podkreślała także nie najlepszą pracę aparatu handlowego. Była to ocena w wielu punktach zbieżna z poglądami PPR. Między partiami pozostało jednak szereg istotnych różnic poglądów, tak co do zakresu, jak i sposobu przeprowadzenia reform.

b) Uzgadnianie poglądów między partiami robotniczymi

Dnia 17 maja 1947 r. na konferencji warszawskiej organizacji PPR H. Minc podał do publicznej wiadomości peperowski program „bitwy o handel”⁸⁰. Wzbudziło to nową falę dyskusji między PPR i PPS.

Przewodniczący Rady Naczelnej PPS, Stanisław Szwalbe, przemawiając na wojewódzkiej konferencji partii w

⁷⁹ Uchwała Prezydium CKW PPS z 14 V 1947. „Robotnik” 17 V 1947.

⁸⁰ *Wielki program...*

Krakowie 18 i 19 maja wystąpił z tezą, że proponowane przez H. Minca utworzenie państwowego aparatu skupu artykułów rolnych jest czysto politycznym uderzeniem w spółdzielczość, nie mającym żadnego uzasadnienia ekonomicznego. Wychodząc z założenia, że kraj posiada niedobór zboża, mówca stwierdził, że uruchomienie aparatu skupu kierowanego bezpośrednio przez państwo będzie mało skuteczne. Dotychczasowe doświadczenia PCH wskazywały, że lepiej na rynku wiejskim pracowała spółdzielczość i jej należy powierzyć wymianę towarową między miastem a wsią. St. Szwalbe wyraził pogląd, że dla wydobycia zapasów zboża ze wsi należy wzmoczyć akcję ściągania zaległych podatków. W ten sposób zmusi się chłopów do wyjścia ze zbożem na rynek. Proponował nawet ponowne wprowadzenie świadczeń rzeczowych.

Broniąc samodzielności spółdzielczości i zabiegając o jej rozwój, ostro wystąpił przeciwko próbie dalszego rozwijania handlu państwowego. Państwowym domom towarowym przeciwstawił znajdującą się w stadium rozwoju sieć domów spółdzielczych. Uważając, że te ostatnie nie gorzej od państwowych wypełniają swoje zadania, domagał się udzielenia im odpowiednich kredytów.

Przewodniczący Rady Naczelnej PPS skrytykował peperowską koncepcję kontroli cen, wypowiadając się przeciw podporządkowaniu jej Ministerstwu Przemysłu i Handlu. Zdaniem St. Szwalbego, przy ustalaniu i kontroli cen główną rolę powinien odgrywać czynnik społeczny. St. Szwalbe zarzucił PPR przywiązywanie zbyt dużego znaczenia do skuteczności środków doraźnych. Według niego trwałą poprawę sytuacji rynkowej mogło zapewnić ograniczenie w najbliższym czasie wydatków inwestycyjnych⁸¹.

W replice PPR odrzuciła tezy PPS dotyczące spółdzielczości i handlu państwowego. Wypowiedziała się przeciw

⁸¹ O trwałe uzdrowienie rynku. „Robotnik” 21 V 1947.

projektowi powierzenia skupu spółdzielczości i wprowadzeniu świadczeń rzeczowych.

Wł. Gomułka na łamach „Głosu Ludu” uznał za błędne twierdzenie, że PPR zwalcza spółdzielczość. Zdaniem sekretarza generalnego, walka toczy się z przeżytkami starej ideologii spółdzielczej, zwłaszcza zaś z traktowaniem spółdzielczości jako odrębnego ustroju społecznego. Z naciskiem podkreślił konieczność rozwoju handlu państwowego jako podstawowego instrumentu polityki gospodarczej państwa, którego nigdy w pełni nie zastąpi spółdzielczość. Tylko handel państwowy „[...] pozwala zatrzymać w rękach państwa całą wartość dodatkową tkwiącą w towarze”⁸².

Poza głównym nurtem dyskusji między PPR i PPS, absorbującym centralne instancje partyjne i czołowych działaczy politycznych, problem „bitwy o handel” podjęły inne ugrupowania polityczne oraz instytucje społeczne. Szybko zareagowały związki zawodowe. Prezydium Komisji Centralnej Związków Zawodowych, przychyłając się do peperowskiej oceny sytuacji gospodarczej kraju, wezwało rząd do energicznej rozprawy ze spekulacją i lichwą za pomocą środków administracyjnych. Jednocześnie KCZZ zwróciła się z apelem do członków o zorganizowanie „[...] masowej kontroli cen w ścisłym współdziałaniu z Komisją Specjalną do Walki z Nadużyciami”⁸³.

Zbliżone stanowisko zajęło Stronnictwo Demokratyczne. W rezolucji podjętej 22 maja 1947 r. Centralny Komitet SD wystąpił przeciw złej pracy prywatnego handlu oraz nieuczciwości części kupiectwa. Osiągnięcie poprawy sytuacji gospodarczej kraju widział poprzez współdziałanie czynników administracyjnych i społecznych opierających się na odpowiednich przepisach prawnych

⁸² Wł. Gomułka, *Jedność „mechaniczna” czy ideologiczna*. „Głos Ludu” 26 V 1947. Por. R. Werfel, *O skuteczne formy walki ze spekulacją*. „Głos Ludu” 22 V 1947.

⁸³ *Uchwała KCZZ w sprawie walki ze spekulacją*. „Robotnik” 13 V 1947.

o charakterze doraźnym. Stronnictwo Demokratyczne poparło koncepcję PPR rozwoju handlu państwowego⁸⁴.

Stronnictwo Ludowe wystąpiło z programem reorganizacji rynku wiejskiego przez:

— ustalenie właściwego stosunku cen między artykułami przemysłowymi i rolnymi,

— zorganizowanie wymiany towarowej ze wsią przy udziale rad narodowych i Związku Samopomocy Chłopskiej,

— wprowadzenie do Komisji Cennikowych i Komisji Specjalnej przedstawicieli chłopów,

— wyposażenie spółdzielni wiejskich w kredyt i środki transportu,

— stosowanie wysokich kar przeciwko łamiącym przepisy administracyjne⁸⁵.

Odmienne stanowisko reprezentowało Polskie Stronnictwo Ludowe. Nie zgadzało się z dokonaną przez KC PPR oceną przyczyn złego położenia gospodarczego kraju. Przeciwnie było rozbudowie państwowego aparatu handlowego. Stronnictwo popierało rozwój spółdzielczości, ale przede wszystkim brało w obronę kupiectwa prywatne, uważając, że nie jest ono skłonne do zarzucanej mu zbyt-niej tezauryzacji⁸⁶.

Równoległe z toczącą się dyskusją nad uzdrowieniem sytuacji rynkowej pojawiły się pewne nowe tendencje w ruchu spółdzielczym, stymulowane przez peperowców. Dążyli oni do przewyciężenia we władzach spółdzielczych nieufnego stosunku do Związku Samopomocy Chłopskiej i handlu państwowego, wzbudzenia większego zainteresowania spółdzielczości obsługą rynku wiejskiego, uporządkowania struktury organizacyjnej, weryfikacji personelu oraz oparcia działalności gospodarczej spółdzielczości

⁸⁴ Stronnictwo Demokratyczne w walce ze spekulacją. W: *Stronnictwo...*, s. 157.

⁸⁵ W walce z drożyzną. „Życie Warszawy” 24 V 1947.

⁸⁶ R. Wojciechowski, *Bitwa o handel wewnętrzny*. „Gazeta Ludowa” 21 V 1947.

na własnym planie powiązany z narodowym planem gospodarczym⁸⁷.

Z drugiej strony część działaczy spółdzielczych broniła dotychczasowej roli handlu spółdzielczego na rynku, uważając go za najskuteczniejszą formę walki ze spekulacją. Sięgano przy tym do doświadczeń ruchu spółdzielczego w ustroju kapitalistycznym, kiedy sklepy spółdzielcze stosując niskie marże handlowe oferowały towary po cenach niższych niż handel prywatny. Równocześnie działacze spółdzielczy opowiadali się przeciw tworzeniu państwowego aparatu handlowego⁸⁸. W dyskusji na łamach prasy pepesowskiej przedstawiciele „Społem” odrzucali przesadne czasem zarzuty peperowców, że hurtownie spółdzielcze zbyt dużo uwagi poświęcały obrotom artykułami monopolowymi oraz współpracy z kupcami prywatnymi, zaniedbując zaopatrzenie spółdzielni i skup zboża⁸⁹.

W omawianym okresie uaktywniła się działalność Związku Rewizyjnego Spółdzielni RP. Starał się on uzyskać bezpośredni wpływ na działalność całej spółdzielczości i podporządkować ją sobie. Krytykując złą pracę central spółdzielczych, wzywał do przeprowadzenia reform zgodnych z programem PPR⁹⁰.

Równocześnie problem „bitwy o handel” podjęła prasa. W gazetach pojawiły się artykuły analizujące sytuację gospodarczą kraju ze stanowiska poszczególnych ugrupowań politycznych. Przewodziły w dyskusji prasowej peperowski „Głos Ludu” i pepesowski „Robotnik”. Zamieszczane na ich łamach wypowiedzi miały pozyskać przychylność społeczeństwa dla reprezentowanej przez każdą z tych partii koncepcji uzdrowienia rynku.

⁸⁷ II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP 25–26 listopada 1947 r. Warszawa 1948, s. 247.

⁸⁸ J. Żerkowski, *Spółdzielczość wraz z państwem przeciw spekulacji*. „Robotnik” 18 V 1947.

⁸⁹ „Robotnik” 22 V 1947.

⁹⁰ E. Pszczółkowski, *O uzdrowienie obrotu towarowego*. „Społem” 1947 nr 13–15, s. 4.

Nie mogąc dojść do porozumienia w sprawie całego programu „bitwy o handel”, partie robotnicze podjęły kroki w kierunku uzgodnienia pewnych poczynań odcinkowych. W rezultacie Rada Ministrów podjęła trzy uchwały dotyczące: Funduszu Apropowizacyjnego, stabilizacji cen i domów towarowych⁹¹.

Uchwała pierwsza rozszerzała działalność Funduszu Apropowizacyjnego (zob. s. 17), zapewniając mu szerokie pełnomocnictwa w zakresie zakupu artykułów żywnościowych na cele zaopatrzenia reglamentowanego i wolnorynkowego. Fundusz Apropowizacyjny upoważniony został do wydawania zezwoleń na prowadzenie handlu zbożem oraz organizowanie własnych punktów skupu. Jego działalność podporządkowano Ministerstwu Przemysłu i Handlu⁹².

Uchwała o stabilizacji cen wprowadzała zakaz podwyższania cen artykułów produkowanych przez sektor państwowy (z wyjątkiem nawozów sztucznych) oraz opłat za usługi przedsiębiorstw państwowych i komunalnych⁹³.

Uchwała trzecia polecała Komitetowi Ekonomicznemu Rady Ministrów i ministrowi skarbu poczynić starania o uruchomienie szerokiej sieci uspołecznionych domów towarowych. Zobowiązała także ministra przemysłu i handlu do równorzędnego zaopatrywania w towary państwowych i spółdzielczych domów towarowych⁹⁴.

Powyższe uchwały, stanowiąc niewątpliwie kompromis partii robotniczych, nie zadowolili działaczy peperowskich, gdyż w niewielkim tylko stopniu spełniały ich postulaty. Nie regulowały trybu ustalania i kontroli cen, nie wprowadzały zasadniczych reform do opanowanej

⁹¹ Wywiad z sekretarzem CKW PPS, A. Rapackim...

⁹² Uchwała Rady Ministrów z dnia 23 maja 1947 w sprawie Funduszu Apropowizacyjnego. AAN, CUP, t. 157.

⁹³ Uchwała Rady Ministrów z dnia 28 V 1947 w sprawie stabilizacji cen. AAN, CUP, t. 157.

⁹⁴ Uchwała Rady Ministrów z dnia 30 V 1947 w sprawie domów towarowych. AAN, CUP, t. 157.

przez PPS spółdzielczości. Dawały ograniczone możliwości rozbudowy handlu państwowego w zakresie skupu produktów rolnych i w detalu.

c) Problem „bitwy o handel” w Sejmie

Pozostałe postulaty PPR zawarte w programie „bitwy o handel” postanowiono wprowadzić w życie na drodze parlamentarnej. Po uprzednim uzgodnieniu z poszczególnymi klubami poselskimi H. Minc przedstawił Sejmowi 30 maja 1947 r. w imieniu rządu projekty trzech grup ustaw.

Pierwsza grupa, obejmująca ustawy o nadzorze nad wymiarem i poborem podatku gruntowego oraz o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych, miała zapewnić prawidłowe obciążenie podatników. Zadaniem dwóch następnych grup ustaw — o ulgach inwestycyjnych oraz o popieraniu nowego budownictwa — było skłonić posiadaczy tezauryzowanych środków finansowych do produkcyjnego ich wykorzystania. Trzecią grupę stanowiły ustawy reorganizujące handel i zapewniające państwu kontrolę nad nim. Były to: ustawa o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności kupieckich oraz o nadzwyczajnych pełnomocnictwach dla rządu w zakresie zwalczania drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym. Wymienione ustawy uzupełniały trzy wcześniej wspomniane uchwały Rady Ministrów z maja 1947 r.⁹⁵

W czasie dyskusji w Sejmie zabierali głos przedstawiciele wszystkich ugrupowań politycznych. W imieniu Klubu Parlamentarnego Polskich Socjalistów przemawiał St. Szwalbe. Podkreślił on doraźność reform proponowanych

⁹⁵ Sprawozdanie... z pos. Sejmu... 30 V 1947, szp. 16—17.

przez H. Minca i powtórzył stanowisko PPS w kwestii przewyciężenia trudności gospodarczych; skoncentrował uwagę na zagadnieniu zwiększenia i polepszenia jakości produkcji przemysłowej. Polemizował przy tym z tezą H. Minca o wygraniu bitwy o produkcję. Ustosunkowując się do projektów ustaw, poparł propozycje przekazania wymiaru i poboru podatku gruntowego pod bezpośredni nadzór państwa. Opowiedział się za powołaniem kontrolerów społecznych, którzy nadzorowaliby wywiązywanie się inicjatywy prywatnej z obowiązków fiskalnych. Poparł także projekty ustaw o ulgach inwestycyjnych i rozwijaniu budownictwa. Do pozostałych propozycji nowych aktów prawnych zgłosił zastrzeżenia.

Wprawdzie PPS pod wpływem stanowiska stronnictw koalicyjnych godziła się na rozbudowę handlu państwowego, ale zastrzegła, że nie może się to odbyć kosztem rozwoju handlu spółdzielczego. St. Szwalbe wystąpił przeciw reprezentowanemu przez niektórych działaczy socjalistycznych i spółdzielczych hasłu „rzeczypospolitej spółdzielczej”, jednocześnie podkreślając niedomagania handlu spółdzielczego. Poparł także wysuniętą przez PPR koncepcję systemu ustalania i kontroli cen. Świadczyło to o dalszym kroku PPS w stronę zbliżenia programów gospodarczych partii robotniczych.

W rezultacie, mimo istniejących jeszcze różnic poglądów między PPR i PPS, ta ostatnia zapowiedziała, że będzie głosować za przyjęciem projektów ustaw przygotowanych z inspiracji PPR. W znacznej mierze zadecydowało o tym kompromisowe rozwiązanie kwestii spółdzielczości przez pozostawienie jej szerokich możliwości rozwoju w ramach narodowego planu gospodarczego. Zdaniem PPS, zabezpieczyć to miało tzw. polską drogę przebudowy ustroju społecznego⁹⁶.

Za przyjęciem ustaw wypowiedziało się także Stronnictwo Demokratyczne. Program „bitwy o handel” potrak-

⁹⁶ Sprawozdanie... z pos. Sejmu... 31 V 1947, szp. 16—23.

towało ono jako etap w ogólnej walce o stabilizację gospodarczą i podniesienie poziomu życia ludności. Opowiadając się za trójsektorowością gospodarki polskiej (rozumianej jako równe warunki działania dla sektora państwowego, spółdzielczego i prywatnego), SD uważało, że znaczną rolę w likwidacji spekulacji odegrać powinna „zdrowa inicjatywa prywatna”⁹⁷.

Posel J. Drewnowski, występujący w imieniu Stronnictwa Ludowego, za główną przyczynę drożyzny uznał spekulację. Stając w obronie chłopstwa i robotników przed wyzyskiem ze strony spekulantów, poparł inicjatywę dalszego rozwoju spółdzielni Związku Samopomocy Chłopskiej oraz państwowych domów towarowych. Jednocześnie wypowiedział się przeciw dalszemu rozwojowi handlu prywatnego. Domagał się szybkiego usprawnienia wymiany towarowej między miastem a wsią drogą poddania skupu zboża kontroli państwa i rozszerzenia systemu transakcji wiązanych. Poparł projekt reorganizacji systemu wymiaru i ściągania podatku gruntowego oraz ustawy o amnestii kapitałowej⁹⁸.

Przemawiający w imieniu Stronnictwa Pracy poseł J. Domiński zajął przychylnie stanowisko wobec przedstawionych Sejmowi projektów ustaw. Utrzymywał jednak, że proponowane środki zaradcze mogą przynieść czasową poprawę, lecz nie zlikwidują źródeł zakłóceń w gospodarce oraz spekulacji. Jego zdaniem jedną z przyczyn spekulacji był „brak sprecyzowanego stosunku państwa do inicjatywy prywatnej, niechętnie, a nawet lokalnie wrogie ustosunkowanie się czynników administracyjnych do kupiectwa, wreszcie brak racjonalnej organizacji handlu [...]”⁹⁹.

Z rządowymi projektami ustaw energicznie polemizował przedstawiciel Polskiego Stronnictwa Ludowego, po-

⁹⁷ Przemówienie posła J. Nowickiego. Tamże, szp. 40—49.

⁹⁸ Tamże, szp. 23—31.

⁹⁹ Tamże, szp. 49—54.

seł Z. Załęski. Nie zgadzając się z dokonaną przez H. Minca oceną sytuacji gospodarczej kraju, twierdził, że przyczyną zakłóceń na rynku jest niedostateczna podaż towarów i nadmierna emisja pieniądza. Mimo szeregu zastrzeżeń dotyczących m.in. uprawnień Komisji Specjalnej, koncesjonowania handlu i sposobu ustalania cen Z. Załęski zajął przychylnie stanowisko wobec zgłoszonych projektów. Wyjątek stanowił projekt ustawy o nadzorze nad wymiarem i poborem podatku gruntowego, który zdecydowanie zakwestionował. Stanowisko swoje motywował nieuzasadnionymi, jego zdaniem, zarzutami stawianymi chłopom przez rząd, że nie wywiązują się ze świadczeń na rzecz państwa. Przedstawiciel PSL wypowiedział się przeciw tendencjom nadmiernego obciążenia rolnictwa na rzecz finansowania inwestycji przemysłowych¹⁰⁰.

Nie ulega wątpliwości, że poważny wpływ na stanowisko zajmowane przez PSL podczas dyskusji sejmowej miała dążność Stronnictwa do zdobycia popularności w środowisku wiejskim.

Projekt ustawy o podatku gruntowym spotkał się także z krytyką przedstawiciela lewego skrzydła PSL, posła St. Kotera. Domagał się on współdziałania reprezentantów chłopów przy wymiarze podatku oraz opowiedział się za szerokim rozwojem spółdzielczości¹⁰¹.

Przeciw projektowi ustawy o podatku gruntowym wystąpił również poseł B. Drzewiecki, reprezentujący klub poselski „Wyzwolenie”¹⁰².

Spółdzielczość w wystąpieniach sejmowych reprezentował prezes „Społem”, J. Żerkowski, należący do klubu poselskiego PPS. Podkreślając olbrzymie zasługi spółdzielczości dla rozwoju gospodarki narodowej, zdecydowanie odrzucił tezę o dążności ruchu spółdzielczego do

¹⁰⁰ Tamże, szp. 31—40.

¹⁰¹ Tamże, szp. 63—69.

¹⁰² Sprawozdanie... z pos. Sejmu... 2 VI 1947, szp. 43.

pełnej autonomii. Przeciwstawił się jednocześnie zarzutom, stawianym zwłaszcza przez PPR, pomniejszającym rolę spółdzielczości na rynku wewnętrznym. J. Żerkowski wystąpił przeciw tworzeniu państwowego aparatu skupu zboża, uważając, że spółdzielnie mogą całkowicie sprostać temu zadaniu. Podobnie problem rozbudowy sieci domów towarowych, jego zdaniem, powinien być pozostawiony spółdzielczości. Prezes „Społem” skrytykował projekt wysunięty przez Stronnictwo Ludowe oddzielenia spółdzielni Związku Samopomocy Chłopskiej od central spółdzielczych i ścisłego związania ich z aparatem handlu państwowego¹⁰³.

2) Dyskusja sejmowa w zasadzie koncentrowała się na problemach uzdrowienia rynku wewnętrznego, wielu mówców dostrzeżało jednak w przedstawionych projektach ustaw oraz w ich uzasadnieniu przez posłów PPR próbę zmiany modelu gospodarczego kraju. Przedstawiciele PPS dopatrywali się jej w dążeniu PPR do wzmożonej kontroli państwa nad spółdzielczością, ograniczenia zakresu działania oraz samodzielności¹⁰⁴.

Wyrażane obawy starali się rozwiązać w swoich wystąpieniach posłowie-peperowcy. H. Minc, przedstawiając program rządowy, stwierdził, że nie zmierza on do zmiany modelu gospodarczego Polski. Nie jest też jego zamiarem eliminowanie sektora spółdzielczego ani prywatnego. Podobnie R. Zambrowski wypowiedział się za utrzymaniem trójsektorowego systemu gospodarki, zakładającego harmonijną współpracę państwa, spółdzielczości i inicjatywy prywatnej¹⁰⁵.

¹⁰³ Tamże, szp. 95—101.

¹⁰⁴ Przemówienie St. Szwalbego. Sprawozdanie... z pos. Sejmu... 31 V 1947, szp. 18.

¹⁰⁵ Sprawozdanie z pos. Sejmu... 30 V 1947, szp. 30; oraz z pos. Sejmu... 31 V 1947, szp. 84.

Przedłożone Sejmowi projekty ustaw zostały uchwalone 2 i 3 czerwca 1947 r. Wraz z wydanymi uprzednio uchwałami Rady Ministrów stanowiły podstawę prawną „bitwy o handel”¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Ustawa z 2 czerwca 1947 o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym; ustawa z 2 czerwca 1947 o obywatelskich komisjach podatkowych i lustratorach społecznych; ustawa z 2 czerwca 1947 o ulgach inwestycyjnych; ustawa z 2 czerwca 1947 o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych; ustawa z 3 czerwca 1947 o nadzorze nad wymiarem i poborem podatku gruntowego. Wszystkie wymienione ustawy zob.: DzURP 1947 nr 43.

REALIZACJA PROGRAMU „BITWY O HANDEL”

1. ORGANIZACJA APARATU USTALANIA I KONTROLI CEN ORAZ ZMIANY SYSTEMU FISKALNEGO

Podstawowe funkcje w realizacji programu „bitwy o handel” powierzono aparatowi administracyjnemu i czynnikom polityczno-społecznym. Działy one na podstawie ustaw uchwalonych przez Sejm oraz przepisów wykonawczych. Do zasadniczych aktów prawnych należała ustawa z 2 czerwca 1947 r. o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym¹.

Wiodącą rolę w realizacji ustawy odegrało Biuro Cen MPiH, powołane w maju 1947 r. Ustalało ono marże hurtowe i detaliczne dla artykułów żywnościowych podlegających kontroli oraz wykazy produktów spożywczych objętych cenami maksymalnymi². W zakresie wyrobów przemysłowych wyznaczało ceny maksymalne, a także wysokość zysku brutto dla hurtu i detalu oraz poszczególnych gałęzi przemysłu prywatnego³.

¹ DzURP 1947 nr 43, poz. 218.

² Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu 1947 nr 5, poz. 97. Z rozporządzenia ministra przemysłu i handlu z 10 IX 1947 sporządzono wykaz 15 artykułów spożywczych pierwszej potrzeby, na które ustalono maksymalne ceny sprzedaży hurtowej i detalicznej. Jednocześnie Biuro Cen każdorazowo ustalało wysokość zysku brutto dopuszczalną w obrocie poszczególnymi towarami. Por. DzURP 1947 nr 65, poz. 369.

³ Opracowanie zatytułowane: „Ceny”, bez autora. AAN, CUP, t. 1662, k. 53.

Aparat wykonawczy Biura stanowiły Komisje Notowań i Komisje Cennikowe oraz współpracujące z nimi komórki nadzoru społecznego. Zostały one powołane aktami wykonawczymi do ustawy antydrożyznianej.

Już 10 czerwca 1947 r. ukazało się rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie organizacji i zakresu działania Komisji Notowań przy prezydentach m. st. Warszawy i m. Łodzi, miast wydzielonych oraz starostach. Innym rozporządzeniem wykonawczym wydanym równocześnie powołano do życia Komisje Cennikowe⁴.

Komisje Notowań prowadziły poprzez własnych korespondentów notowania cen artykułów spożywczych i przemysłowych na targowiskach, w hurcie i detalu. Zebrane informacje przekazywały następnie Komisjom Cennikowym, dla których stanowiły podstawę do ustalania cen i marż.

Komisje Cennikowe ustanowione zostały na szczeblu wojewódzkim oraz przy prezydentach miast stołecznych, wydzielonych i starostach. Kompetencje Komisji Cennikowych były zróżnicowane. Komisje przy wojewodach ustalały: wysokość zysku brutto dla handlu, ogłaszały ustalone przez Biuro Cen maksymalne ceny hurtowe i detaliczne towarów wytwarzanych przez znacjonalizowany przemysł, a także nadzorowały działalność Komisji Cennikowych niższych szczebli. Komisje przy prezydentach miast wydzielonych i starostach ustalały ceny artykułów spożywczych na targowiskach oraz ceny maksymalne (hurtowe i detaliczne) artykułów spożywczych pierwszej potrzeby. Ogłoszenie ich następowało po zatwierdzeniu przez Komisje Cennikowe przy wojewodach.

Jako organ pomocniczy dla Komisji Notowań i Cennikowych powołano Społeczne Komisje Kontroli Cen przy

⁴ DzURP 1947 nr 44, poz. 229 i 230. Prawie równocześnie zlikwidowano Wojewódzkie Komisje Notowań, powołane zarządzeniem ministra aprowizacji i handlu z 20 XI 1945.

powiatowych (miejskich) radach narodowych⁵. W skład komisji wchodził: przedstawiciele rad narodowych, związków zawodowych oraz organizacji społecznych i gospodarczych. Ponadto zasiadał w nich przedstawiciel Komisji Specjalnej. Zadaniem Społecznych Komisji Kontroli Cen była kontrola zapasów towarowych, ksiąg handlowych, rachunków i transakcji prowadzonych przez przedsiębiorstwa. Nadzorowały też przestrzeganie przepisów o zwalczaniu drożyny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym. Swoje uwagi przekazywały Komisji Specjalnej, miały także prawo sankcji w stosunku do łamiących przepisy. Mogły np. zająć majątek lub zamknąć przedsiębiorstwo⁶.

Przy organizowaniu komisji dochodziło do rywalizacji między PPR i PPS o obsadę personalną. W większości komisji przewagę uzyskali peperowcy⁷.

Szybkie tempo organizowania komisji spowodowało pewne negatywne następstwa. Do zasadniczych należał brak należytego przygotowania fachowego członków, wyrażający się w nieprawidłowym notowaniu cen oraz ustalaniu ich wysokości w oderwaniu od sytuacji rynkowej. Już w sierpniu 1947 r. ostrzegał przed tego rodzaju praktyką Komitet Warszawski PPR, wyrażając obawę, czy nie wystąpią zakłócenia w wymianie towarowej⁸.

Pierwsze wykazy cen maksymalnych artykułów spożywczych ukazały się na terenie wszystkich województw już 15 lipca 1947 r.⁹

5 Rozporządzenie Rady Państwa z 13 VI 1947 w sprawie powołania i organizacji społecznych komisji kontroli cen. *DzURP* 1947 nr 44, poz. 228.

6 Do końca maja 1948 powstało 301 Komisji Notowań, skupiających 902 członków oraz 1361 korespondentów działających w 875 punktach obserwacyjnych. Utworzono także 299 Komisji Cennikowych, zatrudniających 3 486 osób. Por. Sprawozdanie z działalności Biura Cen za okres od 1 VI 1947 do 31 V 1948. AAN, MPiH, t. 3322, k. 1.

7 Wyciąg ze sprawozdania KW PPR w Krakowie za VII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/43.

8 Sprawozdanie Wydziału Przemysłowego Warszawskiego Wojewódzkiego Komitetu PPR za VIII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/68.

9 Sprawozdanie z działalności Biura Cen..., k. 1.

Nowe ceny, jak również sposób ich ustalania wywołały zastrzeżenia ze strony PPS. Wskazywała ona na wystąpienie niewłaściwej, jej zdaniem, tendencji do monopolizowania polityki cen przez Biuro Cen MPiH, które nie licząc się z materiałami gromadzonymi przez Komisje Notowań, dyktowało rynkowi z góry ustalone ceny, do minimum ograniczając kompetencje Komisji Cennikowych¹⁰.

Zarzuty PPS nie były pozbawione słuszności. Należy jednak pamiętać, że Biuro Cen mając do czynienia z nie najlepiej pracującymi Komisjami Notowań i Komisjami Cennikowymi nierzadko świadomie pomijało te instancje, ustalając ceny według własnego rozeznania. Nie można także negować poważnego wpływu na styl pracy Biura Cen tendencji centralistycznych narastających w naszej gospodarce. Doprowadziło to do znacznego ograniczenia samodzielności aparatu wykonawczego, przy jednoczesnym skupieniu podstawowych decyzji w instytucjach nadrzędnych, głównie szczebla centralnego.

Przeciwko ustalaniu cen odgórnie, w oderwaniu od warunków rynkowych, wystąpiły także sfery kupieckie. Wskazywały na zbyt niskie marże brutto, nie uwzględniające kosztów transportu, co często powodowało nierentowność sprzedaży¹¹. W konsekwencji niektórzy kupcy posiadali wprawdzie cenniki i zamieszczali ceny na poszczególnych towarach, lecz sprzedawali drożej, bez sprzeciwu nabywców. Najczęściej zdarzało się to w przypadku poszukiwanych przez ludność artykułów mięsnych i tłuszczów¹².

¹⁰ „Sprawozdanie z kontroli władz i urzędów powołanych do zwalczania drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym od 18 IX do 5 XI 1947”, opracowane przez St. Surzyckiego. AZHP, CKW PPS, 235/XV/271.

¹¹ Sprawozdania gospodarze poszczególnych wydziałów Departamentu Obrotu Towarowego CUP za III kwartał 1947. AAN, CUP, t. 589, k. 3; sprawozdanie Ochrony Skarbowej Ministerstwa Skarbu za miesiąc III i VI 1948. AAN, CUP, t. 311, k. 7.

¹² Sprawozdanie Wydziału Przemysłowego Warszawskiego Wojewódzkiego Komitetu (dalej WKW) PPR za X 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/45.

Cenniki wydawane w późniejszym terminie w większym stopniu uwzględniały kształtowanie się popytu i podaży, niemniej ceny szeregu artykułów ustalano na zbyt niskim poziomie; przy deficycie niektórych artykułów powodowało to wzrost spekulacji. Niekiedy polityka władz lokalnych przyczyniała się do nieuzasadnionego różnicowania cen w poszczególnych rejonach kraju. Z czasem wypadki takie zdarzały się coraz rzadziej¹³.

Odnotować trzeba także nieodosobnione fakty złej informacji o zmianach cen. Zdarzały się wypadki karania osób, które nie przestrzegały cen na skutek braku aktualnie obowiązujących cenników. Niedostatek informacji odczuwały także instytucje powołane do walki ze spekulacją, co niejednokrotnie było przyczyną nieporozumień między nimi a kupiectwem¹⁴.

Wprowadzony w Polsce system ustalania cen — mimo pewnych braków — przyczynił się jednak do znacznego uporządkowania rynku i w pewnym stopniu wpłynął na jego równowagę¹⁵. Zmniejszyły się dysproporcje cen między poszczególnymi rejonami kraju, w znacznej mierze przewyciężone zostały obawy społeczeństwa przed stałymi wahaniami cen jako rezultatem słabej ich kontroli¹⁶.

Równocześnie z organizacją Komisji Notowań i Komisji Cennikowych przystąpiono do tworzenia wspomnianych już Społecznych Komisji Kontroli Cen¹⁷. W pierwszym roku „bitwy o handel” dokonały one kontroli 359 tys. placówek handlowych różnych sektorów gospodarczych, sporządzając ponad 69 tys. protokołów karnych.

13 „Ceny”..., k. 55; sprawozdanie Wydziału Przemysłowego KW PPR w Krakowie z 1 VIII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/42.

14 Pismo Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupieckich do MPiH z 3 III 1948. AAN, MPiH, t. 797, k. 148.

15 Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Rzeszowie o stosunkach gospodarczych w województwie rzeszowskim w 1947. AAN, CUP, t. 440, k. 104.

16 W. Ławrynowicz, *Ekonomiczne wyniki stabilizacji cen*. „Przeгляд Rynkowy” 1947 nr 50, s. 2.

17 Do połowy roku 1948 powołano 300 Komisji Kontroli Cen, a liczba ich członków przekroczyła 2000. *Bitwa o handel*. „Rzeczpospolita” 26 VI 1948.

Na ich podstawie wymierzono grzywny wysokości 800 mln zł, a 788 osób Komisja Specjalna skierowała do obozów pracy¹⁸.

Masowo przeprowadzane kontrole zmusiły przedsiębiorstwa handlowe do respektowania przepisów prawnych. Z handlu wycofał się też stopniowo znaczny odsetek elementów spekulacyjnych, bogacących się drogą podwyższania cen towarów. Nierzadko jednak działalność komisji kontrolnych nacechowana była zbytnią surowością oraz brakiem obiektywizmu. W wielu przypadkach był to wynik wspomnianej już niefachowości niektórych osób, znajdujących się w Komisjach Cennikowych i Społecznych Komisjach Kontroli Cen¹⁹. Nie może to jednak obniżać ogólnie pozytywnej oceny roli, jaką odegrały w procesie przywracania równowagi rynkowej.

Obok zreorganizowania systemu ustalania i kontroli cen władze państwowe duży nacisk położyły na reformowanie aparatu skarbowego w kierunku dalszego podniesienia efektywności jego działania. W ramach tej polityki wprowadzono nowe obciążenia sektora nie uspołecznionego (tzw. domiary) oraz podwyższono stawki podatkowe²⁰. W wyniku energicznie przeprowadzonej akcji zmniejszono w 1947 r. siłę nabywczą sektora prywatnego o 60 mld zł²¹. Dokonano tego dzięki wielokierunkowej działalności fiskalnej, obejmującej sektor nie uspołeczniony w mieście i na wsi.

Na podstawie ustawy z 3 czerwca 1947 r. o nadzorze

¹⁸ Obozy pracy jako środek represyjno-wychowawczy stosowany przeciw osobom dopuszczającym się przestępstw gospodarczych zakładane były od końca 1945. DzURP 1945 nr 53, poz. 302.

¹⁹ Uwagi ogólne Naczelnej Rady Zrzeszeń Kupieckich o sytuacji kupiectwa w II półroczu 1947. AAN, IP-H, t. 350, k. 178; sprawozdanie Wydziału Przemysłowego WKW PPR za grudzień 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/68.

²⁰ Decyzją Ministerstwa Skarbu postanowiono m. in. podnieść w roku 1948 preliminowane wpływy z podatków bezpośrednich ze 138,3 mld zł do wysokości 180 mld zł drogą nowego opodatkowania sektora prywatnego. Zob. pismo Ministerstwa Skarbu do CKW PPS z 20 VII 1948. AZHP, CKW PPS, 235/XV/18.

²¹ Sprawozdania kwartalne CUP o sytuacji w Polsce w 1947...

nad wymiarem i poborem podatku gruntowego rozpoczęto jego energiczne ściąganie. Podatek ten, nie odgrywający w latach 1944—1946 poważniejszej roli, zaczął później pełnić istotną funkcję w systemie fiskalnym. Dał on państwu w 1947 r. 3904 mln zł, zaś w roku 1948 — 6451 mln zł²². Jednocześnie na podstawie uchwały KERM z 28 czerwca 1947 r. wprowadzono obowiązek częściowego uiszczania podatku gruntowego w naturze, głównie w zbożu. Obowiązkowi temu poddano gospodarstwa o dochodzie ponad 40 q żyta rocznie²³. Do końca grudnia 1947 roku ściągnięto 391,5 tys. t zboża (w przeliczeniu na żyto), co stanowiło 88,3% wymiaru²⁴. Ogółem w latach 1947—1949 państwo uzyskało z podatku gruntowego około 1,2 mln t zboża²⁵. W 1948 r. powołany został Społeczny Fundusz Oszczędzania Rolnictwa; świadczenia na jego konto obciążły gospodarstwa o przychodzie powyżej 60 q. Łącznie z podatkiem gruntowym w naturze stanowił poważny instrument fiskalny na rynku wiejskim²⁶.

Celem wzmożenia nacisku finansowego na sektor prywatny w miastach wzmocniono aparat ściągania podatków, podniesiono stawki podatkowe, przede wszystkim jednak rozszerzono system domiarów. W 1947 r. wpływy z podatku obrotowego od sektora nie uspołecznionego były trzykrotnie wyższe niż w roku poprzednim, z podatku dochodowego ponad dwa i półkrotnie²⁷.

Istotną rolę w ściąganiu podatków odegrały powołane

22 *Rocznik statystyczny 1949*, s. 152, tabl. 3.

23 Rozporządzenie Rady Ministrów z 9 VII 1947 o obowiązku uiszczania przez niektóre gospodarstwa rolne podatku gruntowego w ziemiopłodach. *DzURP 1947* nr 55, poz. 296.

24 Kwartalne sprawozdania Ministerstwa Aprowizacji za IV kwartał 1947. *AAN, CUP*, t. 188, k. 1.

25 E. Sackiewicz, *Rozwój rynku zbożowego w Polsce*. Warszawa 1962, s. 97.

26 Utworzenie Społecznego Funduszu Oszczędzania Rolnictwa miało na celu ograniczenie siły nabywczej zamożnej części wsi drogą przymusowego składania oszczędności na specjalnych zablokowanych książeczkach oszczędnościowych. Por. R. Wiśniewska, *Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955*. Warszawa 1961, s. 47.

27 *Rocznik statystyczny 1949*, s. 157, tabl. 7 i s. 158, tabl. 8.

ustawą z 2 czerwca 1947 r. Obywatelskie Komisje Podatkowe i Lustratorzy Społeczni. Do 15 września 1947 r. dokonały one w Krakowie, Lublinie, Łodzi i Warszawie 2751 kontroli, nakładając domiary w sektorze prywatnym na sumę 26,8 mln zł²⁸. Niejednokrotnie komisje zbyt pochopnie obciążały przedsiębiorstwa domiarami bez przedstawienia dostatecznego materiału dowodowego, co budziło rozgoryczenie właścicieli²⁹. Jeszcze inną formę nacisku fiskalnego na sektor prywatny wprowadziła ustawa z 3 stycznia 1948 r. o obowiązku społecznego oszczędzania³⁰. Doprowadziło to do poważnego obniżenia się zysków, a nawet upadku szeregu przedsiębiorstw prywatnych. Osłabiło zainteresowanie nowym budownictwem, mimo ogłoszenia ustawy z 2 czerwca 1947 r. o ulgach inwestycyjnych i amnestii kapitałowej. Termin jej obowiązywania okazał się zbyt krótki, a nieufność przedstawicieli inicjatywy prywatnej była silniejsza od zainteresowania ewentualnymi korzyściami.

Omówione czynniki spowodowały w rezultacie skłonność do likwidacji przedsiębiorstw nie uspołecznionych. Wywołały zatem zamierzony przez władze skutek. Jak wykazała jednak praktyka, w wyniku różnorodnych przyczyn wystąpiły pewne deformacje w procesie realizacji programu „bitwy o handel”, wywołujące zakłócenia w ekonomice kraju.

²⁸ „Biuletyn Wydziału Przemysłowego KC PPR” z X 1947 nr 1. AZHP, KC PPR, 295/XI/14.

²⁹ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie o sytuacji gospodarczej w okręgu Izby i jej działalności za rok 1947. AAN, CUP, t. 434, k. 19.

³⁰ DzURP 1948 nr 10, poz. 74. Fundusze uzyskane z przymusowej akcji oszczędzania miały przyczynić się do przyspieszenia odbudowy kraju, drogą nadania właściwego kierunku inwestycjom prywatnym w ramach planu narodowego.

2. OGRANICZENIA SEKTORA PRYWATNEGO W HANDLU

a) Koncesjonowanie przedsiębiorstw

Zasadniczym elementem polityki państwa w stosunku do handlu prywatnego po rozpoczęciu „bitwy o handel” była akcja koncesjonowania przedsiębiorstw. Zasady koncesjonowania określiła ustawa z 2 czerwca 1947 r. o zezwoleniach na prowadzenie przedsiębiorstw i zawodowe wykonywanie czynności handlowych³¹. Ustawa zezwalała ministrowi przemysłu i handlu uzależnić działalność przedsiębiorstw handlowych i wykonywanie zawodu od uprzedniej zgody terenowych władz gospodarczych. Uzyskanie koncesji związane z wniesieniem odpowiedniej opłaty.

Rozporządzenie wykonawcze do ustawy ustaliło termin składania podań i opłat do 15 listopada 1947 r. Po tej dacie kupcy, którzy nie wnieśli podań, zobowiązani zostali do zamknięcia przedsiębiorstw³².

Zezwolenia na prowadzenie przedsiębiorstw miały być wydawane według planu ustalonego przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Tym samym państwo zapewniło sobie wpływ na gęstość i strukturę prywatnej sieci handlowej. Koncesje wydawały Wydziały Przemysłu i Handlu Urzędów Wojewódzkich, natomiast zezwolenia dla przedsiębiorstw hurtowych i prowadzących wymianę z zagranicą wyłącznie Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Dla koordynacji całokształtu akcji koncesjonowania Ministerstwo powołało Biuro Koncesjonowania Handlu przy Izbie Przemysłowo-Handlowej w Warszawie.

Ubiegający się o koncesje musieli legitymować się odpowiednim przygotowaniem fachowym i wysokim pozio-

³¹ DzURP 1947 nr 43, poz. 220.

³² Rozporządzenie ministra przemysłu i handlu z 22 VIII 1947 w sprawie obowiązku uzyskania zezwolenia na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych. DzURP 1947 nr 57, poz. 310.

mem etyki kupieckiej. Podania kierowane do władz przemysłowych opiniowały Izby Przemysłowo-Handlowe. Termin rozpatrzenia podań przedsiębiorstw już istniejących ustalono do 1 kwietnia 1948 r.³³ Opłaty za koncesje uzależniono od wysokości obrotów uzyskanych w czerwcu 1947 r. (dla przedsiębiorstw wcześniej uruchomionych). Natomiast przedsiębiorstwa powstałe po 1 czerwca 1947 r. miały uiszczyć opłatę odpowiednią do wysokości przeciętnej obrotów w pierwszych 12 miesiącach ich działalności. Stawki zróżnicowano odpowiednio do miejscowości, w których działały przedsiębiorstwa, a także w zależności od branży. Stosunkowo niskie opłaty zastosowano na Ziemiach Zachodnich. Najniższa stawka na terenie całego kraju wyniosła 2% od obrotu, najwyższa zaś 24%. Minister przemysłu i handlu miał prawo przyznawać ulgi³⁴. Według założeń akcja koncesjonowania miała wydobyć od kupiectwa ponad 4 mld zł³⁵.

Równocześnie z przyjmowaniem opłat koncesyjnych Ministerstwo Skarbu przystąpiło do energicznej akcji w stosunku do handlu prywatnego wprowadzając wysokie domiary i bezwzględnie egzekwując zaległości podatkowe. W ten sposób zmuszono kupiectwo do spłacenia zobowiązań podatkowych przed złożeniem podań o koncesje i uiszczeniem opłat³⁶.

Kumulacja należności finansowych, często przerastająca możliwości przedsiębiorstw, w połączeniu z obawą kup-

33 Rozporządzenie ministra przemysłu i handlu z 22 VIII 1947, wydane w porozumieniu z ministrami administracji publicznej i Ziem Odzyskanych o właściwości władz przemysłowych oraz o trybie i warunkach udzielania zezwoleń na prowadzenie przedsiębiorstw handlowych i zawodowe wykonywanie czynności handlowych. *DzURP* 1947 nr 57, poz. 311.

34 Rozporządzenie ministra przemysłu i handlu oraz skarbu z 22 VIII 1947 w sprawie wysokości oraz terminu wnoszenia opłat za zezwolenia na prowadzenie przedsiębiorstw i zawodowe wykonywanie czynności handlowych. *DzURP* 1947 nr 57, poz. 312.

35 Uchwała KERM z 15 VII 1947. AAN, KERM, nr rep. 371/47.

36 Pismo dyrektora Departamentu Planowania i Polityki Handlowej MPiH, M. Kality, do ministra H. Minca z 28 XI 1947. AAN, MPiH, t. 236, k. 60 i nast.

ców, czy otrzymają zezwolenie na dalszą działalność, leżała u podstaw rezygnacji dużej liczby właścicieli firm z podejmowania starań o koncesje³⁷. Nierzadko rygorystyczne podejście władz lokalnych wywoływało podobny skutek. W związku z tym wielu kupców dobrowolnie likwidowało swoje przedsiębiorstwa. Do 15 listopada na ogólną liczbę około 20 tys. firm, które nie wniosły podań i opłat, około 15 tys. zlikwidowało się samorzutnie³⁸. Głównie były to placówki zlokalizowane na terenie wsi i małych miasteczek.

Koncesjonowanie przedsiębiorstw przebiegało początkowo bardzo wolno. Było to wynikiem stosowania biernego oporu przez kupiectwo, widzące w akcji koncesjonowania świadomą próbę likwidacji inicjatywy prywatnej. Dla przyspieszenia akcji koncesjonowania w każdym województwie powołano „Komisje Dwóch”, złożone z naczelnika Wydziału Przemysłu i Handlu Urzędu Wojewódzkiego oraz przedstawiciela Izby Skarbowej. Zaktywizowano także aparat ochrony skarbowej i lustratorów społecznych³⁹.

Szczególnie dużo podań wpłynęło w dniach bezpośrednio poprzedzających prekluzyjny termin 15 listopada 1947 r. W dniu 8 listopada stosunek złożonych wniosków do liczby istniejących przedsiębiorstw wynosił zaledwie 20%, 11 listopada wzrósł do 30%, a 15 listopada doszedł do 66%⁴⁰. Ostatecznie do dnia 1 kwietnia 1948 r. złożyło wnioski 88,8% przedsiębiorstw. Najwyższy wskaźnik osiągnęły województwa: warszawskie (96,1%), pomorskie (94,9%) i krakowskie (94,0%), najniższy: olsztyńskie (75,3%), lubelskie (83,3%) i kieleckie (84,1%)⁴¹. Przedsiębiorstwa,

³⁷ Notatka służbowa dla ministra H. Minca w sprawie sytuacji na odcinku koncesjonowania handlu z 28 XI 1947. AAN, MPiH, t. 3262, k. 4.

³⁸ Pismo dyrektora Departamentu Planowania i Polityki Handlowej do wiceministra E. Szyra z 18 XII 1947. AAN, MPiH, t. 236, k. 107.

³⁹ Tamże, k. 107 i nast.

⁴⁰ Dane statystyczne Biura Koncesjonowania Handlu. AAN, IP-H, t. 970.

⁴¹ B. Nietyksza, T. Gout, *Przedsiębiorczość prywatna w przemyśle i handlu. Prawa i obowiązki*. Warszawa 1948, tabl. 11.

które nie złożyły wniosków i dalej kontynuowały działalność, ulegały przymusowej likwidacji. Do połowy grudnia 1947 r. zamknięto na terenie kraju 1056 firm prywatnych⁴². Większe z nich przejęły organizacje handlu uspołecznionego. Dodatkowym rezultatem akcji koncesjonowania było poważne zmniejszenie siły nabywczej kupiectwa prywatnego. Tylko w roku 1947 opłaty koncesyjne łącznie z podatkami obciążły kupiectwo sumą 2,3 mld zł⁴³.

b) Inne formy ograniczania handlu prywatnego

Równocześnie z akcją koncesjonowania przystąpiono do wprowadzenia w życie postanowień ustawy z 2 czerwca 1947 r. o zwalczaniu drożyzny i nadmiernych zysków w obrocie handlowym⁴⁴. Ustawa zabraniała pobierania cen wyższych od maksymalnych i stosowania marż handlowych przekraczających ustalony zysk brutto. Zobowiązywała kupiectwo do wywieszania cenników na widocznych miejscach oraz umieszczania cen na poszczególnych towarach, zakazywała odmawiania sprzedaży. Nakładała na przedsiębiorstwa obowiązek posiadania faktur zakupów towarów i wydawania na żądanie rachunków sprzedaży. Kontrolę przestrzegania przepisów powierzała władzom administracyjnym, sądowym, skarbowym, Komisji Specjalnej oraz Społecznym Komisjom Kontroli Cen. Wymienione organy otrzymały prawo kontroli punktów sprzedaży, sprawdzania zapasów towarowych, ksiąg handlowych i żądania wyjaśnień ustnych⁴⁵. Osoby łamiące przepisy mogły być ukarane więzieniem do lat 5 i grzywną do 5 mln zł. Komisja Specjalna uzyskała prawo kon-

42 Notatka dyrektora M. Kality dla wiceministra E. Szyra z 18 XII 1947. AAN, MPiH, t. 3254, k. 6.

43 Uwagi ogólne IP-H o sytuacji kupiectwa prywatnego za drugie półrocze 1947. AAN, IP-H, t. 850, k. 179.

44 DzURP 1947 nr 43, poz. 218.

45 Tamże.

fiskaty majątku, zamykania przedsiębiorstw i kierowania do obozów pracy przymusowej winnych nieprzestrzegania przepisów handlowych.

W okresie pierwszych czterech miesięcy 1948 r. dokonano 7944 akcji kontrolnych, które objęły 146 403 prywatnych punktów sprzedaży. W rezultacie sporządzono 24 583 protokoły karne, głównie za nieujawnianie lub pobieranie nadmiernych cen oraz brak faktur⁴⁶.

Obok złej woli kupiectwa, które próbowało obejść obowiązujące przepisy, oraz zbyt rygorystycznego podejścia władz w ich egzekwowaniu miały też miejsce wypadki niewłaściwego ustalania cen i marż przez Komisje Cennikowe. Wprowadzenie niskich cen, które miały z jednej strony wpłynąć na poprawę sytuacji materialnej społeczeństwa, a z drugiej — ograniczyć zyski w handlu prywatnym, powodowało często niezamierzony skutek. Kupiectwo wstrzymujące się od zakupu towarów nie przynoszących odpowiedniej rentowności pozbawiało część chłopstwa możliwości zbytu produkcji rolniczej. W konsekwencji odbijało się to także na ludności miejskiej, nie mogącej legalnie nabyć artykułów żywnościowych. Były one dostępne, ale po wyższych cenach w handlu nielegalnym⁴⁷.

Spadająca rentowność firm prywatnych działających legalnie coraz częściej wywoływała tendencje do ich samolikwidacji, zwłaszcza wśród przedsiębiorstw hurtowych⁴⁸.

Sytuację kupiectwa pogarszała polityka władz lokalowych i skarbowych. Wydany w połowie 1948 r. dekret o najmie lokali spowodował dalszy wzrost opłat uiszczania

⁴⁶ Wyniki liczbowe walki ze spekulacją za okres od 1 I do 30 IV 1948, opr. przez MPiH. AAN, MPiH, t. 244, k. 33.

⁴⁷ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby i jej działalności za 1948. AAN, CUP, t. 435, k. 227; sprawozdanie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Częstochowie za 1948. AAN, CUP, t. 423, k. 91.

⁴⁸ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Krakowie o sytuacji gospodarczej w okręgu Izby za rok 1948. AAN, CUP, t. 431, k. 21.

nych przez prywatne przedsiębiorstwa handlowe na rzecz skarbu państwa⁴⁹. Szczególnie uderzył on w kupiectwo pracujące na Ziemiach Zachodnich. Równocześnie w wielu miejscowościach rozpoczęły się eksmisje przedstawicieli prywatnej inicjatywy z mieszkań i lokali handlowych⁵⁰. Kierowano ich do mniejszych i gorzej zlokalizowanych pomieszczeń, głównie na peryferiach miast, rezerwując lokale w centrum na potrzeby handlu uspołecznionego.

Polityka państwa zmierzająca do poważnego ograniczenia handlu nie uspołecznionego najsilniej realizowana była przez aparat skarbowy. Lata 1947—1948 przyniosły szybki wzrost obciążeń podatkowych, przede wszystkim zaś domiarów. Wymiar podatku obrotowego dla handlu prywatnego został podniesiony z 3 863 mln zł w 1946 r. do 9 971 mln zł w 1947 r., zaś podatku dochodowego w tym samym czasie z 5 445 mln zł do 10 719 mln zł⁵¹.

Organa uprawnione do nakładania, ściągania i kontroli podatków często przekraczały przepisy finansowe. Dość powszechnym stało się unieważnianie bez istotnej przyczyny ksiąg handlowych i nakładanie grzywien. Szczególnie dotkliwe dla kupiectwa było stosowanie przez niektóre władze skarbowe przy wymiarze podatku dochodowego wyższych norm zysku od ustalonych przez Biuro Cen maksymalnych marż brutto⁵².

Wzrost nacisku podatkowego przy innych obciążeniach finansowych oraz trudnościach uzyskania kredytów bankowych spowodował dalsze pogorszenie się warunków pracy przedsiębiorstw handlowych. Poważnie obniżyła się

49 Dekret z 28 VII 1948 o najmie lokali. DzURP 1948 nr 36, poz. 259.

50 Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni z sytuacji gospodarczej okręgu Izby za 1948. AAN, CUP, t. 427, k. 61. *Sytuacja handlu prywatnego*. „Tygodnik Handlowy” 1949 nr 6—7, s. 16.

51 *Rocznik statystyczny* 1949, s. 153, 155, 157, 159, tabl. 4, 5, 7 i 8.

52 Protokół z poufnej konferencji odbytej w MPIH 23 XI 1948. AAN, MPIH, t. 3308, k. 13; sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Rzeszowie o stosunkach gospodarczych woj. rzeszowskiego w 1948. AAN, CUP, t. 441, k. 13. Sprawozdanie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie w 1948. AAN, CUP, t. 447, k. 47.

ich rentowność, powodując wzmożenie akcji samolikwidacji firm kupieckich (zob. tabl. 13). Przyczyniała się do tego również dyskryminacyjna postawa hurtowni państwowych, które ograniczały dostawy towarów i stosowały gorsze warunki sprzedaży dla handlu prywatnego⁵³. W tym samym kierunku oddziaływały wiadomości o mającej wkrótce nastąpić całkowitej likwidacji handlu prywatnego w związku z postępującym procesem uspołecznienia gospodarki polskiej⁵⁴. Nasilenie tego rodzaju informacji zaznaczyło się w drugiej połowie 1948 r., na tle dokonujących się przemian w polityce wewnętrznej kraju, zwłaszcza zaś przeobrażeń w łonie PPR.

W szybszym tempie niż likwidacja detalu przebiegało eliminowanie prywatnego hurtu. W niektórych województwach już w połowie 1948 r. obroty hurtu prywatnego nie przekraczały 5% ogólnych obrotów hurtowych⁵⁵. W handlu detalicznym najszybciej ulegały likwidacji sklepy spożywcze, elektrotechniczne i chemiczne⁵⁶.

Przyspieszone kurczenie się sieci handlowej sektora prywatnego, przy niedostatecznym rozwoju placówek handlu uspołecznionego, stało się przyczyną coraz częściej występujących braków w zaopatrzeniu ludności niektórych rejonów kraju. Skargi na brak odpowiedniej ilości sklepów najczęściej dochodziły z małych osiedli oraz peryferyjnych dzielnic wielkich miast⁵⁷.

Szczególnie trudna sytuacja w tym zakresie wystąpiła

⁵³ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Gdyni o sytuacji gospodarczej w okręgu Izby za 1948..., k. 33.

⁵⁴ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej w Lublinie z sytuacji gospodarczej w okręgu Izby za 1948..., k. 203.

⁵⁵ Sprawozdanie z sytuacji gospodarczej okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie 1948..., k. 21; sprawozdanie z lustracji przeprowadzonej w Wydziale Ekonomicznym WK PPS w Lublinie (26—28 VII 1948). AZHP, CKW PPS, 235/XV/76.

⁵⁶ Przemysł i handel prywatny w Polsce. Opracowanie w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/350, s. 24.

⁵⁷ Protokół z poufnej konferencji..., k. 10; sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu z sytuacji gospodarczej prywatnego przemysłu i handlu na Dolnym Śląsku w 1948. AAN, CUP, t. 449, k. 53.

na Ziemiach Zachodnich, posiadających stosunkowo niewielką w porównaniu z resztą kraju gęstość sieci handlowej. Jednocześnie miało tam miejsce najszybsze tempo likwidacji sklepów. W 1948 roku, przy przeciętnym ubytku w kraju 27% przedsiębiorstw handlowych na Ziemiach Odzyskanych, analogiczny wskaźnik wyniósł 50%⁵⁸. Kup-

Tablica 13

*Sieć placówek handlu prywatnego
w okresie październik 1947 — styczeń 1949 r.*

Data	Ogółem	Detal	Hurt
X 1947	184 140	180 566	3 574 ^a
1 I 1948	134 690	127 877	6 813
1 I 1949	98 469	93 892	4 577

a Bez póhurltu

Źródło: B. Nietyksza, T. Gout, *Przedsiębiorczość...*, s. 59 i 63. „Handel w cyfrach”. Opr. MPiH. AAN, MPiH, t. 3275, s. 2. „Przemysł i handel prywatny w Polsce”. Opr. w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/359, s. 15.

cy prywatni przechodzili do handlu spółdzielczego, szukali pracy w innych gałęziach gospodarki, a nierzadko powracali wraz z rodzinami do Polski centralnej. Było to zjawisko szkodliwe z punktu widzenia zaludnienia Ziemi Zachodnich i Północnych oraz ich integracji gospodarczej z Macierzą⁵⁹.

Nasilający się proces likwidacji handlu prywatnego, mimo że był wywołany świadomą polityką państwa, wzbudził niepokój politycznych i gospodarczych władz państwowych. Doszły one do wniosku, że podjęte wobec inicjatywy prywatnej posunięcia, słuszne z punktu widzenia działalności długoterminowej, powodują jednak doraźne zakłócenia w ekonomice kraju. Wiceminister E. Szyr na

⁵⁸ Pismo Izby Przemysłowo-Handlowej do Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego (dalej PKPG) z 9 VIII 1949. AAN, IP-H, t. 869.

⁵⁹ Sprawozdanie Izby Przemysłowo-Handlowej we Wrocławiu..., k. 53.

konferencji w Ministerstwie Skarbu w dniu 13 listopada 1948 r. stwierdził: „W obecnym stanie proces likwidacji przedsiębiorstw handlowych sektora prywatnego jest niezdrowy, państwo bowiem nie jest przygotowane do zastąpienia drobnych przedsiębiorstw własnymi środkami dystrybucji [...]”⁶⁰. Z podobnymi opiniami wystąpiły też instancje partyjne PPR⁶¹.

W celu przeciwdziałania zbyt szerokiej likwidacji handlu prywatnego oraz zorganizowania sprawnego systemu przejmowania opuszczonych lokali i uruchamiania w nich sprzedaży przez przedsiębiorstwa uspołecznione władze przystąpiły do wprowadzenia przymusowego zarządu państwowego. W ten sposób starano się do czasu likwidacji firm prywatnych ściśle podporządkować je państwu. Ich istnienie z punktu widzenia potrzeb społeczeństwa było bowiem przez pewien okres czasu niezbędne. Akcja została jednak rozpoczęta zbyt późno, ażeby mogła przynieść odpowiednie rezultaty. Z drugiej strony nie zmniejszono nacisku ekonomicznego i administracyjnego na kupiectwo, a nawet w 1949 r. zaostrożono pewne pozaekonomiczne formy zmuszania przedstawicieli sektora prywatnego do likwidacji przedsiębiorstw. Przy ciągle niedostatecznym tempie rozwoju sieci handlu uspołecznionego prowadziło to do dalszego pogarszania warunków nabycia towarów i zakłóceń w dystrybucji.

3. REORGANIZACJA RUCHU SPÓŁDZIELCZEGO

a) Walka polityczna na terenie spółdzielczości

Realizacja programu „bitwy o handel” na terenie spółdzielczości w znacznym stopniu uwarunkowana była wcześniej omówionym stanowiskiem PPS. Zgodnie ze swoją

⁶⁰ Notatka z konferencji odbytej w Ministerstwie Skarbu z 13 XI 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/138, k. 9.

⁶¹ Sprawozdanie z działalności Wydziału Ekonomicznego KW PPR we Wrocławiu za październik 1948. AZHP, KC PPR, 195/XI/72, k. 2.

koncepcją rozwoju społeczno-gospodarczego kraju, PPS przeciwstawiała się jakimkolwiek ograniczeniom zakresu działania spółdzielczości. Dlatego też podporządkowanie spółdzielczości państwu i ściślejsze jej związanie z potrzebami gospodarki planowej poprzedziła walka polityczna między obu partiami robotniczymi.

W chwili podjęcia programu „bitwy o handel” dokonujące się pod wpływem PPR przemiany w ruchu spółdzielczym były w znacznym stopniu zaawansowane. Przejawiały się one głównie w postępującej unifikacji różnych form spółdzielczości na wsi. O kierunkach dalszych przeobrażeń miały zadecydować wyniki wyborów do władz spółdzielczych. Pepesowcy, dzięki swej pozycji w spółdzielczości oraz szeroko zakrojonej akcji propagandowej, uzyskiwali w wyborach największą liczbę mandatów. Zmniejszała się jednak stale różnica między liczbą pepesowców zajmujących kluczowe pozycje w spółdzielczości i peperowcami kosztem pierwszych.

W wielu wypadkach PPR współpracując ze Stronnictwem Ludowym i Stronnictwem Demokratycznym osiągała decydujący wpływ na pracę instancji spółdzielczych. W podziale mandatów na II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP PPR uzyskała 35,5%, zaś PPS 46% mandatów⁶². Dawało to PPR, popieranej przez wspomniane stronnictwa, możliwości wpływania na najważniejsze postanowienia zjazdu⁶³.

Równocześnie trwała dyskusja i wysuwane były konkretne postulaty zmian w centralnych organizacjach spółdzielczych. Na posiedzeniu Zarządu Głównego ZRS RP w dniu 22 maja 1947 r. prezes E. Pszczołkowski krytykując dotychczasową pracę aparatu spółdzielczego, zwłaszcza w zakresie wymiany towarowej między miastem a wsią, wysunął szereg wniosków. Ich myślą przewodnią było wzmocnienie spółdzielni „Samopomoc Chłop-

⁶² Analiza przebiegu wyborów do samorządu spółdzielczego...

⁶³ Tamże.

ska” przez przydzielenie jej odpowiednich kredytów, ustalenie nowej struktury spółdzielczości na wsi, usprawnienie skupu płodów rolnych i zaopatrzenie ludności miast drogą podniesienia sprawności Związku „Społem” oraz ograniczenie handlu prywatnego⁶⁴.

Dyskusja nad zagadnieniem reorganizacji spółdzielczości ożywiła się znacznie po uchwaleniu przez Sejm programu „bitwy o handel”, w którym wbrew pierwotnym intencjom działaczy gospodarczych PPR nie udało się przeforsować reformy spółdzielczości. Dlatego też bezpośrednio po dyskusji sejmowej przystąpiono do energicznych prac nad drugim problemem programu „bitwy o handel” — reorganizacją spółdzielczości. Już 20 czerwca 1947 r. H. Minc na posiedzeniu Frakcji Spółdzielczej KC PPR wezwał do jak najszybszego przeprowadzenia zapowiadanych reform, zaś E. Ochab wystąpił z propozycją zwolnienia ze Związku „Społem” ludzi przeciwnych zmianom⁶⁵.

Zasadnicze decyzje w sprawie przyszłej organizacji ruchu spółdzielczego zapadły na posiedzeniu Komisji Gospodarczej KC PPR w dniu 23 czerwca 1947 r. Całokształt wymiany towarowej na wsi miał być powierzony uniwersalnym spółdzielniom gminnym, utworzonym na bazie placówek Związku Samopomocy Chłopskiej. W mieście miały działać spółdzielnie spożywców. Przewidywano zorganizowanie w każdym powiecie dwóch oddziałów obsługujących oddzielnie spółdzielczość wiejską i miejską. Na szczeblu krajowym pracą spółdzielni handlowych miały kierować dwie centrale handlowe oraz związek pozbawiony funkcji planowania i rewizji spółdzielni⁶⁶.

Równocześnie działająca przy Ministerstwie Skarbu Państwowa Rada Spółdzielcza opracowała własny projekt

⁶⁴ Protokół z posiedzenia ZG ZRS RP 22 V 1947. AAN, ZRS, t. 12, s. 239.

⁶⁵ Stenogram z posiedzenia Frakcji Spółdzielczej KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/21.

⁶⁶ Protokół z posiedzenia Komisji Gospodarczej KC PPR 23 VI 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/86.

zmian struktury organizacyjnej spółdzielczości. Przewidywał on przeobrażenia w systemie zarządzania zmierzające do koordynacji planowania spółdzielczego z planem ogólnogospodarczym. Najwyższym ciałem uchwalającym, opiniodawczym i reprezentującym spółdzielczość na zewnątrz miała być Krajowa Rada Spółdzielcza, wyłoniona w wyborach. Poszczególne spółdzielnie łączyłyby się w związki i branżowe centrale gospodarcze. W ramach samorządu wewnętrznego wchodziły w skład powołanego na miejsce ZRS RP Centralnego Związku Spółdzielczości RP. Tego typu organizacja miała zapewnić „pełną realizację planu gospodarczego państwa na odcinku spółdzielczym, skoordynowanie dotychczas rozstrzelonych poczynań centralnych organizacji spółdzielczych, daleko idącą autonomię ruchu spółdzielczego przy równoczesnym niezależnym ogólnopaństwowym nadzorze nad całością ruchu [...]”⁶⁷.

Projekt zmiany struktury organizacyjnej spółdzielczości opracowany przez KRS, przesłany 1 lipca 1947 r. do Ministerstwa Przemysłu i Handlu, spotkał się z jego dezaprobatą. Ministerstwo skrytykowało koncepcję powołania KRS i opowiedziało się za zróżnicowaniem typów spółdzielni w terenie. Jednocześnie wskazało na konieczność ścisłego podporządkowania państwu centralnych władz spółdzielczości⁶⁸.

Wysunięty przez PPR program reform stał się przedmiotem obrad Rady Głównej ZRS w dniach 4 i 5 lipca 1947 r. Rada uznała za słuszne zarzuty wysuwane pod adresem spółdzielczości przez działaczy PPR, podkreślając, że u podstaw wadliwej pracy spółdzielczości leżał niewłaściwy dobór ludzi na różnych szczeblach organizacyjnych, przede wszystkim jednak jej struktura organi-

⁶⁷ „Tezy zmian struktury organizacyjnej ruchu spółdzielczego i uzasadnienie”, opr. przez MPiH. AAN, MPiH, t. 782, k. 181.

⁶⁸ „Stanowisko MPiH w sprawie reorganizacji spółdzielczości”. Opracowanie w aktach MPiH. AAN, MPiH, t. 782, k. 171.

zacyjna, nie dostosowana do aktualnych zadań. Poleciała Zarządowi Głównemu ZRS RP i związkom spółdzielczym dokonać reorganizacji w duchu programu peperowskiego. Uznając gminną spółdzielnię „Samopomoc Chłopska” za podstawową komórkę spółdzielczości wiejskiej, Rada zaleciła rozwinąć akcję unifikacji spółdzielni na wsi. Do czasu ukończenia prac nad nową strukturą organizacyjną spółdzielczości nakazała spółdzielniom spożywców ograniczyć sprzedaż wyrobów monopolowych na rzecz innych produktów, głównie codziennego użytku, likwidację transakcji z kupiectwem prywatnym, obniżyć marże i zaktywizować skup płodów rolnych⁶⁹.

Ustosunkowując się do uchwał Rady Głównej ZRS RP, PPS uznała za słuszny ogólny kierunek proponowanych zmian w spółdzielczości, uważając go za zgodny z propozycjami reform diskutowanych przez partię już od 1946 roku⁷⁰. Wypowiedziała się za nadaniem gminnym spółdzielniom „Samopomoc Chłopska” statusu podstawowej komórki spółdzielczości na wsi. PPS uważała jednak, że przy łączeniu spółdzielni placówką przejmującą powinna być najsilniejsza spółdzielnia w danej gminie. Jeżeli byłaby nią spółdzielnia spożywców, należałoby przekształcić ją w spółdzielnię gminną i dołączyć do niej pozostałe spółdzielnie⁷¹. Jednocześnie PPS wysunęła propozycję przekształcenia gminnych spółdzielni pracujących na terenie miejskim w zrzeszenia spożywców⁷². Przeciwna była powołaniu powiatowych związków gminnych spółdzielni oraz pozbawianiu Centralnego Związku Spółdzielczego prawa rewizji spółdzielni. Proponowała natomiast tworze-

⁶⁹ Protokół z posiedzenia Rady Głównej ZRS RP 4 i 5 VII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/417.

⁷⁰ Wypowiedzi A. Rapackiego i J. Topińskiego na II Zjeździe Delegatów „Społem”. W: II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP, 25–26 listopada 1947...

⁷¹ Uchwała Komisji Spółdzielczej CKW PPS z 24 X 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/22.

⁷² Protokół z posiedzenia Zarządu Głównego ZRS RP 25 IX 1947. AAN, ZRS, t. 12, s. 273.

nie central branżowych podporządkowanych CZS⁷³. Opowiadając się za reformą spółdzielczości, której organizacja, ich zdaniem, nie była dostosowana do bieżących zadań gospodarczych, władze naczelne PPS stały na stanowisku, że nowa struktura spółdzielczości powinna być opracowana w wyniku porozumienia PPS, PPR i SL. Dokonywane zmiany powinny przebiegać w sposób ewolucyjny, z zachowaniem dotychczasowych osiągnięć spółdzielczości, aktywu pracowniczego i starych placówek⁷⁴.

Rysujące się zbliżenie poglądów PPS i PPR na zagadnienie reorganizacji spółdzielczości, w znacznym stopniu w rezultacie ustępstw socjalistów, wynikało z ewolucji zachodzącej w partii socjalistycznej. W PPS coraz częściej dominowały poglądy reprezentowane przez lewicę skupioną wokół pisma „Lewy Tor”. Opowiadała się ona za pogłębieniem współpracy między partiami robotniczymi, za wzrostem zaufania oraz doprowadzeniem do jedności organicznej PPS i PPR.

Istniejące jeszcze różnice stanowisk PPR i PPS w kwestii reformy spółdzielczości miały być wyjaśnione na zwołanym w dniu 25 listopada 1947 r. II Głównym Zjeździe Delegatów „Społem” ZGS RP. Do chwili otwarcia zjazdu nie zostało jednak ustalone wspólne stanowisko obu partii. Dopiero w pierwszym dniu obrad nastąpiło porozumienie PPR, PPS i SL w sprawie nowej struktury spółdzielczości. Uzgodniono tekst uchwały zjazdu w duchu propozycji PPR, a uczestnicy porozumienia zobowiązali się ją respektować⁷⁵.

Późne uzgodnienie stanowisk partii robotniczych spowodowało, że obrady zjazdu toczyły się w napiętej atmosferze i stanowiły miejsce ożywionej wymiany kontrowersyjnych poglądów. Z generalną krytyką spółdzielczości

⁷³ Protokół nr 21 z posiedzenia Sekretariatu KC PPR 10 XI 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/75, s. 1.

⁷⁴ St. Szwalbe, *Przed Zjazdem „Społem”*. „Robotnik” 18 XI 1947.

⁷⁵ Protokół porozumienia przedstawicieli stronnictw politycznych PPR, PPS i SL z 25 XI 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/21.

„Społem”, nie zawsze zresztą słuszną, wystąpił ponownie E. Pszczółkowski. Stwierdził on, że od czasu rozpoczęcia „bitwy o handel” nie nastąpił zasadniczy przełom w dotychczasowej pracy spółdzielczości. Nadal niską sprawność wykazywały spółdzielcze punkty skupu, nie zmniejszyły się koszty pośrednictwa i nie poprawiło się zaopatrzenie spółdzielni w towary. W znacznym stopniu było to następstwem wadliwej struktury organizacyjnej spółdzielni, która nie odpowiadała nowym warunkom politycznym i gospodarczym kraju. Nowa organizacja — zdaniem E. Pszczółkowskiego — powinna wprowadzić ściślejsze rozgraniczenie planowania i działalności gospodarczej oraz zapewnić większy wpływ spółdzielczości na działalność central gospodarczych⁷⁶.

Zmianom w dotychczasowych poglądach kierownictwa „Społem” na rolę spółdzielczości w gospodarce, które nastąpiły pod wpływem uzgodnień międzypartyjnych, dał wyraz prezes J. Żerkowski. W swoim wystąpieniu przedstawił szereg istotnych braków w spółdzielczości. Do podstawowych zaliczył brak ściślejszego powiązania między spółdzielniami a Związkiem „Społem”, nieuporządkowanie organizacji spółdzielczości na wsi, co odbiło się na wynikach skupu płodów rolnych, oraz niedostateczny rozwój planowania spółdzielczego. Jego zdaniem projektowane zmiany w organizacji spółdzielczości stanowiły „[...] logiczną konsekwencję naszego zasadniczego założenia, jakim było stałe pogłębianie zasady specjalizacji”⁷⁷.

Projekt uchwały, zawierającej propozycje zmian strukturalnych spółdzielczości został przyjęty przez zjazd jednogłośnie. Przewidywała ona likwidację Związku Rewizyjnego Spółdzielni RP i Związku Gospodarczego „Społem” oraz zorganizowanie na ich miejsce kilku central branżowych. Zjazd wybrał nową Radę Nadzorczą, w skład której weszło 13 członków PPS, 8 członków PPR, 6 SL,

⁷⁶ II Główny Zjazd Delegatów „Społem”..., s. 144—148.

⁷⁷ Tamże, s. 33—39.

1 PSL, 1 bezpartyjny i 1 przedstawiciel spółdzielni woj-
skowych. Prezesem Rady został wybrany E. Ochab, a wiceprezesem St. Szwalbe⁷⁸.

Zgodnie z uchwałą Rady Głównej ZRS RP z 5 lipca 1947 r. i II Zjazdu „Społem” przystąpiono do prac przygotowawczych poprzedzających reorganizację spółdzielczości oraz nasilono akcję unifikacyjną spółdzielczości na wsi. Od lipca 1947 r. do kwietnia 1948 r. proces łączenia spółdzielni objął 4 541 placówek⁷⁹. Nastęrczał on znaczne trudności głównie na ziemiach, które w okresie międzywojennym należały do państwa polskiego. Działające tutaj stare spółdzielnie, o bogatych tradycjach, nie chciały dokonywać fuzji z młodymi, często pracującymi ze stratami i mało popularnymi spółdzielniami gminnymi. Na tym tle dochodziło do rozwiązywania wiejskich spółdzielni spożywców i dzielenia majątku między członków⁸⁰. Mimo to do kwietnia 1948 r. zostało połączonych 90% wytypowanych placówek⁸¹. Równocześnie zorganizowano 229 powiatowych Związków Gminnych Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Tym samym PZGS objęły zasięgiem swego działania 86% powiatów w Polsce⁸².

Przy obsadzaniu stanowisk w PZGS-ach wystąpiła ostra rywalizacja między PPR, PPS i SL. Łagodzić ją miało powołanie trójek organizacyjnych złożonych z przedstawicieli wymienionych stronnictw⁸³. W dniu 25 stycznia 1948 r. odbyły się w miastach wojewódzkich

⁷⁸ Podstawowe zmiany spółdzielczości polskiej. Wywiad z prezesem E. Pszczółkowskim. „Życie Warszawy” 25 XI 1947; „Biuletyn dla prasy” 1947 nr 100, s. 6. AAN, MPiH, t. 569.

⁷⁹ Dziennik prasowy II Sejmiku Spółdzielczości w Polsce. AAN, ZRS RP, t. 32, k. 12.

⁸⁰ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Rady Nadzorczej Związku Gospodarczego „Społem”, odbytego 8 I 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/427.

⁸¹ Dziennik prasowy..., k. 12.

⁸² Tamże, k. 13.

⁸³ Instrukcje KC PPR, CKW PPS, NKW SL z 19 i 21 I 1948. AZHP, CKW PPS, 235/XV/19.

zgromadzenia aktywu trzech partii, manifestujących swą jedność oraz jednomyślność w sprawach spółdzielczości⁸⁴. Zarówno jednak PPR, jak i PPS nie zaprzestały intensywnej akcji propagandowej w celu osiągnięcia maksymalnego wpływu w nowo powstających instytucjach spółdzielczych⁸⁵. Szczególnie jaskrawo zarysowały się omawiane tendencje przy kompletowaniu obsady personalnej centralnych władz spółdzielczych. Na odbytej w dniu 18 marca 1948 r. konferencji przedstawiciele PPR, PPS, PSL, SD, SL ustalono skład osobowy zarządów: Centralnego Związku Spółdzielczego, Centrali Rolniczej, Centrali Spożywczej, Centrali Mleczarsko-Jajczarskiej oraz Naczelnej Rady Spółdzielczej⁸⁶. We wszystkich organach z wyjątkiem Centrali Mleczarsko-Jajczarskiej, gdzie przewagę uzyskała PPR, doprowadzono do równej liczebnie obsady działaczy peperowskich i pepesowskich; liczba członków pozostałych partii (poza Centralą Mleczarsko-Jajczarską) nie przekraczała z reguły reprezentantów PPR i PPS⁸⁷.

Przygotowane akty prawne dotyczące zmian w spółdzielczości stały się przedmiotem obrad Sejmiku Spółdzielczego. Sejmik reprezentujący Radę Główną i Zarząd ZRS RP, Radę Nadzorczą i Zarząd ZGS RP „Społem” oraz Radę Nadzorczą i Zarząd Banku Gospodarstwa Spółdzielczego zebrał się w dniu 8 kwietnia 1948 r. Wychoząc z założenia, że przeprowadzone zmiany „w niczym nie uszczuplają dotychczasowego dorobku spółdzielczości [...]”⁸⁸, Sejmik uchwalił przedłożyć rządowi projekty dekretów: o Centralnym Związku Spółdzielczym i centra-

84 Diariusz prasowy..., k. 12.

85 Pismo CKW PPS z 19 II 1948 do WK PPS w Białymstoku. AZHP, CKW PPS, 235/XV/123; sprawozdanie z prac Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Szczecinie za luty 1948. AZHP, KC PPR, 296/XI/62.

86 Protokół z konferencji PPR, PPS, PSL, SD, SL odbytej 18 III 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/21.

87 „Związki spółdzielcze”. Opracowanie w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/415.

88 Protokół z Sejmiku Spółdzielczego w dniu 8 IV 1948. AAN, ZRS, t. 29, k. 38.

lach spółdzielczych, o centralach spółdzielczo-państwowych i przedsiębiorstwach państwowo-spółdzielczych⁸⁹. Rząd postanowił jednak przeprowadzić reformę spółdzielczości drogą parlamentarną. Dyskutowali nad nią posłowie do Sejmu Ustawodawczego w dniu 21 maja 1948 r.

Poseł E. Pszczółkowski, przedstawiając projekty ustaw w sprawie spółdzielczości, stwierdził, że zmierzają one do przystosowania spółdzielczości do nowej struktury gospodarczej Polski oraz potrzeb gospodarki planowej⁹⁰.

Reprezentujący PPR E. Ochab, doceniając potrzebę dalszego rozwoju spółdzielczości w miastach, wskazał, że „[...]zadania spółdzielczości wiejskiej powinny w pewnym sensie górować nad innymi[...]”⁹¹.

St. Szwalbe uznał projekt reformy spółdzielczości za zgodny z programem PPS i zapowiedział, że będzie za nim głosować⁹².

Podobne stanowisko zajął poseł J. Żerkowski⁹³.

W rezultacie dyskusji sejmowej uchwalono trzy ustawy: o Centralnym Związku Spółdzielczym (CZS) i centralach spółdzielczych, o centralach spółdzielczo-państwowych i o przedsiębiorstwach państwowo-spółdzielczych⁹⁴.

Akty wykonawcze do ustaw wydała Naczelna Rada Spółdzielcza w czerwcu 1948 r. Powołała ona zarząd CZS, skupiający wszystkie spółdzielnie działające na terenie kraju, powierzając mu funkcje rewizyjne i szkoleniowe. „Społem” Związek Gospodarczy Spółdzielni RP został rozwiązany, a na jego miejsce powołano następujące centrale branżowe:

— Centralę Rolniczą Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”,

— Centralę Spółdzielni Jajczarsko-Mleczarskich,

⁸⁹ Tamże.

⁹⁰ Sprawozdanie... z pos. Sejmu... 21 V 1948, szp. 13.

⁹¹ Tamże, szp. 56.

⁹² Tamże, szp. 23.

⁹³ Tamże, szp. 53.

⁹⁴ DzURP 1947 nr 30, poz. 199, 200, 201.

- Centralę Spółdzielni Spożywców „Społem”,
- Centralę Spółdzielni Pracy,
- Centralę Spółdzielni Wytwórczych „Solidarność”,
- Centralę Spółdzielni Wydawniczych i Księgarskich,
- Centralę Spółdzielni Mieszkaniowych⁹⁵.

Równocześnie uchwałą zarządu CZS z 11 czerwca 1948 roku ustalono system przydziału poszczególnych spółdzielni do central⁹⁶.

Nieco inaczej zostały rozwiązane problemy organizacyjne w przypadku przedsiębiorstw o kapitale mieszanym: państwowym i spółdzielczym. Przedsiębiorstwa państwowo-spółdzielcze i centrale spółdzielczo-państwowe powoływał minister przemysłu i handlu po zaciągnięciu opinii Centralnego Związku Spółdzielczego i zainteresowanych resortów. Organizacje państwowo-spółdzielcze posiadały strukturę organizacyjną podobną do przedsiębiorstw państwowych. Dodatkowym organem była Rada Gospodarcza, powoływana wspólnie przez MPiH oraz CZS. W centralach spółdzielczo-państwowych samorząd spółdzielczy został zachowany w formie Rady Nadzorczej, wybieranej w 3/4 przez walne zgromadzenie⁹⁷.

W 1948 r. powołano następujące centrale spółdzielczo-państwowe: Centralę Tekstylną (skup i sprzedaż wytworów włókienniczych), Centralę Mięsną (handel hurtowy i detaliczny mięsem i jego przetworami), Centralę Rybną (handel hurtowy i detaliczny rybami i przetworami), Centralę Rzemieślniczą (handel hurtowy i detaliczny wyrobami rzemiosł). Uruchomiono także dwa przedsiębiorstwa

⁹⁵ J. Drozdowicz, *Nowa struktura spółdzielczości w Polsce*. Warszawa 1949, s. 33 (maszynopis powielany).

⁹⁶ Uchwała zarządu CZS z 11 czerwca 1948 r. w sprawie przydzielania do central różnych spółdzielni handlowych oraz spółdzielni pracy i różnych. „Monitor Spółdzielczy” 1948 nr 2, s. 8.

⁹⁷ R. Jabłonowski, *Struktura gospodarcza Polski Ludowej*. Warszawa 1949, s. 22–23.

państwowo-spółdzielcze: Polskie Zakłady Zbożowe oraz przedsiębiorstwo Transportowo-Spedycyjne „Spedytor”⁹⁸.

Jak wykazała praktyka gospodarcza, w pracy przedsiębiorstw państwowo-spółdzielczych i central spółdzielczo-państwowych nie występowały zasadnicze różnice. Przeciwnie, coraz częściej ujednolicały one zasady działania na wzór organizacji państwowych. Były zatem formą przejściową pozwalającą na stopniowe przekształcenie szeregu instytucji spółdzielczych w przedsiębiorstwa państwowe. Tak też się stało na przełomie lat 1949/1950. W rezultacie znacznie uszczuplony został potencjał gospodarczy spółdzielczości polskiej.

b) Rozwój gospodarczy spółdzielni

Zgodnie z założeniami nowej struktury spółdzielczości rynek wiejski został podporządkowany wyspecjalizowanej Centrali Rolniczej Spółdzielni „Samopomoc Chłopska”. Jej członkami były gminne spółdzielnie, Powiatowe Związki Gminnych Spółdzielni oraz spółdzielnie parcelacyjno-osadnicze. Centrala prowadziła zarówno działalność gospodarczą, jak i rewizyjną. Do jej zadań należała organizacja wymiany między miastem a wsią, rozwój produkcji rolnej i związanej z nią produkcji przemysłowej. Centrala zapewniała także spółdzielniom pomoc instruktazową oraz zajmowała się planowaniem działalności. W dziedzinie handlu podstawowym jej celem było zaopatrzenie spółdzielni w artykuły przemysłowe oraz zakładów przemysłowych, rolnych i usługowych w maszyny i surowce. Centrala nabywała również od spółdzielni produkty hodowlane i płody rolne oraz wyroby przemysłu ludowego. Powierzono jej także decydującą rolę w kontraktacji produktów rolnictwa⁹⁹.

⁹⁸ *Rozwój ruchu spółdzielczego w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*. Warszawa 1955, s. 6.

⁹⁹ „Monitor Spółdzielczy” 1948 nr 2, s. 7.

Od momentu powstania centrali szczególny nacisk po-
łożono na dalszy dynamiczny rozwój gminnych spółdziel-
ni. Ich sieć wzrosła w 1948 r. o prawie 30%, osiągając
w końcu grudnia liczbę 3162 placówek¹⁰⁰.

Tablica 14

*Sieć gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”
w okresie październik 1947 — grudzień 1948 r.*

Data	Liczba spółdzielni	Wzrost liczby spół- dzielni w stosunku do stanu na 1 X 1947 r. (w %)
1 X 1947	2 188	100
31 XII 1947	2 474	114
30 IV 1948	2 941	134
31 XII 1948	3 162	144

Źródło: Dane statystyczne ZRS RP na dzień 1 października 1947.
AAN, CUP, t. 853; „Monitor Spółdzielczy” 1948 nr 3, s. 15; W dziesięciolecie
CRS. Warszawa 1958, s. 13.

Spółdzielnie uruchomiły do końca 1948 r. 12 979 skle-
pów, a ich obroty osiągnęły w 1948 r. 68501 mln zł¹⁰¹.

Największy udział w obrotach handlowych miały wy-
roby monopolowe, tkaniny, konfekcja, obuwie oraz cu-
kier. Wartość środków do produkcji rolnej nie przekra-
czała 1/5 ogólnych obrotów.

Szybko rozwijała się także sieć spółdzielczych punktów
skupu. Od lipca 1948 r. do końca roku zorganizowano
1 700 punktów skupu zboża, a w sierpniu 1 000 punktów
skupu ziemniaków¹⁰². W grudniu 1948 r. działało 4 317
spółdzielczych placówek skupu, w tym 3 384 zajmujących
się wyłącznie skupem ziemioplodów. Dokonały one zakupu

¹⁰⁰ Statystyka spółdzielni za rok 1963 i lata 1945—1962. Warszawa 1964, s. 93;
Rocznik statystyczny 1949, s. 98, tabl. 12.

¹⁰¹ Rocznik statystyczny 1949, s. 101, tabl. 16.

¹⁰² W dziesięciolecie CRS. Warszawa 1958, s. 45.

1 183 tys. ton zboża, 627 tys. ton ziemniaków i 216 tys. ton żywca¹⁰³.

Niekorzystnie na wynikach skupu placówek spółdzielczych odbiło się ich zlokalizowanie na ogół w miejscowościach położonych w pobliżu linii kolejowych. Zmuszało to niejednokrotnie chłopów do dalekich i czasochłonnych podróży ze swoimi produktami. Sytuację taką często wykorzystywali bardziej operatywni kupcy prywatni skupując od chłopów ich nadwyżki rolne¹⁰⁴.

Dla koordynacji działalności spółdzielni gminnych i prowadzenia operacji handlowych na własny rachunek w dalszym ciągu rozwijano sieć Powiatowych Związków Gminnych Spółdzielni. Do końca 1948 r. osiągnęły one liczbę 266 placówek¹⁰⁵. PZGS najczęściej powstawały z połączenia powiatowych spółdzielni rolniczo-handlowych i powiatowych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”¹⁰⁶. Prowadziły one skup ziemiołódów, zaopatrzenie gminnych spółdzielni w artykuły przemysłowe, bezpośrednią sprzedaż rolnikom niektórych towarów, zajmowały się również produkcją i usługami. PZGS nie rozprzodzały artykułów spożywczych. Posiadały natomiast biura zleceń dla organizowania transakcji między wyspecjalizowanymi przedsiębiorstwami hurtowymi a gminnymi spółdzielniami. Do istotnych braków w pracy powiatowych związków spółdzielczych należało poświęcanie zbyt dużo uwagi rozwojowi własnej działalności detalicznej.

Źle spełniał swoje obowiązki słabo przygotowany zawodowo personel spółdzielni¹⁰⁷. Bolączką tak związków powiatowych, jak i spółdzielni gminnych stanowiły trud-

103 Tamże, s. 46—47.

104 Sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Białymstoku za VII. 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/25, k. 4; pismo WK PPS w Szczecinie z 10 IX 1948. AZHP, CKW PPS, 235/XV/148.

105 *Rocznik statystyczny* 1949, s. 98, tabl. 12.

106 Instrukcja w sprawie organizowania PZGS „Samopomoc Chłopska” w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/421.

107 Sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Warszawie za rok 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/65.

ności finansowe, często nie pozwalające na szersze rozwinięcie działalności gospodarczej¹⁰⁸.

Rozwojowi organizacyjnemu spółdzielczości towarzyszył wzrost liczby członków. W przypadku gminnych spółdzielni ich liczba zwiększyła się w 1948 r. ponad dwukrotnie, osiągając 1595 tys. osób, co stanowiło 10,1% ludności wiejskiej¹⁰⁹.

Do kierowania spółdzielniami w ośrodkach miejskich i przemysłowych powołano uchwałą Naczelnej Rady Spółdzielczej Centralę Spółdzielni Spożywców „Społem”¹¹⁰. Podobnie jak CRS „Samopomoc Chłopska”, uzyskała ona strukturę tzw. dwuramienną, która pozwalała jej na prowadzenie poza handlem i produkcją również planowania i działalności rewizyjnej. W zakresie wymiany towarowej Centrala podjęła się zaopatrywania zrzeszonych spółdzielni oraz placówek należących do innych organizacji w artykuły spożywcze i przemysłowe towary konsumpcyjne. Ponadto zaopatrywała zakłady spółdzielcze oraz organizowała zbyt ich produkcji.

W związku z daleko posuniętą specjalizacją Centrala przekazała część składnic i okręgowych oddziałów zlokalizowanych na terenach rolniczych Powiatowym Związkom Gminnych Spółdzielni¹¹¹.

Równoległe z trwającą akcją unifikacji ruchu spółdzielczego na wsi i konsolidacją spółdzielczości w miastach następował gwałtowny spadek liczby spółdzielni spożywców (zob. tabl. 15).

Malą także ilość sklepów posiadanych przez spółdzielnie spożywców. W okresie od połowy 1947 r. do końca 1948 r. zmniejszyła się o blisko 37%, spadając do 8 082

108 Sprawozdanie z pracy Działu Spółdzielni Pomocniczo-Rolnych Okręgu ZRS RP w Łodzi od 1 I do 31 XII 1947. AAN, ZRS, t. 86, k. 2.

109 CRS „Samopomoc Chłopska” w służbie wsi polskiej 1948—1968. Warszawa 1968, aneks.

110 „Monitor Spółdzielczy” 1958 nr 2, s. 20.

111 J. Drodzowicz, *Nowa...*, s. 47.

placówek¹¹². Podniosły się natomiast ich obroty w porównaniu z 1947 r., które wyniosły w 1948 r. 109 817 mln zł. Największy udział w obrotach miały towary branży spożywczo-kolonialnej i włókienniczo-odzieżowej¹¹³.

Tablica 15

*Sieć spółdzielni spóżywców
w okresie październik 1947 — grudzień 1948 r.*

Data	Spółdzielnie	
	w liczbach bezwzględnych	w %
1 X 1947	5 603	100
30 IV 1948	1 687	30,1
31 XII 1948	464	8,1

Źródło: Dane statystyczne ZRS RP na dzień 1 X 1947. AAN, CUP, t. 853; „Monitor Spółdzielczy” 1948 nr 3, s. 15; *Statystyka spółdzielni za rok 1953 i lata 1945—1962*. Warszawa 1964, s. 96.

W tych obrotach miało udział również 41 spółdzielczych domów towarowych¹¹⁴.

W drugiej połowie 1948 r., w wyniku decyzji władz gospodarczych, wystąpiło zjawisko stopniowego ograniczania operacji hurtowych dokonywanych przez spółdzielczość spóżywców, zwłaszcza artykułami przemysłowymi. W Centrali i podległych jej oddziałach terenowych zaczęły odgrywać pierwszoplanową rolę czynności o charakterze instruktażowo-rewizyjnym. Centrala rozwijała również działalność gospodarczą w zakresie produkcji spółdzielczej¹¹⁵.

Wraz z kurczeniem się sieci spółdzielczości spóżywców i postępującym procesem koncentracji oraz łączeniem spółdzielni zmniejszyła się liczba jej członków. Spadła ona z 1 871 tys. osób w 1947 r. do 1 396 tys. w 1948 r.¹¹⁶

¹¹² Dane statystyczne ZRS RP na 1 VII 1947. AAN, CUP, t. 852; *Rocznik statystyczny 1949*, s. 101, tabl. 17.

¹¹³ *Rocznik statystyczny 1949*, s. 101, tabl. 17.

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ J. Drozdowicz, *Nowa...*, s. 39.

¹¹⁶ *Rozwój...*, s. 17.

Przy szybkim tempie ograniczania rozwoju placówek handlowych rosła jednak przeciętna liczba członków przypadających na spółdzielnię.

Śledząc rozwój organizacyjny i gospodarczy spółdzielczości handlowej w Polsce w okresie „bitwy o handel” dostrzegamy kilka nowych zjawisk. Przede wszystkim występował stały spadek ogólnej ilości spółdzielni. Jeszcze w 1947 r. było ich 8 707, w 1948 r. 4 633, a w 1949 r. już tylko 4 407¹¹⁷. Przy poważnym wzroście ilościowym spółdzielni wiejskich (zob. tabl. 14) następował spadek liczby spółdzielni spożywców (zob. tabl. 15). Jednocześnie wzrosła nieznacznie sieć sklepów spółdzielczych, osiągając w 1948 r. liczbę 24 723 placówek¹¹⁸. Wzrost ten został osiągnięty tylko dzięki rozwojowi sklepów gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska”, gdyż liczba punktów sprzedaży należących do spółdzielczości spożywców poważnie się zmniejszyła. Pozytywnym zjawiskiem było szybsze tempo wzrostu sieci sklepów z artykułami przemysłowymi, znacznie przewyższające rozwój punktów sprzedaży produktów spożywczych. Zwiększającej się ilości placówek handlu detalicznego towarzyszył wzrost obrotów. Wyprzedzał on znacznie nawet rozwój sieci handlowej, powodując stałe podnoszenie się wskaźników przeciętnych obrotów przypadających na jeden sklep¹¹⁹.

Realizacja programu „bitwy o handel” spowodowała zjawisko gwałtownego kurczenia się sieci placówek hurtowych spółdzielczości. Ich liczba spadła z 1243 w 1947 r. do 666 w 1948 r.¹²⁰ Podobnie jak w dziedzinie detalu, pozostawało to w związku z szybkim ograniczaniem sieci hurtowej spółdzielczości spożywców¹²¹.

Przytoczone liczby wyraźnie wskazują na postępujące zmniejszanie się udziału spółdzielczości spożywców w ob-

117 Tamże, s. 14.

118 Tamże, s. 52.

119 Tamże, s. 56.

120 *Rocznik statystyczny 1949*, s. 80, tabl. 1.

121 *Rozwój...*, s. 17.

słudze rynku przy jednoczesnym wzroście roli spółdzielczości wiejskiej. Było to wyrazem coraz powszechniejszego uznawania omówionej wcześniej tezy o dominowaniu spółdzielczości wiejskiej nad pozostałymi jej formami. Otwierało to jednocześnie możliwości szerszego rozwoju handlu państwowego na rynku miejskim.

4. ROZBUDOWA HANDLU PAŃSTWOWEGO

a) Handel detaliczny

W początkowej fazie „bitwy o handel” w państwowym obrocie towarowym zwrócono szczególną uwagę na rozwój sieci domów towarowych. Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów na posiedzeniu w dniu 18 lipca 1947 r. postanowił uruchomić kredyt w wysokości 100 mln zł na budowę i wyposażenie domów towarowych zarówno państwowych, jak i spółdzielczych. W trzecim kwartale 1947 r. preliminowana kwota wyniosła 50 mln zł, w tym połowę przeznaczono na rozwój placówek handlu państwowego¹²².

Organizację domów towarowych powierzono Państwowej Centrali Handlowej, która jednocześnie zaopatrywała je w artykuły spożywcze. Towary przemysłowe dostarczały centrale zbytu, zobowiązane przez Ministerstwo Przemysłu i Handlu do sprawnego i pełnego zaopatrywania domów, tak aby zawsze były zdolne do prowadzenia akcji interwencyjnych na rynku¹²³. Domom towarowym postawiono także zadanie planowania obrotu towarowego i wykształcenia „właściwego typu handlowca uspołecznionego”¹²⁴.

122 Uchwała KERM w sprawie uruchomienia kredytów na budowę i urządzenie domów towarowych. AAN, KERM, nr rep., 367/47.

123 Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 12 VI 1947 w sprawie uruchomienia przez PCH państwowych domów towarowych wielobranżowych i jednobranżowych oraz ich filii. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu* 1947 nr 8, poz. 120.

124 J. Kwejt, *O właściwy rozwój handlu w Polsce*. W: *Powszechne Domy Towarowe*. Wrocław 1948, s. 6.

Szybki rozwój domów towarowych nastąpił od maja 1947 r. We wrześniu istniało już 30 państwowych domów towarowych, w końcu 1947 r. już 48¹²⁵.

Równocześnie z rozbudową sieci PDT szybko postępował wzrost ich obrotów towarowych. Z 50 mln zł w kwietniu 1947 r. podniosły się do 780 mln zł w grudniu¹²⁶.

Tablica 16

Sieć i obroty Powszechnych Domów Towarowych w 1947 roku

Miesiąc	Ilość PDT	Obroty w mln zł	Przeciętne obroty na 1 PDT w mln zł
IV	3	50	16,6
V	3	66	22,0
VI	8	135	16,8
VII	13	211	16,2
VIII	23	293	12,7
IX	30	359	11,9
X	30	394	13,1
XI	33	550	16,7
XII	48	780	16,2

Źródło: Notatka o działalności PDT za rok 1947 w aktach KC PPR. AZHP, KC PPR, 295/XI/335, k. 2 i 8.

Tablica 16 wskazuje na pewne zjawisko ujemne: przejściowe obniżenie się przeciętnych obrotów przypadających na jeden PDT. Tłumaczyć to należy zmniejszaniem się wielkości nowo otwieranych placówek. Pozytywnym zjawiskiem było natomiast rozszerzenie asortymentu towarów w sprzedaży. Jeszcze w lipcu 1947 r. 92,4% obrotów stanowiły artykuły włókiennicze, których sprzedaż przez całą drugą połowę 1947 r. wykazywała tendencję spadkową na rzecz innych artykułów przemysłowych oraz spożywczych¹²⁷.

¹²⁵ Notatka z działalności PDT..., k. 2.

¹²⁶ Tamże, k. 8.

¹²⁷ Sprawozdanie z działalności PCH za VII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/334, k. 77.

Państwowe domy towarowe, często stosujące ceny niższe od pobieranych w innych placówkach detalicznych i posiadające szereg atrakcyjnych towarów, były dosłownie oblegane przez kupujących. W wielu miejscowościach przyczyniły się do spadku cen, przede wszystkim towarów włókienniczych¹²⁸.

Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 29 listopada 1947 r. spowodowało wyłączenie domów towarowych spod zarządu PCH i podporządkowanie ich nowo powołanemu przedsiębiorstwu państwowemu „Powszechne Domy towarowe”¹²⁹. Nadzór nad nim przejęło bezpośrednio

Tablica 17

Sieć i obroty Powszechnych Domów Towarowych w 1948 roku

Miesiąc	Ilość PDT	Obroty w mln zł	Przeciętne obroty na 1 PDT w mln zł
I	50	956,1	19,1
II	54	943,7	17,5
III	60	1 444,4	24,0
IV	63	1 397,5	22,2
V	65	1 360,7	20,9
VI	67	1 511,6	22,5
VII	70	1 720,0	24,5
VIII	72	2 012,9	27,9
IX	73	2 092,1	27,7
X	75	2 368,8	31,6
XI	75	2 620,8	34,9
XII	76	3 763,0	49,9

Z r ó d ł o: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 97, tabl. 9.

¹²⁸ Sprawozdanie Wydziału Przemysłowego KW PPR w Poznaniu za sierpień 1947 i marzec 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/54; J. Kwejt, *O własności...*, s. 32; i g., *Jeden dostawca i jednakowe ceny. Lepsze towary w PDT*. „Życie Warszawy” 15 VIII 1948.

¹²⁹ Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 29 XI 1947, wydane w porozumieniu z ministrem skarbu i prezesem CUP, o utworzeniu przedsiębiorstwa państwowego „Powszechne Domy Towarowe”. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu 1948* nr 1, poz. 1.

Ministerstwo Przemysłu i Handlu. Przy przedsiębiorstwie powołano Radę Nadzoru Społecznego. Uzyskana samodzielność pozwoliła domom towarowym znacznie zaktywizować działalność gospodarczą.

Jak wynika z tablicy 17, sieć PDT powiększyła się w 1948 r. o 26 placówek, a obroty wzrosły w grudniu do 3 763 mln zł¹³⁰. W tym samym czasie przeciętne obroty przypadające na jeden dom towarowy wzrosły trzykrotnie. Pod koniec 1948 r. największą liczbę PDT posiadały silnie zurbanizowane województwa: śląsko-dąbrowskie, wrocławskie i poznańskie, skupiające prawie połowę obrotów domów towarowych w kraju.

W strukturze obrotów dokonały się tylko niewielkie przesunięcia. W dalszym ciągu PDT prowadziły szeroki asortyment towarów przemysłowych i spożywczych z przewagą artykułów włókienniczych¹³¹.

Mimo wysiłków dyrekcji nie zlikwidowano pewnych trudności w pracy domów towarowych. Przede wszystkim nieodpowiednia była baza techniczna. Wiele placówek mieściło się w barakach, nie posiadało odpowiedniego wyposażenia technicznego ani dostatecznie przygotowanego personelu¹³². W polityce handlowej PDT w niedostatecznym stopniu uwzględniano sezonowość sprzedaży i potrzeby terenowe, sztywno trzymając się wskaźników ogólnokrajowych¹³³. Kontrole stwierdzały nieprawidłowości w księgowaniu¹³⁴. Niejednokrotnie przyczynę wspomnianych braków w pracy domów towarowych stanowił zbyt ni pośpiech w uruchamianiu placówek, powodowany koniecz-

¹³⁰ *Rocznik statystyczny 1949*, s. 97, tabl. 9.

¹³¹ Tamże.

¹³² L. Panasiuk, *Rok pracy Powszechnych Domów Towarowych*. W: *Powszechne Domy Towarowe*. Wrocław 1948, s. 10.

¹³³ Sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Bydgoszczy za IV 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/26.

¹³⁴ „Powszechne Domy Towarowe”. Opracowanie w aktach MPiH. AAN, MPiH, t. 243, k. 27.

nością szybkiego uzupełniania sieci handlowej w wyniku likwidacji kupiectwa prywatnego.

Rozwój PDT dokonywał się w atmosferze ożywionej dyskusji prowadzonej w krajowych kołach gospodarczych i politycznych na temat różnic między spółdzielczymi i państwowymi domami towarowymi. Jednym z przejawów tej dyskusji były artykuły zamieszczone w „Życiu Gospodarczym” przez J. Dominkę i Cz. Buschke. Pierwszy z autorów, reprezentujący stanowisko zachowawczej grupy spółdzielców, twierdził, że najlepiej spełnią swą rolę domy spółdzielcze, posiadające doświadczenie i lepszy personel. Natomiast Cz. Buschke, dyrektor naczelny PCH, uważał, że domy towarowe powinno prowadzić państwo, dysponujące możliwościami przeprowadzania ściślejszej kontroli ich działalności. Zdaniem Cz. Buschke, domy towarowe są zbyt dużymi przedsiębiorstwami, aby mogła je prowadzić spółdzielczość¹³⁵.

Istnienie wśród działaczy państwowych tego typu poglądów, nawiązujących do tez programu „bitwy o handel”, spowodowało, że mimo zapowiadanych w czerwcu 1947 r. jednakowych możliwości rozwoju domów towarowych spółdzielczych i państwowych rozbudowa tych ostatnich przebiegała znacznie szybciej. Na koniec 1948 r. było ich 76, gdy spółdzielczych tylko 41. Ich obroty w 1948 r. stanowiły niewiele ponad 20% obrotów państwowych domów towarowych¹³⁶.

Obok rozbudowy wielkich przedsiębiorstw detalicznych w postaci Powszechnych Domów Towarowych, państwo rozwinęło również akcję organizowania własnych sklepów. Punkty sprzedaży detalicznej uruchamiały poszczególne centrale zbytu i Państwowa Centrala Handlowa. Największe zainteresowanie rozwojem własnej sieci detalicznej

¹³⁵ J. Dominko, *Spółdzielcze Domy Towarowe*. „Życie Gospodarcze” 1947 nr 17, s. 719; Cz. Buschke, *Domy towarowe mogą być tylko państwowe*. Tamże, s. 717.

¹³⁶ Rocznik statystyczny 1949, s. 97, tabl. 9 i s. 101, tabl. 17.

wykazywała Centrala Handlowa Przemysłu Skórzanego. W 1947 r. posiadała 286 sklepów, a do końca 1948 r. ich liczba wzrosła do 295 (zob. tabl. 18)¹³⁷.

Tablica 18

Sieć sklepów detalicznych central handlu państwowego oraz Centrali Handlu Detalicznego w końcu 1948 roku

Centrala Handlowa	Liczba sklepów
Przemysłu Skórzanego	295
Przemysłu Drzewnego	56
Przemysłu Farmaceutycznego i Sanitarnego	48
Przemysłu Elektrotechnicznego	42
Przemysłu Metalowego	37
Przemysłu Odzieżowego	9
Przemysłu Chemicznego	7
Przemysłu Motoryzacyjnego	4
Centrala Handlowa Ceramiki	3
Centrala Handlu Detalicznego	300
Państwowa Centrala Handlowa	206
Centrala Tekstylna	103

Źródło: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 92, tabl. 5; *Rocznik statystyczny PCH 1948*. AZHP, KC PPR, 295/XI/345, k. 11; „Przegląd Rynkowy” 1948 nr 122, s. 3.

Większy rozwój sklepów nastąpił po zorganizowaniu w kwietniu 1948 r. w ramach PCH Biura Handlu Detalicznego. Do końca roku Biuro uruchomiło 206 punktów sprzedaży, a ich obroty wyniosły 764 mln zł¹³⁸. Udział Biura Handlu Detalicznego w obrotach PCH osiągnął 3,1%¹³⁹.

Centrala nie miała jednak zamiaru rozwijać szerszej

¹³⁷ Pismo dyrektora Biura Cen, M. Olewińskiego, do wiceministra przemysłu i handlu E. Szyra, z 3 VI 1948. AAN, MPIH, t. 242; *Rocznik statystyczny 1949*, s. 92, tabl. 5.

¹³⁸ *Rocznik statystyczny 1949*, s. 96, tabl. 7.

¹³⁹ *Rocznik statystyczny PCH 1948*. AZHP, KC PPR, 295/XI/345, k. 11.

sieci detalicznej. W asortymencie towarowym sklepów PCH dominowały artykuły spożywcze.

Z hurtowniami PCH ściśle współpracowały sklepy prowadzone przez wspomnianą wyżej Centralę Handlu Detalicznego b. Więźniów Politycznych. Przedsiębiorstwo to, posiadając w końcu 1948 r. 300 punktów sprzedaży, podjęło daleko idącą specjalizację z równoczesnym ograniczeniem asortymentu towarów do artykułów włókienniczych¹⁴⁰.

Ogółem sieć detaliczna handlu państwowego osiągnęła w 1948 r. liczbę 1 229 placówek¹⁴¹. Ich rozmieszczenie terytorialne było jednak bardzo nierównomierne. Największą liczbę sklepów państwowych posiadały województwa: śląskie, wrocławskie i pomorskie, najmniejszą: białostockie, olsztyńskie i rzeszowskie¹⁴². Sklepy państwowe stanowiły około 5% krajowej sieci sklepów spółdzielczych i zaledwie 1,1% ogólnej liczby prywatnych punktów sprzedaży detalicznej¹⁴³. Podobnie obliczane wskaźniki obrotów były tylko nieznacznie korzystniejsze dla handlu państwowego¹⁴⁴.

Mimo szczupłej sieci handlowej i stosunkowo niewielkich obrotów poza hurtem handel państwowy w coraz większym stopniu wpływał na sytuację rynkową, zwłaszcza w miastach, gdzie dysponował siecią domów towarowych. Rozbudowany hurt państwowy pozwalał władzom gospodarczym na bardziej aktywną politykę rynkową.

b) Handel hurtowy i organizacja zbytu

Realizacja programu „bitwy o handel” w dziedzinie hurtu państwowego znajdowała wyraz w dalszym jego

¹⁴⁰ Trzysta sklepów CHD przyczynia się do normalizacji rynku tekstylnego. „Przegląd Rynkowy” 1948 nr 122, s. 3.

¹⁴¹ Rocznik statystyczny 1949, s. 90, tabl. 2.

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Materiały statystyczne CUP 1933, 1946—1948... tabl. 1/V.

rozwoju oraz pogłębianiu specjalizacji. Zarządzeniem ministra przemysłu i handlu z 19 czerwca 1947 r. Państwowa Centrala Handlowa przekształcona została w hurtowe przedsiębiorstwo handlowe artykułami spożywczymi i monopolowymi, z uprawnieniami do prowadzenia skupu, obrotów z zagranicą i detalu¹⁴⁵. W związku z tym poważnym zmianom uległa jej struktura wewnętrzna. Na jesieni 1947 r. powstały w ramach PCH: Centralne Biuro Hurtowni Spożywczo-Przemysłowych, Centralne Biuro Obrotu Artykułami Rolnymi, Centralne Biuro Sprzedaży Państwowego Przemysłu Spożywczego. Uruchomiono także specjalny Oddział Morski dla zaopatrywania statków¹⁴⁶. Jednocześnie zlikwidowano oddziały wojewódzkie i rejonowe PCH oraz centrale zbytu przy zjednoczeniach podległych Centralnym Zarządom Przemysłu Spożywczego i Fermentacyjnego, a ich funkcję przejęły odpowiednie Biura PCH.

Sieć placówek hurtowych PCH wzrosła w 1948 r. o 486 dochodząc do 1 103¹⁴⁷. Podniosły się także ich obroty (zob. tabl. 19).

Tablica 19

Obroty hurtowe PCH w latach 1947—1948
(w mln zł)

Centralne Biuro	1947 r.	1948 r.
Obrotu Artykułami Rolnymi	1 859	16 975
Hurtowni Spożywczo-Przemysłowych	28 302	43 318
Sprzedaży Państwowego Przemysłu Spożywczego	3 486 ^a	8 064

a Miesiące VIII—XII

Źródło: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 96, tabl. 7.

¹⁴⁵ Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 19 VI 1947 w sprawie zmiany zakresu działania PCH. AAN, CUP, t. 1679.

¹⁴⁶ *Rocznik statystyczny PCH 1948*. AZHP, KC PPR, 295/XI/345.

¹⁴⁷ *Rocznik statystyczny 1949*, s. 96, tabl. 7.

Największy udział w obrotach posiadało Biuro Hurtowni Spożywczo-Przemysłowych. W 1948 r. wyniósł on 54,3%, podczas gdy następne w kolejności Biuro Obrotu Artykułami Rolnymi miało już tylko 24,2¹⁴⁸. To ostatnie głównie zwracało uwagę na rozwój skupu płodów rolnych; do końca 1948 r. uruchomiło 631 punktów skupu¹⁴⁹. Artykuły przemysłowe w obrotach PCH nie odgrywały większej roli. W 1948 r. ich udział w ogólnych obrotach Centrali wynosił 5%¹⁵⁰. Związane to było z trwającym procesem pogłębiania się specjalizacji przedsiębiorstwa. Zarządzeniem ministra przemysłu i handlu z 26 stycznia 1948 r. PCH otrzymało zadanie planowego zakupu i sprzedaży artykułów spożywczych, a w wyjątkowych wypadkach innych artykułów¹⁵¹. Działalność przedsiębiorstwa obejmowała również akcję interwencyjną na rynku towarów spożywczych¹⁵².

Realizacja tych zadań często napotykała trudności. Nowa struktura organizacyjna przedsiębiorstwa w wielu wypadkach pozbawiła placówki terenowe odpowiedniej opieki i nadzoru¹⁵³. Rada Nadzorcza i Komisja Rewizyjna nie zawsze należycie wywiązywały się z postawionych im zadań¹⁵⁴.

Do podstawowych trudności w pracy Centrali należały problemy kadrowe. Tworzono specjalne ekipy pracowników kwalifikowanych, którzy wyjeżdżali do hurtowni, aby przez pewien czas wzorowo prowadzić wszystkie czynności handlowe i przyuczać pracowników w nich za-

148 *Rocznik statystyczny PCH 1948...*, s. 11.

149 Tamże, s. 3.

150 *Rocznik statystyczny 1949*, s. 96, tabl. 8.

151 Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 26 I 1948, wydane w porozumieniu z ministrem skarbu i prezesem CUP o utworzeniu przedsiębiorstwa pod nazwą: Państwowa Centrala Handlowa. AAN, MPiH, t. 724, k. 66.

152 „Zadania i zasady organizacyjne PCH”. Notatka w aktach MPiH. AAN, MPiH, t. 349, k. 157.

153 Sprawozdanie KW PPR w Bydgoszczy za XI i XII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/26, k. 6.

154 Pismo Departamentu Planowania i Polityki Handlowej MPiH do Departamentu Ogólnego z 11 XI 1947. AAN, MPiH, t. 3260, k. 3.

trudnionych¹⁵⁵. Jednocześnie na szczeblach kierowniczych toczyły się spory między członkami PPR i PPS o obsadę kluczowych stanowisk¹⁵⁶. Brakowało też lokali handlowych, magazynów i środków transportu. W końcu 1948 r. pracę niektórych placówek Centrali zaczęło komplikować przyspieszone tempo likwidacji detalicznego handlu prywatnego, będącego głównym odbiorcą towarów PCH¹⁵⁷. Na niektórych odcinkach działalności gospodarczej Centrali widać było jednak poprawę. Coraz lepsze wyniki osiągał aparat Centrali w interwencjach na rynku w okresie wzmożonej działalności spekulantów. Asortyment towarów budził mniejsze zastrzeżenia ze strony nabywców.

Poza Państwową Centralą Handlową działalnością hurtową zajmowały się także niektóre inne organizacje handlu państwowego, w zasadzie trudniące się zbytem arty-

Tablica 20

*Sieć i obroty hurtowe
niektórych central handlu państwowego w 1948 roku*

Centrala Handlowa	Liczba placówek	Obroty w mln zł
Przemysłu Motoryzacyjnego	9	13 065
Materiałów Budowlanych	48	10 254
Przemysłu Papierniczego	43	4 836
Przemysłu Elektrotechnicznego	25	8 019
Przemysłu Drzewnego	27	4 785
Centrala Tekstylna	487	67 271

Z r ó d ł o: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 92, tabl. 5 i s. 96 tabl. 6B.

¹⁵⁵ Sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Szczecinie za III 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/82.

¹⁵⁶ Notatka sporządzona na polecenie Wydziału Ekonomiczno-Przemysłowego CKW PPS o sytuacji pepesowców w Państwowej Centrali Handlowej. AZHP, CKW PPS, 235/XV/331.

¹⁵⁷ Sektor państwowy w świetle sprawozdań OIOS za VI 1947. AZHP, CKW PPS, 235/XV/232; sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Bydgoszczy za X 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/26, k. 3.

kułów wytwarzanych przez przemysł. Do największych przedsiębiorstw hurtowych należały: Centrala Tekstylna, Centrala Handlowa Przemysłu Motoryzacyjnego „Motozbyt” i Centrala Handlowa Materiałów Budowlanych.

Ogółem sieć hurtowni państwowych wzrosła w 1948 r. o ponad 1000 placówek, osiągając liczbę 2740, a jej udział w globalnej ilości placówek hurtowych w Polsce podwoił się, dochodząc do 31%¹⁵⁸.

W obrotach hurtu udział placówek państwowych był wyższy i wynosił 47% ogólnych obrotów hurtu, co w liczbach bezwzględnych równało się 263,7 mld zł¹⁵⁹.

Stosunkowo najpóźniej reorganizacja obrotu towarowego, dokonująca się pod wpływem programu „bitwy o handel”, nastąpiła na szczeblu zbytu. Pozostawało to w związku z decydującą rolą, jaką zapewniło sobie państwo w zbycie jeszcze przed 1947 r. W pierwszej połowie 1948 r. powołano na miejsce dotychczas działających central zbytu wyspecjalizowane organizacje handlowe podporządkowane Ministerstwu Przemysłu i Handlu; prowadziły one sprzedaż produkcji poszczególnych przemysłów.

Utworzenie central handlowych przy różnych branżach przemysłu stanowiło krok naprzód w kierunku wprowadzenia planowania w handlu. Centrale handlowe zobowiązane zostały do działalności zgodnej z uprzednio nakreślonym planem zbytu, który obejmował nie tylko przedsiębiorstwa państwowe, ale także spółdzielcze i prywatne¹⁶⁰. Wszystkie przedsiębiorstwa handlowe, podległe lub znajdujące się pod zarządem Ministerstwa Przemysłu i Handlu, zobowiązano do sporządzenia szczegółowego planu handlowo-finansowego na rok 1948¹⁶¹.

¹⁵⁸ Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948..., tabl. 2 A/V.

¹⁵⁹ Tamże, tabl. 1/V.

¹⁶⁰ *Najbliższe zadania w dziedzinie handlu. (Wywiad z wiceministrem E. Szyrem)*. „Trybuna Wolności” 1947 nr 34.

¹⁶¹ Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 24 I 1948 w przedmiocie sporządzenia szczegółowego planu handlowo-finansowego na rok 1948 państwowych przedsiębiorstw handlowych podlegających nadzorowi MPIH. AAN, MPIH, t. 733.

Do końca 1948 r. powstało 15 central handlowych reprezentujących na rynku przemysł państwowy¹⁶². Dokonywały one dostaw dla placówek hurtowych oraz bezpośrednio zaopatrywały zakłady przemysłowe i inne instytucje. W sporadycznych wypadkach sprzedawały towary dla handlu detalicznego z pominięciem hurtu.

Tablica 21

*Obroty niektórych central handlu państwowego
w zakresie zbytu w 1948 roku
(w mln zł, według cen sprzedaży)*

Centrala Handlowa	Obroty
Przemysłu Chemicznego	55 823
Przemysłu Metalowego	50 681
Przemysłu Skórzanego	49 068
Przemysłu Elektrotechnicznego	20 037
Przemysłu Motoryzacyjnego	17 311
Materiałów Budowlanych	13 257
Przemysłu Drzewnego	4 147
Centrala Tekstylna	151 440

Źródło: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 94, tabl. 6A.

W początkowym okresie działalności central handlowych dał się odczuć brak doświadczenia w prowadzeniu tego typu przedsiębiorstw¹⁶³. Dochodziło także do konfliktów ze spółdzielczością w związku z uruchomieniem przez centrale własnego hurtu. Organizacje spółdzielcze uważały, że w praktycznej działalności lepiej spełniają swoją rolę wielobranżowe hurtownie spółdzielcze niż wyspecjalizowane placówki państwowe. Również dla przedsiębiorstw detalicznych, zwłaszcza w małych ośrodkach, bardziej odpowiednie były hurtownie spółdzielcze zaopa-

¹⁶² Zorganizowano także 3 wydziały handlu centralnych zarządów podległych MPIH, wydziały handlowe 4 monopolii państwowych oraz specjalną komórkę zbytu w Ministerstwie Leśnictwa. „Organizacja państwowego aparatu sprzedaży”. Notatka w aktach CUP. AAN, CUP, t. 1662.

¹⁶³ Sprawozdanie Wydziału Ekonomicznego KW PPR w Białymstoku za styczeń 1948. AZHP, KC PPR, 295/XI/25, k. 3.

trujące w szeroki asortyment towarów¹⁶⁴. Sytuacja uległa zmianie, gdy hurt spółdzielczości spożywców wyspecjalizowany został w obrocie artykułami spożywczymi.

Powołanie central handlowych było konsekwentnym posunięciem na drodze do zrealizowania programu podporządkowania rynku państwu. Objęcie całości zbytu produkcji znacjonalizowanego przemysłu przez wyspecjalizowane organizacje handlu państwowego zapewniało władzom gospodarczym zasadniczy wpływ na dystrybucję towarów.

¹⁶⁴ „Notatka w sprawie uwag nasuwających się z okazji dotychczasowych prac nad przyjmowaniem planów ogólnego obrotu towarowego na 1949 r.” (w zakresie art. przemysłowych). AAN, CUP, 2406, k. 7.

Rozdział IV

WYNIKI „BITWY O HANDEL”

1. SYTUACJA W HANDLU WEWNĘTRZNYM W 1948 R.

Realizacja programu „bitwy o handel” stanowiła przełomowy etap w rozwoju handlu wewnętrznego w Polsce Ludowej. W okresie niespełna dwóch lat przeprowadzone zostały zasadnicze zmiany strukturalne i organizacyjne w handlu wewnętrznym. Przewagę w obsłudze rynku uzyskał handel uspołeczniony, nastąpiło ścisłe powiązanie aparatu obrotu towarowego z innymi gałęziami gospodarki narodowej. O stopniu podporządkowania handlu wewnętrznego państwu najdobitniej świadczą liczby dotyczące obrotów punktów sprzedaży (zob. tabl. 22).

Tablica 22

Obroty w handlu wewnętrznym w 1946 i 1948 roku

Wyszczególnienie	1946 r.		1948 r.	
	w mld zł	w %	w mld zł	w %
<i>Hurt ogółem</i>	153,1	100	558,1	100
Uspołeczniony	122,5	80	518,1	93
w tym spółdzielczy	72,5	47	254,4	46
Nie uspołeczniony	30,6	20	40,0	7
<i>Detal ogółem</i>	382,9	100	974,0	100
Uspołeczniony	84,9	22	379,0	39
w tym spółdzielczy	80,8	21	327,0	34
Nie uspołeczniony	298,0	78	595,0	61

Źródło: Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948..., tabl. 1/V.

Wartość towarów przechodzących przez hurt uspołeczniony, liczona w cenach bieżących, osiągnęła w 1948 r. 93% ogólnych obrotów hurtowych w Polsce. Tym samym państwo, posiadające własną sieć dystrybucyjną oraz kierujące spółdzielczością (od 1949 r.) poprzez plan gospodarczy, jak też środkami administracyjnymi, uzyskało pozycję monopolistyczną na rynku w zakresie hurtu. W sferze detalu jeszcze 61% obrotów przypadało na prywatne punkty sprzedaży. Stale jednak narastał proces eliminowania z rynku firm nie uspołeczniczonych i ograniczania ich działalności handlowej do sprzedaży drobnodetalicznej. Równocześnie wzrósł udział instytucji uspołeczniczonych w skupie płodów rolnych. W 1948 r. placówki spółdzielcze i państwowe zakupiły dla Funduszu Aproprowizacyjnego, a następnie po jego likwidacji (maj 1948 r.) dla Polskich Zakładów Zbożowych, 1 680,2 tys. ton zboża¹, co stanowiło 90% globalnych obrotów PZZ².

Mniej korzystnie przedstawiał się udział handlu uspołecznionego w sieci placówek obrotu towarowego.

W roku 1948 w hurcie wynosił on 38%, a w detalu zaledwie 18%. Wydaje się jednak, że przytoczone wyżej wskaźniki pozwalają nam na stwierdzenie, że leninowskie pytanie z okresu NEP: „Kto — kogo?“, w Polsce zostało rozstrzygnięte na korzyść sektora uspołecznionego przed końcem 1948 r. Stąd wypływa inny wniosek, że w tym okresie nastąpiło zakończenie „bitwy o handel”.

Ogólna liczba wszystkich placówek handlowych należących do różnych sektorów w okresie „bitwy o handel” uległa zmniejszeniu. Jeżeli przyjmiemy wskaźnik wyrażający ilość placówek w 1945 r. za 100, to okaże się, że w 1946 r. wynosił on w hurcie 224, w 1947 r. 218, zaś w ro-

¹ Zarządzenie ministra przemysłu i handlu z 5 V 1948 r. w sprawie likwidacji Funduszu Aproprowizacyjnego. *Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu* 1948 nr 12, poz. 173.

² *Rocznik statystyczny* 1949, s. 97, tabl. 10.

ku 1948 już 199. Analogiczny wskaźnik dla detalu w poszczególnych latach kształtował się następująco: 1946 r. — 210, 1947 r. — 197 i 1948 r. — 194³. Zasadniczą przyczyną zmniejszenia się sieci handlowej w Polsce były: przyspieszona likwidacja placówek handlu prywatnego oraz zmniejszenie się liczby hurtowni spółdzielczych przy niedostatecznym tempie rozwoju odpowiednich placówek państwowych.

Tablica 23

Sieć placówek handlu wewnętrznego w 1946 i 1948 roku

Wyszczególnienie	1946 r.		1948 r.	
	w liczbach bezwzględnych	w %	w liczbach bezwzględnych	w %
<i>Hurt ogółem</i>	9 950	100	8 840	100
Uspołeczniony	1 950	20	3 340	38
w tym spółdzielczy	800	8	600	7
Nie uspołeczniony	8 000	80	5 500	62
<i>Detal ogółem</i>	157 830	100	152 320	100
Uspołeczniony	16 330	11	27 320	18
w tym spółdzielczy	15 530	10	25 560	17
Nie uspołeczniony	141 500	89	125 000	82

Z r ó d ł o: Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948..., tabl. 24/V.

Znaczny spadek liczby hurtowni i sklepów, przy stale wzrastającej masie towarowej przeznaczonej na zaopatrzenie ludności, wpłynął na wzrost wskaźnika przeciętnych obrotów punktów handlowych. Charakterystyczne było przy tym wyższe tempo wzrostu obrotów poszczególnych punktów sprzedaży w sieci uspołecznionej. Posiadały one z reguły większe lokale handlowe i lepiej zaopatrzone. W tym miejscu należy przypomnieć o rozwoju uspołeczniionych domów towarowych. Z kolei znaczne uprzywilejowanie w zaopatrzeniu przedsiębiorstw państwowych

³ Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948..., tabl. 2A/V.

i spółdzielczych, zwłaszcza w atrakcyjne i drogie artykuły przemysłowe, powodowało szybki wzrost obrotów przypadających na jeden punkt sprzedaży.

Tablica 24

Przeciętne obroty jednego punktu sprzedaży w 1946 i 1948 roku
(w tys. zł)

Wyszczególnienie	1946 r.	1948 r.	Wzrost w % (1946 r. = 100)
<i>Hurt ogółem</i>	15 387	63 133	384,3
Uspółczniony	62 820	155 119	246,9
Nie uspółczniony	3 825	7 273	190,0
<i>Detal ogółem</i>	2 426	6 394	263,5
Uspółczniony	5 199	13 873	266,8
Nie uspółczniony	2 106	4 760	221,2

Z r ó d ł o: Materiały statystyczne CUP 1938, 1946—1948. AAN, CUP, t. 718, tabl. 2B/V.

Powstaje jednak pytanie, czy wysokie wskaźniki obrotów przypadających na jeden sklep lub hurtownię nie były następstwem zbyt szczupłej sieci handlowej, co z kolei mogło się odbić na jakości usług handlowych. Śledząc wskaźnik liczby ludności przypadającej na jeden punkt sprzedaży dochodzimy do wniosków potwierdzających te obawy. Okazuje się bowiem, że na początku 1948 r. na jedną placówkę handlową przypadało 189 mieszkańców, do końca 1950 r. liczba osób wzrosła do 245, gdy np. w 1935 r. analogiczny wskaźnik wynosił 83⁴. Nie należy zapominać o poważnym rozdrobnieniu handlu w Polsce międzywojennej, jednak podane różnice są zbyt duże i na pewno nie mogą świadczyć o należyтым pokryciu kraju siecią handlową. Występowały przy tym znacz-

⁴ Statystyka handlu w 1935 i 1948, opr. przez IP-H. AAN, IP-H, t. 866; Rocznik statystyczny 1964, s. 300, tabl. 16.

ne rozpiętości między poszczególnymi województwami. Najniższą gęstość sieci handlowej w stosunku do liczby ludności miały wschodnie województwa zacofane gospodarczo: białostockie, rzeszowskie, lubelskie oraz na Ziemiach Zachodnich — olsztyńskie i szczecińskie. Przodowały województwa: krakowskie i poznańskie, przede wszystkim jednak m. st. Warszawa, posiadająca w 1948 r. gęstszą sieć handlową niż w roku 1935⁵. Warszawa była

Tablica 25

Liczba ludności przypadającej na jeden punkt sprzedaży na początku 1948 r. i w końcu 1950 r. według województw

Wyszczególnienie	1948 r.	1950 r.
POLSKA	189	245
Białostockie	282	407
Bydgoskie	215	236
Gdańskie	150	262
Katowickie ^a	191	224
Kieleckie	187	303
Koszalińskie	•	289
Krakowskie	153	263
Lubelskie	281	372
Łódzkie	206	285
Olsztyńskie	232	369
Opolskie	•	230
Poznańskie	165	198
Rzeszowskie	307	333
Szczecińskie	243	295
Warszawskie	192	255
Wrocławskie	237	188
Zielonogórskie	•	290
M. st. Warszawa	44	87
M. Łódź	•	174

a W roku 1947 woj. śląsko-dąbrowskie.

Źródło: Statystyka handlu w 1935 i 1948...; *Rocznik statystyczny 1964*, s. 300, tabl. 16.

⁵ Statystyka handlu w 1935 i 1948...

typowym przykładem występującego w niektórych większych miastach nadmiernego rozwoju handlu prywatnego, silnie rozdrobnionego i znacznie przerastającego potrzeby mieszkańców. Zjawisko to w okresie „bitwy o handel” prawie całkowicie zanikło.

Szybka likwidacja prywatnej sieci handlowej przy niedostatecznym rozwoju placówek uspołecznionych prowadziła do zakłóceń w pracy aparatu handlowego. Odbijało się to bezpośrednio na poziomie zaopatrzenia ludności. Szczególnie silnie wystąpił ten problem w zakresie detalu. Niedostateczna sieć sklepów w połączeniu z niską efektywnością handlu powodowały niższe zaspokojenie potrzeb społeczeństwa, niż wynikałoby to ze stanu gospodarki⁶. W rezultacie w wielu ośrodkach miejskich, aby zakupić najniezbędniejsze towary, konsumenci musieli udawać się do sklepów oddalonych o 2—3 km. Na niektórych obszarach wystąpiły zjawiska tzw. pustyń handlowych, terenów pozbawionych minimalnej liczby punktów sprzedaży. Donoszono o takich faktach z województw rzeszowskiego i wrocławskiego⁷.

Rozwój uspołecznionej sieci handlowej uzależniony był głównie od wzrostu nakładów finansowych na cele obrotowe i inwestycyjne. Niedostateczny ich dopływ do aparatu wymiany towarowej, w następstwie uprzywilejowania odbudowy gałęzi produkcyjnych, powodował hamowanie tempa przejmowania lokali po kupcach prywatnych oraz uruchamiania nowych placówek uspołecznionych. Poważne opóźnienia notowano również w dziedzinie rozwoju techniki handlowej⁸. W połączeniu z brakami w pracy przedsiębiorstw, w pierwszym rzędzie w wyniku trudności kadrowych, nastąpiło obniżenie w okresie „bitwy

6 A. Czarnecki, *Usprawnić działalność aparatu handlowego*. „Trybuna Ludu” 9 I 1949. Pismo ministra przemysłu i handlu do wojewodów z 17 XI 1948. AAN, MPiH, t. 3308, k. 1.

7 Protokół z poufnej konferencji odbytej w MPiH 23 XII 1948..., k. 9.

8 Sprawozdanie z działalności Wydziału Ekonomicznego KW PPR we Wrocławiu za X 1948..., k. 2.

o handel" sprawności aparatu obrotu towarowego⁹. Objaw ten wystąpił głównie w małych miastach i osiedlach, gdzie proces likwidacji inicjatywy prywatnej był bardzo szybki, zaś przyrost sieci uspołecznionej znacznie odbiegał od potrzeb rynku.

Fakt ten wyzyskiwały elementy spekulacyjne do rozwoju handlu nielegalnego, sprzedając towary po paskarskich cenach. Walka z tą formą obrotu była bardzo trudna dla instytucji powołanych do kontroli handlu legalnego. Przy ówczesnym stanie równowagi rynkowej walka ze spekulacją środkami ekonomicznymi okazała się mało efektywna. W tych warunkach następował wzrost cen i zmniejszała się skuteczność działania instytucji powołanych w okresie „bitwy o handel” w celu ochrony interesów konsumenta¹⁰.

W obawie przed dalszymi zakłóceniami na rynku zarządzeniem ministra przemysłu i handlu z 30 września 1948 roku utworzona została Komisja Usprawnienia Zaopatrzenia¹¹. Zadaniem Komisji była ocena sytuacji rynkowej oraz sporządzanie zapotrzebowań na artykuły powszechnego użytku. Jej aparat został rozbudowany na szczeblach wojewódzkim i powiatowym. W następnej kolejności przy powiatowych Komisjach Usprawnienia Zaopatrzenia zorganizowano Podkomisje Detalicznej Sieci Dystrybucyjnej Handlu Uspołecznionego. Podkomisje zajęły się przyspieszeniem przejmowania oraz szybkim uruchamianiem przez przedsiębiorstwa państwowe i spółdzielcze sklepów po firmach prywatnych. Do ich zadań należało także ustalenie racjonalnej sieci detalicznej¹².

Oddziaływanie administracyjne nie mogło jednak przy-

⁹ F. Kopeć, *Rola handlu prywatnego*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 6, s. 54.

¹⁰ Notatka dyrektora Departamentu Planowania i Polityki Handlowej MPiH, M. Kality, dla wiceministra E. Szyra z konferencji w dniu 17 I 1948. AAN, MPiH, t. 236, k. 118—119.

¹¹ „Przegląd Rynkowy” 1948 nr 12, s. 6.

¹² Pismo ministra przemysłu i handlu do wojewodów z XI 1948. AAN, MPiH, t. 3308, k. 3.

nieść należytych rezultatów, gdyż w dalszym ciągu rósł nacisk fiskalny na inicjatywę prywatną, powodując jej prędką likwidację. W niedostatecznym tempie wzrastała równocześnie sieć handlu uspołecznionego, m. in. w wyniku ograniczania rozwoju spółdzielczości spożywców, działającej przede wszystkim na rynku miejskim. Nie było to zresztą zjawisko występujące jedynie w warunkach polskich. Przeciwnie, można powiedzieć, że spółdzielczość spożywców w Polsce, mimo znacznego zawężenia jej zasięgu działania, stanowiła jeszcze bardzo poważny czynnik życia gospodarczego.

W omawianym okresie, opierając się na wzorach radzieckich, spółdzielczość handlową w miastach Czechosłowacji i Węgier całkowicie zlikwidowano. Poważnym ograniczeniem uległ jej rozwój w Bułgarii i Rumunii¹³. Następowołało to pod wpływem szerzącego się w krajach demokracji ludowej przekonania o konieczności unifikacji dróg rozwoju socjalizmu w poszczególnych państwach. Wyrazem przyjęcia tej koncepcji było prawie równoczesne uspołecznienie handlu w europejskich krajach demokracji ludowej. W Czechosłowacji handel uspołeczniony, przede wszystkim państwowy, skupiał w 1949 r. 71,9% obrotów, w Bułgarii w 1948 r. 68,8% obrotów. Podobnie w Rumunii w 1949 r. na handel uspołeczniony przypadało 60% obrotów, na Węgrzech natomiast handel uspołeczniony dominował już w 1948 r.¹⁴

Nasuwa się w tym miejscu pytanie: Czy dla uchwycenia przez państwo decydujących ogniw w obrocie towarowym i objęcia go planowaniem gospodarczym potrzebne było tak daleko idące uspołecznienie handlu? Czy nie wystarczyło uzyskać przewagę państwa w zbycie i hurcie oraz podstawowych branżach handlu detalicznego?

¹³ K. B o c z a r, *Rola spółdzielczości spożywców w ekonomice Polski Ludowej i innych krajów socjalistycznych*. „Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy” 1968 nr 1, s. 11.

¹⁴ *Handel w europejskich krajach demokracji ludowej*. Warszawa 1953, s. 278.

W Polsce, jak wykazały doświadczenia pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, państwo pod wpływem nie zawsze słusznych koncepcji ekonomicznych dążyło do całkowitego opanowania hurtu, odbierając go nawet spółdzielczości spożywców. Jednocześnie poprzez rozbudowę silnie scentralizowanych przedsiębiorstw handlu detalicznego starało się przejąć pod swój zarząd jak największą ilość placówek handlowych w mieście, często kosztem sieci spółdzielczej. Jedynie rynek wiejski został pozostawiony jako wyłączna sfera wpływów spółdzielni skupionych w CRS „Samopomoc Chłopska”. Tym samym prawie całkowicie wyeliminowano inicjatywę prywatną z handlu, ograniczono działalność spółdzielni w miastach do obrotów detalicznych i poważnie zredukowano wpływ czynnika społecznego na działalność przedsiębiorstw zarówno spółdzielczych, jak i państwowych. Aparat handlowy, w rezultacie przyjęcia scentralizowanych form organizacyjnych, stał się potężną, ale mało operatywną machiną biurokratyczną, pozbawioną elastyczności, tak koniecznej w wymianie towarowej.

W dyskusji podjętej w 1956 r. na temat konieczności reformy handlu wewnętrznego w Polsce wysunięto szereg istotnych zarzutów pod adresem organizacji, zarządzania i działalności aparatu obrotu towarowego. Wprawdzie krytyka dotyczyła struktury handlu z okresu planu sześcioletniego, ze względu jednak na fakt, że zasadnicze zmiany dokonane zostały w okresie „bitwy o handel”, ocena dotychczasowego rozwoju handlu obejmowała także lata 1947—1948. Za błędne uznano zbyt szczegółowe planowanie obrotu towarowego, sztywne ustalanie cen, ograniczanie inicjatywy przedsiębiorstw, ustanowienie przewagi hurtu nad detalem oraz nadmierne rozwinięcie rozdzielnictwa towarów¹⁵.

Ograniczanie w znacznej mierze samodzielności insty-

¹⁵ W. J a m p e l, *Kierunki zmian w handlu polskim na tle oceny jego działalności*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 3, s. 17.

tucji handlowych i obwarowanie ich działalności różnego rodzaju zakazami i nakazami wynikało z istnienia przez szereg lat rynku producenta. Sytuacja taka nie sprzyjała procesowi decentralizacji i podnoszenia sprawności handlu. Przeciwnie, dostosowując organizację obrotu towarowego do ówczesnego systemu gospodarki kraju, powoli przekształcano go w silnie scentralizowany aparat rozdzielnictwa produktów.

Wypowiadając się za usprawnieniem handlu uspołecznionego, dyskutanci postulowali usamodzielnienie przedsiębiorstw i w większym stopniu powiązanie instytucji handlowych z organami administracji terenowej, znającej potrzeby miejscowej ludności, a więc radami narodowymi różnych szczebli. W tym samym celu domagano się uaktywnienia samorządu spółdzielczego. Jednocześnie wypowiadano się za ograniczoną restytucją handlu prywatnego, jako czynnika pobudzającego rozwój gospodarki drobnotowarowej. Jego nową rolę widziano w uzupełnieniu sieci i asortymentu towarów przedsiębiorstw uspołecznionych¹⁶.

W dyskusjach dużo miejsca poświęcono również zagadnieniu spółdzielczości handlowej. Krytykowano zarówno błędy samej spółdzielczości, jak i niewłaściwe posunięcia w stosunku do niej w latach 1948—1955. Zwłaszcza silnie przeciwstawiano się tendencjom czynienia ze spółdzielczości aparatu identycznego z handlem państwowym. Podkreślano zarazem istotny wpływ, jaki wywarła „bitwa o handel” na zespolenie celów ruchu spółdzielczego z interesami państwa poprzez włączenie spółdzielczości w ramy planowej gospodarki narodowej¹⁷.

¹⁶ S. Barcikowski, *Sytuacja, rola i zadania handlu prywatnego w Polsce*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 4, s. 33; F. Kopeć, *Rola...*, s. 54.

¹⁷ Zob. St. Szwalbe, *Uwagi do dyskusji na temat miejsca i roli spółdzielczości w nowym modelu gospodarczym Polski*. „Myśl Gospodarcza” 1957 nr 5, s. 117; *Wpływ rewolucji październikowej na ruch spółdzielczy*. Warszawa 1958, s. 273; *Aktualne zadania ruchu spółdzielczego w Polsce*. Warszawa 1956, s. 93.

U podstaw zmian dokonanych w 1957 r. w handlu wewnętrznym, nazywanych też małą reformą handlu, leżał pogląd o konieczności utrzymania w gospodarce socjalistycznej decydującej roli aparatu uspołecznionego w wymianie towarowej. Potwierdzona została słuszność koncepcji zorganizowania potężnego hurtu państwowego, jak też kierowanego przez państwo detalu. Zadecydowały o tym wywody teoretyczne oraz doświadczenia innych krajów budujących ustrój socjalistyczny, przede wszystkim Związku Radzieckiego. Wydaje się, że zapoczątkowana w czasie „bitwy o handel” koncepcja handlu polskiego była zgodna z generalnymi tendencjami gospodarki światowej.

Tak więc w dziesięć lat po rozpoczęciu „bitwy o handel” jej program uznano za słuszny. Skrytykowano wprawdzie niektóre metody i środki realizacji, równocześnie jednak podkreślono wiele osiągnięć.

W nowych formach organizacyjnych ściśle podporządkowany planowi ogólnogospodarczemu uspołeczniony aparat handlowy, mimo pewnych braków w działalności, zdał egzamin w trudnym okresie planu sześcioletniego. Dostyć skutecznie interweniował na rynku w okresach wzrostu fali spekulacji, stopniowo zaczął podnosić kulturę handlu i tworzył model socjalistycznego obrotu towarowego. Reformy przeprowadzone po 1956 r. przyczyniły się do usprawnienia działalności handlu i wyeliminowania szeregu istotnych błędów popełnionych w poprzednim okresie. Przywrócono i powiększono jeszcze rolę przedsiębiorstw spółdzielczych na rynku. Uelastyczniono pracę aparatu handlu państwowego, dokonując istotnych zmian organizacyjnych. Podniesiono stopień samodzielności przedsiębiorstw w ramach planu. Zezwolono na niewielki wzrost sieci prywatnej. Nie sprecyzowano jednak zasięgu i struktury handlu nie uspołecznionego. Problem ten nie został rozstrzygnięty do dnia dzisiejszego, czego

dowodem jest trwający proces rozwoju form agencyjnych w obrocie towarowym.

Podstawowe zagadnienia strukturalne obrotu wewnętrznego w Polsce zostały jednak rozwiązane już w okresie „bitwy o handel”. Dotyczy to przede wszystkim miejsca handlu państwowego i roli spółdzielczości w nowym ustroju. Późniejsze korektury miały charakter wyłącznie organizacyjny. Nie zapominając o wielu brakach i błędach wynikłych w trakcie realizacji „bitwy o handel”, należy podkreślić jej olbrzymie znaczenie w procesie budownictwa socjalistycznego w Polsce. Poddano handel planowaniu ogólnogospodarczemu, co stanowiło ważny etap w kształtowaniu socjalistycznego charakteru naszej gospodarki. Organizacja handlu została dostosowana do poziomu rozwoju stosunków produkcji, uwzględniono przy tym pewne specyficzne polskie cechy handlu, wyrażające się m. in. w szerokim rozwoju spółdzielczości spożywców.

2. WPLYW „BITWY O HANDEL” NA STAN RÓWNOWAGI RYNKOWEJ I POŁOŻENIE MATERIALNE LUDNOŚCI

Zgodnie z założeniami „bitwy o handel”, zmiany w handlu wyrażające się przede wszystkim rozbudową aparatu uspołecznionego, zwłaszcza państwowego, oraz polityka cen i finansowa miały zahamować odradzanie się elementów kapitalistycznych, zlikwidować zakłócenia występujące na rynku oraz spowodować polepszenie warunków bytowych ludności pracującej. Prześledźmy zatem stan rynku i związaną z nim sytuację materialną społeczeństwa polskiego od rozpoczęcia „bitwy o handel”.

Ponieważ niemożliwe jest oddzielenie wpływu „bitwy o handel” na położenie ludności od oddziaływania innych czynników, jak np. poziom produkcji, bilans handlu zagranicznego czy polityka płac, do analizy włączyliśmy zasadnicze elementy oddziałujące na stan równowagi

rynkowej, z podkreśleniem tych, na które istotny wpływ wywarła „bitwa o handel”.

Już pod koniec drugiego kwartału 1947 r. i w drugiej połowie tegoż roku poważnie wzrosła podaż artykułów przemysłowych na rynek. Znacznie poprawiło się zaopatrzenie w artykuły włókiennicze, skórzane i materiały budowlane (zob. tabl. 26).

Tablica 26

*Podaż artykułów przemysłowych na cele konsumpcyjne
w 1947 roku
(w mld zł)*

Kwartał	Wartość podaży	Wzrost w % (I kwartał 1947 r. = 100)
I	76,5	100,0
II	113,5	148,6
III	115,0	151,6
IV	121,0	158,4
Ogółem	426,0 ^a	

^a W tym 20 mld zł usługi PKP i PKS

Źródło: Ogólna podaż artykułów przemysłowych na cele konsumpcyjne w 1947 r. Opr. CUP. AAN, CUP, t. 1665, k. 147.

Zasadniczym czynnikiem, który wpłynął na podniesienie podaży, był wzrost produkcji przemysłowej w drugim półroczu 1947 r. o 16,8% w stosunku do pierwszego¹⁸. Ogólnie wytwórczość przemysłu wielkiego i średniego liczona w cenach niezmiennych przewyższała o 2% poziom produkcji z 1938 r., a w przeliczeniu na jednego mieszkańca osiągnęła wskaźnik 148 (1938 r. = 100)¹⁹. Przemysł polski borykał się jednak ze złym stanem urządzeń produkcyjnych, przerwami w dostawie energii elektrycznej

¹⁸ T. Zawadzki, *Produkcja przemysłowa w I-szym półroczu 1947 r....*, s. 11.

¹⁹ W. Hagemeyer, W. Przelaskowski, *Problemy siły nabywczej pieniądza*. Warszawa 1968, s. 85; B. Minc, *Wstęp do nauki planowania gospodarki narodowej*. T. I. Warszawa 1950, s. 216.

oraz surowców, zwłaszcza importowanych. Odbijało się to przede wszystkim na jakości wyrobów i asortymencie produkcji²⁰.

Pierwszy kwartał 1948 r. charakteryzowało znaczne ożywienie w gospodarce, głównie dzięki korzystnym warunkom atmosferycznym. W przemyśle sprawnie realizowano plany produkcyjne, pewnej poprawie uległa jakość wyrobów (zob. tabl. 27)²¹. Ogółem produkcja przemysłowa

Tablica 27

*Wskaźniki produkcji przemysłowej
w okresie lipiec 1947 — grudzień 1948 r.
(1938 r. = 100)*

Rok miesiąc	Wskaźnik ogólny	Wskaźnik produkcji artkułów konsumpcyjnych
1947 VII	100,5	76,0
VIII	105,1	82,8
IX	107,6	85,2
X	111,4	90,2
XI	121,8	97,9
XII	120,7	101,1
1948 I	125,1	108,0
II	132,8	115,8
III	128,2	112,9
IV	130,9	116,8
V	138,9	126,8
VI	134,6	121,0
VII	124,4	105,6
VIII	130,5	111,8
IX	134,2	115,6
X	139,6	119,3
XI	148,5	126,6
XII	138,3	123,1

Źródło: *Tablice statystyczne* IGN 1949 nr 3, s. 3, tabl. 6.

²⁰ Miesięczne sprawozdania CUP z sytuacji gospodarczej w Polsce w X—XI 1947. AAN, CUP, 391.

²¹ *Sytuacja ekonomiczna Polski w styczniu, lutym i marcu 1948 r.* „Wiadomości NBP” 1948 nr 3, 4, 5.

wa liczona w cenach niezmiennych powiększyła się w 1948 r. o 42,7% w porównaniu z 1947 r.²² Pozwoliło to na dalsze zwiększenie podaży towarów na rynek i podniesienie spożycia²³.

Mniejsze sukcesy notowano w zakresie produkcji artykułów rolnych. W 1947 r. zbiory zbóż przekroczyły poziom 1946 r. zaledwie o 5%, a ziemniaków o 10%²⁴. Przyczyn trudności w zakresie produkcji rolnej trzeba szukać w stale jeszcze odczuwalnych w tym okresie zniszczeniach wojennych, niekorzystnych warunkach atmosferycznych, ciężkiej zimie i suszy w okresie letnim. Niedostateczne wyniki produkcyjne rolnictwa spowodowały niedobór żywności w kraju, który w samym zbożu obliczany był na 847,9 tys. ton²⁵. Niezbędna stała się pomoc żywnościowa dla Polski, zwłaszcza że UNRRA zakończyła działalność w naszym kraju. Uzyskanie pomocy napotykało jednak znaczne trudności wobec wzrastającego napięcia międzynarodowego i odrzucenia przez kraje demokracji ludowej planu Marshalla. W tych okolicznościach Stany Zjednoczone cofnęły oferowane Polsce dostawy artykułów spożywczych na sumę 68 mln dolarów²⁶.

W 1948 r. zbiory zbóż osiągnęły 9 mln ton i były o 41% wyższe niż w roku 1947, jednocześnie produkcja zwierzęcą wzrosła o 22%²⁷. Pozwoliło to na zmniejszenie importu artykułów rolnych z wyjątkiem mięsa i tłuszczów. Dobre wyniki w produkcji rolnej nie zniwelowały rysujących się w gospodarce polskiej różnic w tempie wzrostu produkcji przemysłowej i rolnej. Wprost przeciwnie,

22 B. Minc, *Wstęp...*, s. 235.

23 Por. K. Ryć, *Spożycie a wzrost gospodarczy Polski 1945—1970*. Warszawa 1968, s. 356.

24 Sprawozdanie CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce w III kwartale 1947...

25 Materiały statystyczne „B” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski 1945—1948..., t. 1, k. 87.

26 Sprawozdanie CUP z sytuacji gospodarczej w Polsce w 1947...

27 *Sprawozdanie rządu polskiego dla FAO za rok 1949*. Warszawa 1949, s. 36.

nastąpiła dalsza dyferencjacja, co m. in. było rezultatem stałego powiększania nakładów inwestycyjnych na przemysł kosztem rolnictwa²⁸. Na szkodliwość tego zjawiska

Tablica 28

*Dynamika wzrostu produkcji przemysłowej i rolniczej
w latach 1947—1948*

*(każdorazowo w porównaniu z rokiem poprzednim,
w cenach niezmiennych)*

Rok	Produkcja przemysłowa	Produkcja rolnicza
	w %	
1947	35,5	29
1948	42,7	25

Źródło: B. Minc, *Wstęp do nauki planowania gospodarki narodowej*. T. I. Warszawa 1950, s. 235.

oraz wzrastającej dysproporcji w tempie rozwoju produkcji środków wytwórczych i artykułów konsumpcyjnych wskazywał w grudniu 1947 r. S. Jędrychowski²⁹. Ostrzegił on także przed możliwością wystąpienia zakłóceń na rynku.

Poważne zmiany zachodziły również w przywozie towarów zagranicznych. Wprawdzie w drugim półroczu 1947 roku import nieznacznie wzrósł, jednak udział dóbr konsumpcyjnych zmniejszył się z 45% w 1946 r. do 27,5%³⁰. Duże znaczenie dla likwidacji dotkliwego deficytu żywnościowego miała pomoc Związku Radzieckiego. W 1947 roku Polska zakupiła 248 tys. ton zboża radzieckiego³¹.

W 1948 r. ogólna wartość importu wynosiła 520 mln dolarów, przekraczając o 54,3% poziom osiągnięty w roku

²⁸ B. Minc, *Wstęp...*, t. I. s. 228.

²⁹ Przemówienie S. Jędrychowskiego na naradzie kierowników Wydziałów Przemysłowych KW PPR 14 XII 1947. AZHP, KC PPR, 295/XI/2.

³⁰ T. Witt, *Obrót zagraniczny Polski w 1947 r.* „Biuletyn IGN” 1948 nr 7, s. 19.

³¹ Kwartalne sprawozdania Ministerstwa Apropowizacji..., k. 1.

poprzednim³². Jednocześnie nastąpił ponad dwukrotny wzrost eksportu, który wyraził się sumą 528 mln dolarów³³.

Wzrost przywozu środków inwestycyjnych i produkcyjnych (w tym nawozów sztucznych) spowodowany był koniecznością szybkiej odbudowy kraju, którą zakładał plan trzyletni. Pociągało to za sobą ograniczenia w zakupie za granicą towarów przeznaczonych na rynek konsumpcyjny. Z drugiej strony konieczność finansowania importu wymagała rozwoju eksportu, nawet tak bardzo potrzebnych do podniesienia stopy życiowej społeczeństwa płodów rolnych.

Mimo pewnych dysproporcji w produkcji przemysłowej i rolniczej, które dość ostro ujawniły się dopiero w latach następnych, oraz nacisku deficytu bilansu handlowego następował stały wzrost nasycenia rynku towarami (zob. tabl. 29).

Spżycie większości artykułów nieżywnościowych znacznie przekroczyło wskaźniki przedwojenne. Pozwoliło to na stopniową likwidację zaopatrzenia reglamentowanego i ograniczenie rynku sztywnego. Z dniem 1 kwietnia 1948 roku zniesiono przydziały kartkowe: cukru, kaszy, ziemniaków i wyrobów dziewiarskich, od 1 listopada również chleba, mąki i węgla³⁴. Ostateczne zniesienie reglamentowanego zaopatrzenia ludności nastąpiło z dniem 1 stycznia 1949 r.³⁵

Wzrastającej podaży towarów na rynek towarzyszyła ostrożna polityka finansowa, która miała nie dopuścić do inflacji. W zakresie emisji pieniądza wystąpiło wyższe tempo wzrostu podaży pieniądza bankowego niż gotówkowego. W drugiej połowie 1947 r. obieg pieniądza ban-

³² *Sprawozdanie rządu...*, s. 4.

³³ Tamże.

³⁴ Przemówienie H. Minca. W: *Sprawozdanie... z pos. Sejmu...* 30 XII 1948, szp. 13.

³⁵ Tamże. W 1952 r. przejściowo przywrócono system zaopatrzenia reglamentowanego ludności miejskiej.

kowego wzrósł o 34,5 mld zł, zaś gotówkowego o 24 mld zł³⁶. Wynikało to z rozwoju sektora uspołecznionego, któ-

Tablica 29

Spżycie niektórych artykułów konsumpcyjnych na jednego mieszkańca w latach 1933—1937 oraz w 1947 i 1948 roku
(w kg)

Artykuły	Lata		
	1933—1937	1947	1948
Papier	5,5	7,7	8,6
Tkaniny wełniane	0,5	0,7	0,8
Tkaniny bawełniane	1,4	1,8	2,0
Skóry twarde	0,6	0,2	0,4
Cukier	11,8	14,8	19,1
Drożdże	0,2	0,3	0,3
Sól jadalna	8,2	10,5	11,7
Mydło	1,5	.	2,4 ^a
Artykuły zbożowe	136 ^b	113	129
Ziemniaki	275 ^b	218	273
Mięso i ryby	24 ^b	23,1	24,9
Tłuszcze (z masłem)	8 ^b	6,1	7,2
Mleko i przetwory	201,2 ^b	127,5	132,5

a Dane z 1949 r.

b Dane z 1938 r.

Źródło: *Rocznik statystyczny 1949*, s. 102, tabl. 19; W. Przelaskowski, *Spżycie żywności w Polsce*. Warszawa 1960, s. 98.

ry zgłaszał rosnące zapotrzebowanie na kredyt. Równocześnie przeprowadzono reformę systemu finansowego w Polsce, w coraz większym stopniu opierając go na rozliczeniach bezgotówkowych³⁷. Ogółem obieg pieniężny wzrósł w 1948 r. o 43% w porównaniu z rokiem poprzednim i osiągnął sumę 130,7 mld zł (zob. tabl. 30).

Wzrost emisji pieniądza gotówkowego, zwłaszcza w drugiej połowie 1948 r., pozostawał w związku z podwyż-

³⁶ W. Fischer, *Rynek pieniężny w Polsce*. „Biuletyn IGN” 1948 nr 7, s. 6, tabl. 4.

³⁷ *Finanse Polski Ludowej w latach 1944—1960*. Warszawa 1964, s. 9.

szeniem płac i likwidacją zaopatrzenia kartkowego. Dodatkowa ilość pieniądza na rynku nie spowodowała jednak większych zakłóceń w gospodarce, gdyż jednocześnie nastąpił wzrost masy towarowej na rynku. Przeciwdziałała inflacji także rozwijana przez rząd w ramach „bitwy o handel” akcja wzmożonego opodatkowania inicjatywy prywatnej, obszerniej omówiona w rozdziale poprzednim. W rezultacie siła nabywcza złotego spadła w 1948 roku zaledwie o 3,2%, gdy w roku 1947 spadek wyniósł 28%³⁸. Zasadnicza poprawa zaopatrzenia rynku oraz roz-

Tablica 30

*Emisja pieniądza gotówkowego
w okresie lipiec 1947 — grudzień 1948 r.
(w mln zł)*

Rok miesiąc	Emisja	Rok miesiąc	Emisja	Rok miesiąc	Emisja
1947 VII	70 873	1948 I	90 808	1948 VII	110 737
VIII	73 086	II	90 190	VIII	113 919
IX	75 353	III	89 663	IX	115 414
X	85 638	IV	98 966	X	122 118
XI	85 920	V	97 303	XI	123 028
XII	91 483	VI	102 668	XII	130 713

Zródło: *Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu 1948* nr 2, s. 27. AZHP, CKW PPS, 235/XV/247; *Tablice statystyczne IGN 1949* nr 3, tabl. 1.

winięty w okresie „bitwy o handel” system przeciwdziałania drożyznie i spekulacji wpłynęły na kształtowanie się cen. Ogólny wskaźnik cen wolnorynkowych w Warszawie podniósł się w drugim półroczu 1947 r. zaledwie o 6,4% (zob. tabl. 31), gdy w pierwszych sześciu miesiącach tegoż roku o 24,4%³⁹.

Niższe tempo wzrostu charakteryzowało natomiast ceny artykułów przemysłowych. Poza wzrostem podaży

³⁸ W. Hagemeyer, W. Przelaskowski, *Problemy...*, s. 97.

³⁹ *Sytuacja gospodarcza Polski...*, s. 168; *Materiały statystyczne „B” dotyczące zagadnień gospodarczych Polski...*, t. 1, k. 144.

przyczyniło się do tego obniżenie przez rząd w październiku 1947 r. cen wielu produktów wytwarzanych przez przemysł państwowy. Między innymi o 20% obniżono ceny mebli, o 15% tkanin wełnianych, o 10% maszyn rolniczych⁴⁰.

Tablica 31

Wskaźniki cen wolnorynkowych w Warszawie
w okresie lipiec 1947 — grudzień 1948 r.
(kwiecień 1945 r. = 100)

Rok miesiąc	Ogólny	Zywność	Artykuły przemysłowe
1947 VII	147,8	109,0	186,5
VIII	148,0	105,1	190,9
IX	151,7	105,7	195,6
X	152,5	111,9	193,1
XI	152,5	111,7	193,3
XII	154,2	115,9	192,5
1948 I	153,3	112,1	194,5
II	154,7	113,9	195,4
III	155,3	114,0	196,6
IV	150,4	111,1	189,7
V	149,2	110,7	187,7
VI	149,3	112,2	186,4
VII	147,4	109,9	184,9
VIII	146,5	108,8	184,2
IX	143,7	113,2	174,2
X	144,2	115,5	172,9
XI	144,2	115,3	173,0
XII	147,7	122,2	173,2

Zródło: *Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu 1948 nr 2, s. 21; Tablice statystyczne IGN 1949 nr 1, tabl. 4—5.*

W 1948 r., po pewnej zwwyżce cen artykułów przemysłowych w pierwszym kwartale, wywołanej przedsezonowym wzrostem popytu (głównie na materiały budowlane

⁴⁰ „Przegląd Rynkowy” 1947 nr 23, s. 1—2.

ne)⁴¹, następował stały ich spadek. Rosły natomiast ceny żywności z pewnym zahamowaniem w kwietniu i maju oraz w okresie późniejszym. Szczególnie poważne trudności wystąpiły na rynku mięsnym, zmuszając rząd do interwencji typu administracyjnego w oparciu o instytucje powołane w ramach akcji „bitwy o handel”.

Ponieważ wzrost cen artykułów żywnościowych wyniósł 10,1%, zaś spadek cen artykułów przemysłowych 21,3%, ogólny wskaźnik cen wolnorynkowych obliczany dla Warszawy obniżył się w 1948 r. o 5,6% (zob. tabl. 31). Występujące tak w 1948 r., jak i w drugiej połowie 1947 r. fluktuacje cen nie wywarły jednak większego wpływu na kształtowanie się kosztów utrzymania (zob. tabl. 32).

Tablica 32

*Wskaźniki kosztów utrzymania w Warszawie
w okresie lipiec 1947 — listopad 1948 r.
(1947 r. = 100)*

Rok miesiąc	Wskaźniki	Rok, miesiąc	Wskaźniki	Rok. miesiąc	Wskaźniki
1947 VII	105,9	1948 I	104,7	1948 VII	104,9
VIII	104,9	II	106,3	VIII	104,3
IX	103,9	III	106,5	IX	104,8
X	102,0	IV	103,6	X	106,7
XI	102,7	V	103,8	XI	108,2
XII	105,4	VI	103,6	XII	.

Źródło: *Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu* 1948 nr 2 i 12.

Jak wynika z tablicy 32, koszty utrzymania poza niewielkimi wahaniami wykazywały stabilizację. Równocześnie rósł fundusz płac, w wyniku wzrostu zatrudnienia i poziomu zarobków. W grudniu 1948 r. przeciętne zatrudnienie przewyższało o 118,0 tys. osób stan z grudnia

⁴¹ Miesięczne sprawozdania CUP o sytuacji gospodarczej w Polsce, II 1948. AAN, CUP, t. 393, k. 67.

1947 r.⁴² Jednocześnie fundusz płac powiększył się w 1948 roku o ok. 50%⁴³.

Wzrost wypłat wywołany został przede wszystkim stopniowym podnoszeniem zarobków, w związku ze wspomnianą likwidacją zaopatrzenia reglamentowanego. W wyniku tych tendencji nastąpiła poważna podwyżka płac realnych. W 1947 r. przeciętne realne płace pracownicze podniosły się o 14%, zaś w 1948 r. były o 23% wyższe niż w roku poprzednim⁴⁴. Sukcesy w podnoszeniu na wyższy poziom warunków bytowych ludności w drugiej połowie 1947 r. i w 1948 r. pozwoliły na wykonanie założeń planu trzyletniego. W 1949 r. dochód narodowy w przeliczeniu na jednego mieszkańca był o 75% wyższy niż w roku 1938, spożycie na jednego mieszkańca o 42% wyższe w porównaniu z 1937 r.⁴⁵ Poprawę odczuły przede wszystkim warstwy najmniej przed wojną zarabiające. Łącznie z rozwijanymi różnymi formami spożycia zbiorowego (wczasy, stołówki, kolonie itd.) było to świadectwem postępu gospodarczego i społecznego, jaki uczyniła Polska w pierwszych latach po wyzwoleniu.

Na wzrost poziomu życia ludności oddziaływał przede wszystkim rozwój produkcji, bezpośrednio wpływający na wielkość produktu globalnego, ale jednakowo ważny był podział dochodu narodowego, w nie mniejszym stopniu decydujący o warunkach bytowych społeczeństwa. Również w dziedzinie dystrybucji dochodu narodowego należy dopatrywać się zmian wywołanych „bitwą o handel”. Jak podkreśla to wielu badaczy gospodarczych tego okresu, nastąpiły znaczne przesunięcia w podziale dochodu narodowego między poszczególnymi sektorami. M. K u c h a r s k i pisał, że „[...] nastąpiło relatywne zmniejsze-

42 *Tablice statystyczne IGN 1948 nr 3, tabl. 12.*

43 *Sprawozdanie rządu...*, s. 5.

44 J. K o f m a n, *Krok za krokiem*. „Robotniczy Przegląd Gospodarczy” 1948 nr 3, s. 4; K. R y ć, *Spożycie...*, s. 31; *Sprawozdanie rządu...*, s. 5.

45 A. K a r p i ń s k i, *Zarys rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*. Warszawa 1968, s. 20.

nie ogólnego udziału w dochodzie narodowym sektora prywatnego w mieście"⁴⁶. Za podstawę tego poglądu przyjął wzrost świadczeń gospodarki nie uspołecznionej na rzecz skarbu państwa. Według niego świadczenia rolnictwa indywidualnego wzrosły z 22,9 mld zł w 1947 r. do 41,9 mld w 1948 r., zaś świadczenia gospodarki nie uspołecznionej poza rolnictwem z 44,7 mld do 87,1 mld zł⁴⁷.

Brak pełnych danych statystycznych o podziale dochodu narodowego w omawianym okresie nie pozwala na przeprowadzenie szczegółowej analizy. Spróbujmy jednak na podstawie dostępnych materiałów liczbowych, z konieczności w sposób wycinkowy i mało precyzyjny, nawiązać interesujący nas problem.

Pierwszego powojennego szacunku dochodu narodowego dokonał Główny Urząd Statystyczny za rok 1947⁴⁸. Wśród danych dotyczących produkcji czystej liczonej w cenach z 1937 r. i 1947 r., zrealizowanej w poszczególnych działach gospodarki, znajdujemy pozycję, która ujawnia przywłaszczony przez handel prywatny produkt wytworzony przez przemysł i rolnictwo. Według szacunku GUS wyniósł on w 1947 r. 1 457,2 mln zł (w cenach z 1937 roku), co stanowiło 9,9% dochodu narodowego⁴⁹. W późniejszych opracowaniach poddano krytyce sposób przeliczania marży handlu na ceny z 1937 r., jako prowadzący do pewnych nieścisłości w wynikach. Nie podważono jednak faktu istnienia w produkcie czystym handlu znacznego odsetka wartości „przechwyconej”⁵⁰. Spróbujmy zatem spojrzeć na rezultaty „bitwy o handel” poprzez zmiany w wielkości produktu przywłaszczonego przez handel prywatny.

46 M. Kucharski, *Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu*. Warszawa 1964, s. 261.

47 Tamże, s. 263.

48 *Dochód narodowy Polski 1947*. Warszawa 1949.

49 Produkt przywłaszczony otrzymano potrącając z marży czystej (różnica między marżą globalną a kosztami materialnymi), zrealizowanej w obrocie handlowym, koszty niematerialne handlu oraz koszty osobowe i podatki. Tamże, s. 16, tabl. 1.

50 L. Ziencowski, *Dochód narodowy Polski 1937—1960*. Warszawa 1963, s. 332 i 338.

Niezbędne materiały statystyczne znajdujemy w opracowaniach Centralnego Urzędu Planowania. Wykazują one niewielkie różnice w stosunku do danych zawartych w przytoczonym wyżej szacunku GUS, mają jednak tę przewagę nad pierwszymi, że pozwalają na porównanie interesujących nas wielkości w latach 1946—1948 (zob. tabl. 33).

Tablica 33

Produkcja materialna w latach 1946—1948
(w zł z 1937 r.)

Wyszczególnienie	L a t a					
	1946		1947		1948	
	w mln zł	w %	w mln zł	w %	w mln zł	w %
Przemysł	4 144	41,2	6 612	44,4	7 872	43,8
Rolnictwo	2 575	25,6	3 376	22,7	4 566	25,4
Budownictwo	475	4,7	698	4,7	974	5,4
Komunikacja i łączność	618	6,1	1 366	9,0	1 580	8,9
Handel	2 253	22,4	2 850	19,2	2 968	16,5
w tym: produkt przywłaszczony	1 227	12,2	1 457	9,8	930	5,2
Ogółem	10 065	100	14 902	100	17 960	100

Źródło: Materiały statystyczne CUP 1933, 1946—1948. AAN, CUP, t. 713, tabl. 1/VI.

Z analizy tablicy 33 wynika, że w okresie „bitwy o handel” wartość produktu „przywłaszczonego” przez handel prywatny, liczona w złotych z 1937 r., obniżyła się bardzo poważnie, a jej udział w dochodzie narodowym spadł z 12,2% w 1946 r. do 5,2% w 1948 r., a więc ponad dwukrotnie. Wydaje się, że mimo zastosowania niewłaściwej metody przeliczania cen bieżących na ceny z 1937 r. porównanie wartości względnych produktu „przechwyconego” ma istotny walor poznawczy. Wykazuje mianowicie poważne przesunięcia w podziale dochodu narodowego pod wpływem „bitwy o handel” na korzyść sektora uspo-

lecznionego, w drodze obniżenia udziału kupiectwa prywatnego w produkcji społecznej. W pewnym stopniu pozwoliło to polepszyć warunki życiowe ludzi pracy.

Bardzo istotną rolę odegrała „bitwa o handel” w dziedzinie walki z inflacją. Wprowadzenie systemu ustalania oraz kontroli cen i zysków, przede wszystkim jednak wzrost prężności działania aparatu fiskalnego, przyczyniły się do hamowania zjawisk inflacyjnych. Wprawdzie reforma walutowa w 1950 r. wykazała, że nie udało się uzyskać całkowitej równowagi finansowej⁵¹, jednak pewnych niekorzystnych zjawisk rynkowych w okresie planu trzyletniego nie można porównywać z sytuacją inflacyjną Polski w początkach lat dwudziestych. Było to niewątpliwie poważne osiągnięcie władzy ludowej o znaczeniu nie tylko gospodarczym, ale i politycznym.

Pomimo pewnych braków możemy uważać, że „bitwa o handel” przyczyniła się do sukcesów osiągniętych przez gospodarkę polską w latach 1947—1949. Jak podkreślił K. Secomski: „Pomyślne rezultaty w dziedzinie uzdrowienia wymiany wewnętrznej umożliwiły znacznie spokojniejsze warunki realizacji zadań odbudowy”⁵².

Obok wpływu „bitwy o handel” na przemiany strukturalne w obrocie towarowym, a także na poprawę warunków życia ludności, nie należy zapominać o jej znaczeniu politycznym. „Bitwa o handel” stanowiła ważny etap w kształtowaniu modelu państwa socjalistycznego w naszym kraju według programu i pod kierownictwem Polskiej Partii Robotniczej⁵³.

51 Z. Karpiński, *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*. Warszawa 1968, s. 188.

52 K. Secomski, *Analiza wykonania planu trzyletniego*. Warszawa 1950, s. 55.

53 J. Kaliński, *Gospodarcze i polityczne rezultaty „bitwy o handel” (1947—1948)*. „Zeszyty Naukowe SGPiS” 1969 nr 71. Por. N. Kołomejczyk, B. Syzdek, *Polska...*, s. 198—208 i 226—240; A. Orzechowski, *Kres rozłamu*. „Polityka” 1968 nr 50, s. 1; B. Syzdek, *Wokół dróg budowy socjalizmu w Polsce*. „Życie Literackie” 1968 nr 50, s. 4; B. Syzdek, *Schematyzm przeciw twórczej myśli*. „Życie Literackie” 1969 nr 5, s. 6; R. Halaba, *Dyskusja nad niektórymi problemami działalności PPS w latach 1944—1948*. „Z pola walki” 1967 nr 4, s. 261.

BIBLIOGRAFIA

Źródła i opracowania

1. Archiwalia

Archiwum Akt Nowych w Warszawie; zespoły:

- Centralny Urząd Planowania
- Izba Przemysłowo-Handlowa
- Komitet Ekonomiczny Rady Ministrów
- Ministerstwo Apropowizacji
- Ministerstwo Przemysłu i Handlu
- Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego
- Związek Rewizyjny Spółdzielni

Archiwum Zakładu Historii Partii w Warszawie; zespoły:

- Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej
- Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej

2. Źródła drukowane

- Aktualne zadania ruchu spółdzielczego w Polsce*. Warszawa 1956.
- Biuletyn statystyczny Ministerstwa Skarbu 1947—1948*.
- Dochód narodowy Polski 1947*. Warszawa 1949.
- Dziennik Urzędowy Ministerstwa Przemysłu i Handlu 1947—1948*.
- Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1944—1948*.
- Foreign Trade in Poland*. London 1946.
- II Główny Zjazd Delegatów „Społem” ZGS RP 25—26 listopada 1947 r.* Warszawa 1948.
- Izba Przemysłowo-Handlowa RP. Sprawozdanie z działalności w latach 1944—1950*. Warszawa 1950.
- Kalendarz Socjalisty 1948*.
- Kongres Spółdzielczy w Lublinie 25—26 listopada 1944 r.* Łódź 1947.
- Minc H., *Przemówienie wygłoszone na konferencji „Przemysł dla Wsi” w dniu 6 września 1946 r.* Warszawa 1946.
- Monitor Spółdzielczy 1948*.
- Narada informacyjna dziewięciu partii*. Warszawa 1947.
- Pamiętniki osadników Ziemi Odzyskanych*. Poznań 1963.
- Plenum KC Polskiej Partii Robotniczej, maj 1945 r.* Warszawa 1945.

Z. 190722

- Program Spółdzielczości Polskiej* (Kraków 1945). Łódź 1945.
- Programy stronnictw ludowych*. Opr. St. Lato, W. Stankiewicz. Warszawa 1968.
- Rocznik statystyczny 1947—1949*, 1964.
- Rocznik statystyczny Państwowej Centrali Handlowej 1948*.
- Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Krajowej Rady Narodowej 1944—1946*.
- Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Ustawodawczego 1947—1948*.
- Sprawozdania rządu polskiego dla FAO za rok 1949*. Warszawa 1949.
- Sprawozdanie „Społem” ZGS RP za okres od dnia 26 listopada 1944 r. do dnia 31 grudnia 1946 r.* Warszawa 1947.
- Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939—1945*. Warszawa 1947.
- Statut Związku Samopomocy Chłopskiej*. Bm. 1946.
- Statystyka spółdzielni za rok 1963 i lata 1945—1962*. Warszawa 1964.
- Stronnictwo Demokratyczne w Polsce Ludowej. Część I. Wybór dokumentów z lat 1944—1949*. Warszawa 1968.
- Sytuacja gospodarcza Polski*. Warszawa 1947.
- Tablice statystyczne Instytutu Gospodarstwa Narodowego 1947—1949*.
- Wspomnienia działaczy spółdzielczych. T. IV*. Warszawa 1966.

3. Czasopisma

- Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Narodowego 1946—1948.
- Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego 1966.
- Dziennik Ludowy 1947.
- Ekonomista 1954.
- Gazeta Ludowa 1947.
- Głos Ludu 1945—1948.
- Handel Wewnętrzny 1955—1957.
- Kultura 1968.
- Kupiec Polski 1946—1950.
- Kwartalnik Historyczny 1968.
- Lewy Tor 1946—1948.
- Materiały i Studia Instytutu Nauk Społecznych 1955.
- Materiały i Studia z Najnowszej Historii Polski 1963—1967.
- Myśl Gospodarcza 1957.
- Nowe Drogi 1947—1949.
- Polityka 1968.
- Polska Ludowa 1962—1968.
- Przegląd Historyczny 1968.

Przegląd Rynkowy 1947—1949.
Robotniczy Przegląd Gospodarczy 1946—1950.
Robotnik 1945—1948.
Rocznik Polityczny i Gospodarczy 1948.
Rzeczpospolita 1944—1950.
Społem 1944—1949.
Spółdzielczy Kwartalnik Naukowy 1967—1968.
Spółdzielczy Przegląd Naukowy 1948—1949.
Trybuna Ludu 1948—1949.
Trybuna Wolności 1945—1949.
Tygodnik Handlowy 1947—1950.
Wiadomości Narodowego Banku Polskiego 1945—1949.
Z pola walki 1964—1968.
Życie Gospodarcze 1945—1950.
Życie Literackie 1968—1969.
Życie Warszawy 1945—1949.

4. Inne opracowania i materiały

Barcikowski S., *Sytuacja, rola i zadania handlu prywatnego w Polsce*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 4.
Bierzanek R., *Ustawy spółdzielcze*. Warszawa 1948.
Blachowski M., *Zwyżka cen*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 22.
Boczkar K., *Rola spółdzielczości spożywców w ekonomice Polski Ludowej i innych krajów socjalistycznych*. „Spółdzielczy Przegląd Naukowy” 1968 nr 1.
Boczkar K., *Rola spółdzielczości w obrocie towarowym na Ziemiach Odzyskanych*. „Społem” 1947 nr 23—24.
Boczkar K., Chołaj H., *Rola handlu socjalistycznego w gospodarce Polski Ludowej*. Warszawa 1956.
Borkowski J., *Pertraktacje przedwyborcze między Polską Partią Robotniczą i Polską Partią Socjalistyczną a Polskim Stronnictwem Ludowym (1945—1946)*. „Kwartalnik Historyczny” 1964 nr 2.
Buschke Cz., *Domy towarowe mogą być tylko państwowe*. „Życie Gospodarcze” 1947 nr 17.
CRS „Samopomoc Chłopska” w służbie wsi polskiej 1948—1968. Warszawa 1968.
Dietrich T., *Gospodarka wielosektorowa*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 1.
Dominko J., *Spółdzielcze domy towarowe*. „Życie Gospodarcze” 1947 nr 17.
Drozdowicz J., *Nowa struktura spółdzielczości w Polsce*. Warszawa 1949.

- Drozdowicz J., *Organizacja spółdzielczości w Polsce Ludowej*. Warszawa 1953.
- Drukier B., *Początki Polski Ludowej*. Warszawa 1966.
- IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich. *Polska Ludowa*. Warszawa 1964.
- Finanse Polski Ludowej w latach 1944—1960*. Warszawa 1964.
- Gołębiowski J. W., *Nacjonalizacja przemysłu w Polsce*. Warszawa 1965.
- Gomułka Wł., *Jedność „mechaniczna” czy ideologiczna*. „Głos Ludu” 26 I 1947.
- Gomułka Wł., *Nasze zadania*. „Nowe Drogi” 1947 nr 3.
- Góra Wł., *Rozwój i działalność partii robotniczych w Polsce Ludowej (na tle sytuacji ogólnej) 1944—1964*. Warszawa 1966.
- Góra Wł., *O utworzenie i utrwalenie władzy ludowej*. Warszawa 1968.
- Hagemeyer W., Przelaskowski W., *Problemy siły nabywczej pieniądza*. Warszawa 1968.
- Halaba R., *Dyskusja nad niektórymi problemami działalności PPS w latach 1944—1948*. „Z pola walki” 1967 nr 4.
- Handel w europejskich krajach demokracji ludowej*. Warszawa 1958.
- Historia polskiego ruchu robotniczego 1864—1964*. T. II. Warszawa 1967.
- Hochfeld J., *O roli i treści uchwał Rady Naczelnej PPS z dnia 30 kwietnia 1947 r.* „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 9—10.
- Jabłonowski R., *Struktura gospodarcza Polski Ludowej*. Warszawa 1949.
- Jabłoński H., *30 czerwca 1947 r.* „Lewy Tor” 1947 nr 4.
- Jampel W., *Kierunki zmian w handlu polskim na tle oceny jego działalności*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 3.
- Jasiński J., *Z dziejów polskiej spółdzielczości spóżywców podczas II wojny światowej*. Warszawa 1965.
- Jastrzębowski W., *Gospodarka niemiecka w Polsce 1939—1945*. Warszawa 1946.
- Jędruszczak H., *Niektóre zagadnienia sytuacji gospodarczej Polski w latach 1945—1949*. „Kwartalnik Historyczny” 1964 nr 2.
- Kaliński J., *„Bitwa o handel” — założenia, dyskusje, rezultaty*. „Polska Ludowa” 1968, t. VII.
- Kaliński J., *Gospodarcze i polityczne rezultaty „bitwy o handel” (1947—1948)*. „Zeszyty Naukowe SGPiS” 1969 nr 71.
- Kaliński J., *Handel wewnętrzny w Polsce w latach 1944—1946*. „Przegląd Historyczny” 1968, z. 1.
- Kaliński J., *Sytuacja kupiectwa prywatnego w Polsce w la-*

- tach 1944—1945. „Biuletyn Instytutu Gospodarstwa Społecznego” 1966 nr 3—4.
- Karpeta B., „Bitwa o handel” w Polsce Ludowej. Warszawa 1952. (Maszynopis w Bibliotece SGPiS).
- Karpiński A., *Zarys rozwoju gospodarczego Polski Ludowej*. Warszawa 1968.
- Karpiński Z., *Ustroje pieniężne w Polsce od roku 1917*. Warszawa 1968.
- Kersten K., *Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego*. Lublin 1965.
- Kokoszkiwicz L., *Spółdzielczość Samopomocy Chłopskiej*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 23—24a.
- Kołomejczyk N., Syzdek B., *Polska 1944—1949*. Warszawa 1968.
- Kopeć F., *Rola handlu prywatnego*. „Handel Wewnętrzny” 1957 nr 6.
- Kostrowicka I., Landau Z., Tomaszewski J., *Historia gospodarcza Polski XIX i XX wieku*. Warszawa 1966.
- Krzeczkowska E., *Walka o regulującą rolę państwa na rynku w latach 1947—1949*. „Materiały i Studia INS” 1955.
- Kucharski M., *Pieniądz, dochód, proporcje wzrostu*. Warszawa 1964.
- Landau Z., *Polityka finansowa Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego*. Warszawa 1965.
- Landau Z., *Reformy walutowe na ziemiach polskich w 1945 r.* „Kwartalnik Historyczny” 1968 nr 1.
- Lange D., *Rozwój gospodarczy Polski w latach 1945—1954*. „Ekonomista” 1954 nr 3.
- Ławrynowicz W., *Ekonomiczne wyniki stabilizacji cen*. „Przegląd Rynkowy” 1947 nr 50.
- Minc B., *Wstęp do nauki planowania gospodarki narodowej*. T. I. Warszawa 1950.
- Minc H., *Charakter i tendencje rozwojowe naszego przemysłu*. „Nowe Drogi” 1947 nr 3.
- Minc H., *O właściwe metody planowania w Polsce*. „Nowe Drogi” 1948 nr 8.
- Minc H., *Zagadnienia polityki gospodarczej*. Warszawa 1945. *Najbliższe zadania w dziedzinie handlu*. (Wywiad z wiceministrem E. Szyrem). „Trybuna Wolności” 1947 nr 34.
- Nietyksza B., Gout T., *Przedsiębiorczość prywatna w przemyśle i w handlu. Prawa i obowiązki*. Warszawa 1948.
- Orzechowski A., *Kres rozłamu*. „Polityka” 1968 nr 50.

- Papierkowski A., *Planowanie handlu wewnętrznego w Polsce*. Warszawa 1953.
- Peretiatkowicz R., *Zarys rozwoju socjalistycznego handlu w Polsce*. „Handel Wewnętrzny” 1955 nr 1.
- Pietrzak-Pawłowski K., *Spółdzielczość polska na Ziemach Zachodnich i Północnych 1918—1939*. Warszawa 1967.
- Podstawowe zmiany w spółdzielczości polskiej*. (Wywiad z prezesem E. Pszczółkowskim). „Życie Warszawy” 25 XI 1947.
- Powszechne Domy Towarowe*. Wrocław 1948.
- Przelaskowski W., *Spożycie żywności w Polsce*. Warszawa 1960.
- Pszczółkowski E., *O uzdrowienie obrotu towarowego*. „Społem” 1947 nr 13—14.
- Rapacki A., *Sektor wiązący*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 23—24a.
- Rozwój ruchu spółdzielczego w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej*. Warszawa 1955.
- Ryć K., *Spożycie a wzrost gospodarczy Polski 1945—1970*. Warszawa 1968.
- Sackiewicz E., *Rozwój rynku zbożowego w Polsce*. Warszawa 1962.
- Secomski K., *Analiza wykonania planu trzyletniego*. Warszawa 1950.
- Sikorski B., *Równy start dla inicjatywy prywatnej*. „Kupiec Polski” 1946 nr 2.
- Sokołowski K., *Drożyzna*. „Przegląd Socjalistyczny” 1946 nr 12.
- Sokołowski K., *Organizacja gospodarcza wsi*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 6.
- Sto sześćdziesiąt cztery dni „Polski Lubelskiej”*. Lublin 1964.
- Syzdek B., *Schematyzm przeciw twórczej myśli*. „Życie Literackie” 1969 nr 5.
- Syzdek B., *Wokół dróg budowy socjalizmu w Polsce*. „Życie Literackie” 1968 nr 50.
- Syzdek B., *Zjednoczenie PPR i PPS — powstanie PZPR*. „Z Pola walki” 1968 nr 4.
- Szyr E., *Na drodze przemian gospodarczych*. „Życie Gospodarcze” 1946 nr 14.
- Szwalbe St., *Nasza forma gospodarki ma przed sobą przyszłość — przemówienie we Wrocławiu*. „Robotnik” 21 IV 1947.
- Szwalbe St., *PPS wobec zagadnień nowej Polski*. Warszawa 1946.
- Szwalbe St., *Przed zjazdem „Spotem”*. „Robotnik” 18 XI 1947

- Szwabbe St., *Uwagi do dyskusji na temat miejsca i roli spółdzielczości w nowym modelu gospodarczym Polski*. „Myśl Gospodarcza” 1957 nr 5.
- Topiński J., *Dlaczego spółdzielczość*. „Przegląd Socjalistyczny” 1947 nr 7—8.
- Trzysta sklepów CHD przyczynia się do normalizacji rynku tekstylnego. „Przegląd Rynkowy” 1948 nr 122.
- Udział spółdzielczości w rozwoju Ziemi Zachodnich i Północnych. *Materiały z konferencji*. Warszawa 1961.
- W dziesięciolecie CRS. Warszawa 1958.
- Wielki program walki z drożyzną. „Głos Ludu” 18 V 1947.
- Winiewska R., *Obciążenia podatkowe gospodarstw chłopskich w Polsce w latach 1944—1955*. Warszawa 1961.
- Wojciechowski R., *Bitwa o handel wewnętrzny*. „Gazeta Ludowa” 21 V 1947.
- Wpływ rewolucji październikowej na ruch spółdzielczy. Warszawa 1958.
- Wywiad z sekretarzem CKW PPS A. Rapackim. „Robotnik” 25 V 1947.
- Z dziejów Polski Ludowej. Warszawa 1966.
- Zienkowski L., *Dochód narodowy Polski 1937—1960*. Warszawa 1963.
- Żerkowski J., *Osiągnięcia spółdzielczości w 1946 r. i zadania na przyszłość*. „Społem” 1947 nr 6.
- Żerkowski J., *Spółdzielczość wraz z państwem przeciw spekulacji*. „Robotnik” 18 V 1947.

SPIS TABLIC

str.

1. Spółdzielnie handlowe i gminne w latach 1945—1946	41
2. Obroty spółdzielni handlowych i gminnych w latach 1945—1946 (w mln zł)	42
3. Sieć placówek handlowych w Polsce w 1946 roku	53
4. Wskaźniki produkcji przemysłowej w I półroczu 1947 roku (1938 r. = 100)	62
5. Nożyce cen artykułów rolnych i przemysłowych w I połowie 1947 roku (1938 r. = 1)	63
6. Przywóz towarów w I półroczu 1947 roku (w mln zł z 1938 roku)	64
7. Emisja pieniądza gotówkowego w I połowie 1947 roku (w mln zł)	65
8. Wskaźniki cen wolnorynkowych w Warszawie w I połowie 1947 roku (kwiecień 1945 r. = 100)	67
9. Wskaźniki kosztów utrzymania w niektórych miastach w I połowie 1947 roku (kwiecień 1946 r. = 100)	68
10. Rozwój sieci placówek handlu prywatnego w okresie styczeń—październik 1947 r.	71
11. Spółdzielczość według stanu na dzień 30 czerwca 1947 roku	72
12. Obroty Państwowej Centrali Handlowej w I połowie 1947 roku	76
13. Sieć placówek handlu prywatnego w okresie październik 1947—styczeń 1949 r.	112
14. Sieć gminnych spółdzielni „Samopomoc Chłopska” w okresie październik 1947—grudzień 1948 r.	125
15. Sieć spółdzielni spożywców w okresie październik 1947—grudzień 1948 r.	128
16. Sieć i obroty Powszechnych Domów Towarowych w 1947 roku	131
17. Sieć i obroty Powszechnych Domów Towarowych w 1948 roku	132
18. Sieć sklepów detalicznych central handlu państwowego oraz Centrali Handlu Detalicznego w końcu 1948 roku	135

19. Obroty hurtowe PCH w latach 1947—1948 (w mln zł)	137
20. Sieć i obroty hurtowe niektórych central handlu państwowego w 1948 roku	139
21. Obroty niektórych central handlu państwowego w zakresie zbytu w 1948 roku (w mln zł, według cen sprzedaży)	141
22. Obroty w handlu wewnętrznym w 1946 i 1948 roku	143
23. Sieć placówek handlu wewnętrznego w 1946 i 1948 roku	145
24. Przeciętne obroty jednego punktu sprzedaży w 1946 i 1948 roku (w tys. zł)	146
25. Liczba ludności przypadającej na jeden punkt sprzedaży na początku 1948 r. i w końcu 1950 r. według województw	147
26. Podaż artykułów przemysłowych na cele konsumpcyjne w 1947 roku (w mld zł)	155
27. Wskaźniki produkcji przemysłowej w okresie lipiec 1947—grudzień 1948 r. (1938 r. = 100)	156
28. Dynamika wzrostu produkcji przemysłowej i rolniczej w latach 1947—1948 (każdorazowo w porównaniu z rokiem poprzednim, w cenach niezmiennych)	158
29. Spożycie niektórych artykułów konsumpcyjnych na jednego mieszkańca w latach 1933—1937 oraz w 1947 i 1948 roku	160
30. Emisja pieniądza gotówkowego w okresie lipiec 1947—grudzień 1948 r. (w mln zł)	161
31. Wskaźniki cen wolnorynkowych w Warszawie w okresie lipiec 1947—grudzień 1948 r. (kwiecień 1945 r. = 100)	162
32. Wskaźniki kosztów utrzymania w Warszawie w okresie lipiec 1947—listopad 1948 r. (1947 r. = 100)	163
33. Produkcja materialna w latach 1946—1948 (w zł z 1937 r.)	166

SPIS TREŚCI

Wykaz skrótów	5
Wstęp	7
Rozdział I — HANDEL WEWNĘTRZNY W POLSCE	
W LATACH 1944—1946	15
1. Sytuacja handlu bezpośrednio po wyzwoleniu ziem polskich	15
2. Kształtowanie modelu organizacyjnego handlu	26
3. Działalność handlu w latach 1944—1946	37
Rozdział II — GENEZA I ZAŁOŻENIA PROGRAMU „BITWY O HANDEL”	
1. Położenie kraju na wiosnę 1947 r.	55
a) Polityczne następstwa wyborów do Sejmu Ustawodawczego	55
b) Trudności w realizacji planu trzyletniego	61
c) Warunki bytowe ludności	67
d) Sytuacja w handlu wewnętrznym w I połowie 1947 r.	69
2. Założenia programu „bitwy o handel”	78
3. Dyskusja nad programem „bitwy o handel”	82
a) Polska Partia Socjalistyczna wobec programu „bitwy o handel”	82
b) Uzgadnianie poglądów między partiami robotniczymi	85
c) Problem „bitwy o handel” w Sejmie	91
Rozdział III — REALIZACJA PROGRAMU „BITWY O HANDEL”	
1. Organizacja aparatu ustalania i kontroli cen oraz zmiany systemu fiskalnego	97
2. Ograniczenia sektora prywatnego w handlu	105
a) Koncesjonowanie przedsiębiorstw	105
b) Inne formy ograniczania handlu prywatnego	108
3. Reorganizacja ruchu spółdzielczego	113
a) Walka polityczna na terenie spółdzielczości	113
b) Rozwój gospodarczy spółdzielni	124

4. Rozbudowa handlu państwowego	130
a) Handel detaliczny	130
b) Handel hurtowy i organizacja zbytu	136
Rozdział IV — WYNIKI „BITWY O HANDEL”	143
1. Sytuacja w handlu wewnętrznym w 1948 r.	143
2. Wpływ „bitwy o handel” na stan równowagi rynkowej i położenie materialne ludności	154
Bibliografia	168
Spis tablic	175

Z. 190722

Redaktor techn. S. Szczerék
Korektorzy: H. Leś-Cichal i F. Szczerbiak

„Książka i Wiedza”, Warszawa, styczeń 1971 r. Wyd. I. Nakład 1240+260 egz. Obj. ark. wyd. 9,5. Obj. ark. druk. 11,25 (9,7) Papier druk. sat. kl. V, 65 g, 84×103 cm. Oddano do składu 16 VI 1970 r. Podpisano do druku 12 XI 1970 r. Druk ukończono w styczniu 1971 r.

Zielonogórskie Zakłady Graficzne, Zielona Góra,
Plac Lenina 15. Zam. 2293 — K-61/121 Cena zł 20,—

*Siedem tysięcy dziewięćset trzydziesta piąta
publikacja „KiW”*

BITWA O HANDEL

1947—1948

WAŻNIEJSZE BŁĘDY DOSTRZEŻONE W DRUKU

Strona	Wiersz	Jest	Winno być
11	7 od dołu	Dz URP 1944 nr 1	-mista" 1954 nr 3, s. 33
85	22 od góry	PPS	PPR

J. Kaliński, *Bitwa o handel 1947—1948.*